

પુદ્ગલનું બનેલ (એટલે કે કાર્મણવર્ગણાનું બનેલ) શુભ-અશુભકર્મસ્વરૂપ જે “અદ્દષ્ટ” છે. તે અદ્દષ્ટવાળો આ આત્મા છે. આવો મૂલસૂત્રમાં જે “પૌર્ણગલિકાવદ્ધિ-વાન્” શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે નાસ્તિકોએ એટલે કે ચાર્વાકોએ માનેલા મતનો નિરાસ કરવા માટે છે. તથા આદિ શબ્દથી અન્ય અન્ય દર્શનકારો આત્માનું કર્મવાળું સ્વરૂપ જે માનતા નથી તે સર્વના મતનું પણ ખંડન કરેલ છે. જે જે મતોનું આ પદથી ખંડન થાય છે તે આ સૂત્રની ટીકાના છેલ્લા વાક્યપ્રબંધોમાં ટીકાકારશ્રીએ લખ્યું જ છે.

નાસ્તિકોને (ચાર્વાકદર્શનકારોને) “અદ્દષ્ટ” (શુભાશુભકર્મ) જેવું કોઈ તત્ત્વ માન્ય જ નથી. પાંચ ભૂતોમાંથી ચૈતન્યશક્તિ પ્રગટ થાય છે. અને ભૂતોના વિલયની સાથે ચૈતન્યનો પણ વિલય થાય છે. પુષ્ય-પાપ જેવું કર્મ પણ નથી. અને આત્મા જેવું ધ્રુવ દ્રવ્ય પણ નથી. અને પૂર્વભવ-પરભવમાં જીવનું ગમનાગમન આદિ પણ નથી. આવું નાસ્તિકોનું માનવું છે.

તે નાસ્તિકોને અમે (જૈનો) પૂછીએ છીએ કે તમે “અદ્દષ્ટ”નો અભાવ છે એમ કેમ કહો છો ? ક્યા કારણથી અદ્દષ્ટાભાવ કહો છો ? (૧) શું અદ્દષ્ટના આધારભૂત પરલોકમાં જનારો આત્મા નથી માટે અદ્દષ્ટ નથી ? કે (૨) અદ્દષ્ટ પ્રત્યક્ષ = ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિય ગોચર નથી માટે નથી ? કે (૩) વિચારો કરતાં અદ્દષ્ટ જેવું કોઈ તત્ત્વ યુક્તિયુક્તપણે સિદ્ધ થતું નથી માટે નથી ? કે (૪) “અદ્દષ્ટને” સિદ્ધ કરી આપે એવું કોઈ સાધક પ્રમાણ નથી ? માટે અદ્દષ્ટ નથી. ઉપરોક્ત ચાર પક્ષો પૈકી ક્યા પક્ષથી “અદ્દષ્ટ નથી” એમ તમે કહો છો ?

જો પ્રથમપક્ષ કહો તો તે ઉચિત નથી. પરલોકમાં જનારો આત્મા નામનો એક સ્વતંત્ર પદાર્થ ભૂતોથી અતિરિક્ત છે જ. આ વાત પૂર્વે આ જ પરિચ્છેદના સૂત્ર ૭-૫૫માં સિદ્ધ કરી જ છે. આત્મદ્રવ્યની સિદ્ધ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો જણાવવા પૂર્વક યુક્તિઓ સહિત ૭-૫૫માં કરી જ છે. અને ૭-૫૬ માં તેના સ્વરૂપની સિદ્ધ પણ કરી છે.

હવે “અપ્રત્યક્ષત્વાત्” આવા પ્રકારનો બીજો પક્ષ “અદ્દષ્ટ”નો અભાવ સમજાવવામાં જો કહેતા હો તો આ અદ્દષ્ટ તમને પોતાને પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી માટે નથી એમ કહો છો ? કે સર્વે પણ પ્રમાતાઓને પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી. માટે “નથી” આમ કહો છો ?

હવે હે નાસ્તિકવાદી ચાર્વાક ! તમને પોતાને પ્રત્યક્ષ ચક્ષુર્ગોચર નથી એટલે “અદ્દષ્ટ” નથી એવો પક્ષ જો કહેતા હો તો તમારા દાદા અથવા દાદાના પણ પિતા વડાદા આદિ પૂર્વ પુરુષોનો પણ અભાવ જ થશે. કારણકે તેઓ ધજા લાંબા

ભૂતકાળમાં થયેલા હોવાથી તમને તો અપ્રત્યક્ષ જ છે. તેથી તમને નથી દેખાયા માટે તેઓનો પણ અભાવ જ થશે. અને જો આ સંસારમાં તે વડદાદા આદિ પૂર્વપુરુષોનો અભાવ જ હોય તો તમારો પણ અભાવ જ થશે. કારણકે પૂર્વપુરુષો વિના તમારો જન્મ જ કેવી રીતે થાય ? તેથી હે નાસ્તિક ! તમારી વાદ કરવાની આ ચતુરાઈ કોઈ અપૂર્વ (આશ્ર્યકારી) જ કહેવાશે. કે જે તમને પ્રત્યક્ષ ન હોય એટલે તે સંસારમાં જ ન હોય.

હવે જો “સર્વે પ્રમાતાઓને અદૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ નથી” માટે નથી. આવો બીજો પક્ષ કહેશો તો તે પણ તમારી વાત તુચ્છ છે. “સર્વે પણ પ્રમાતાઓનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન “અદૃષ્ટ”ને નિઃશંકિતપણે જાણવામાં નિષ્ણાત નથી” આવું વાદી એવા તમારા વડે કહેવું શક્ય નથી. કારણકે સર્વે પ્રમાતાઓના પ્રત્યક્ષને જે જાણો તે જ આવું વર્ણન કરી શકે. અને વાદિના મતે સર્વે પ્રમાતાના પ્રત્યક્ષને જાણનારા એવા અર્થાત્ સર્વજ્ઞ કોઈ મનાયા જ નથી. તેથી સર્વે પ્રમાતાઓનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અદૃષ્ટને જાણવામાં અસમર્થ છે. એમ વાદી કહી શકશે નહીં અને પ્રતિવાદી એવા જૈનોએ તો તે અદૃષ્ટને સાક્ષાત્ જાણનારા અને જોનારા એવા કેવલી-સર્વજ્ઞ માનેલા છે. એટલે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનથી પણ અદૃષ્ટ છે. એમ જૈન કહી શકશે. પરંતુ ચાર્વાક તો સર્વજ્ઞને ન માનતો હોવાથી સર્વજ્ઞના જ્ઞાન દ્વારા પણ અદૃષ્ટનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકશે નહીં.

હવે “વિચારાક્ષમત્વ” નામનો ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણકે કર્કશ=કઠોર-મજબૂત-સૂક્ષ્મ એવા “તર્કેઃ”=તર્કો-યુક્તિઓ-દલીલો વડે તર્ક્યમાણસ્ય તસ્ય= વિચારણ કરાતું એવું તે અદૃષ્ટ ઘટનાત્=ઘટી શકે છે સૂક્ષ્મયુક્તિઓ દ્વારા વિચારણ કરતાં તે અદૃષ્ટ યુક્તિ-સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી અક્ષમત્વ બરાબર નથી, પરંતુ ક્ષમત્વ છે.

નું કથં ઘટતે ? તથાહિ-તદનિમિત્તં સનિમિત્તં વા ભવેત् । ન તાવદનિમિત્તમ्, સદા સત્ત્વાસત્ત્વયો: પ્રસર્જાત્ “નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વं વાઽહેતોરન્યાનપેક્ષણાત्” । યદિ પુનઃ સનિમિત્તમ्, તદાજપિ તન્નિમિત્તમદ્વાન્તરમેવ, રાગદ્વેષાદિકષાયકાલુષ્યમ्, હિંસાદિક્રિયા વા પ્રથમે પક્ષેનવસ્થાવ્યવસ્થા । દ્વિતીયે તુ ન કદાપિ કસ્યાપિ કર્મભાવો ભવેત्, તદ્વેતો રાગદ્વેષાદિકષાયકાલુષ્યસ્ય સર્વસંસારિણાં ભાવાત् । તૃતીયપક્ષોऽપ્યસૂપપાદ:, પાપ-પુણ્ય-હેતુત્વસંમતયોહિસાર્હત્યુજાદિક્રિયોર્વ્યભિચારદર્શનાત्, કૃપણપશુપરમ્પરાપ્રાણ-પ્રહાણકારિણાં કપટઘટનાપટીયસાં પિતૃમિત્રપુત્રાદિદ્રોહિણામપિ કેષાંચિચ્ચપલ-ચારુચામરશ્વેતાતપત્રપાત્રાર્થિવશ્રીદર્શનાત्, જિનપતિપદપઙ્કુંજપૂજાપરાયણાનાં નિખિલ-પ્રાણિપરમ્પરાઽપારકરુણાકૂપારાણામપિ કેષાંચિદનેકોપદ્રવદારિદ્રચમુદ્રાક્રાન્તત્વાઽલોકનાદિતિ ।

નાસ્તિક= હે જૈનો ! “અદેષ્ટ” જેવું તત્ત્વ સૂક્ષ્મ તર્કોથી વિચારતાં સિદ્ધ થાય છે એમ તમે જે કહો છો તો તે કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ? તે સમજાવો. અમને (નાસ્તિકોને) તો વિચારણા કરતાં અદેષ્ટની વિધમાનતા કોઈપણ રીતે જણાતી નથી. કારણકે— જો અદેષ્ટ હોય તો તે અનિમિતાક હોય કે સનિમિતાક હોય ? જો અનિમિતાક હોય તો જે તત્ત્વ વિના કારણો થતું હોય, તે કાં’તો સદા હોવું જ જોઈએ, જવું જ ન જોઈએ, અથવા સદા ન જ હોવું જોઈએ એમ સદા સત્ત્વ કે અસત્ત્વ માનવાનો પ્રસંગ આવે. તે માટે અનિમિતાકવાળો પક્ષ યુક્તિક્ષમ નથી. શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે— “નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વं વાઽહેતો: અન્યાનપેક્ષણાત्” જે કાર્ય અન્યની અપેક્ષા ન રાખે તે કાર્ય નિત્ય હોવું જોઈએ અથવા કદાપિ ન હોવું જોઈએ” માટે અનિમિતાકપક્ષ ઉચિત નથી.

હવે જો હે જૈન ! તમે આ અદેષ્ટને સનિમિતાક છે. એમ કહેતા હો તો આ અદેષ્ટનું નિમિત શું માનો છો ? જે નિમિત તમે માનો (૧) તે શું બીજું એક અદેષ્ટ જ છે ? એટલે કે અદેષ્ટાન્તર જ છે, કે (૨) રાગ-દ્રેષાદિ કૃત્યાયોથી જન્ય કલુષિતતા છે, ? કે (૩) હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય આદિ પાપાદિની કિયા છે ? આ ત્રણ પક્ષોમાંથી ક્યા પક્ષવાળું તમે વિવક્ષિત અદેષ્ટનું નિમિત કહો છો ? જો પ્રથમપક્ષ કહેશો તો “અનવસ્થા” દોષ સ્પષ્ટ આવશે જ. કારણકે વિવક્ષિત અદેષ્ટનું કારણ જો અદેષ્ટાન્તર હોય, તો તે બીજા અદેષ્ટનું કારણ ત્રીજું અદેષ્ટ, તેનું કારણ ચોથું અદેષ્ટ, એમ પરંપરા ચાલવાથી કોઈ અંત જ આવશે નહીં. હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો ક્યારેય કોઈ પણ જીવને કર્મોનો અભાવ થશે જ નહીં. કારણકે અદેષ્ટના કારણભૂત એવા રાગ-દ્રેષાદિ કૃત્યાયોની કલુષિતતા સર્વે સંસારી-જીવોને સદા હોય જ છે. તેનો સર્વથા અભાવ શક્ય જ નથી. તેથી કોઈની પણ ક્યારેય મુક્તિ થશે નહીં. હવે જો ત્રીજો પક્ષ કહો તો તે પણ “સૂપપાદ” નથી અર્થાત् સારી રીતે યુક્તિયુક્તપણે સિદ્ધ થતો નથી. કારણકે પાપના હેતુભૂત માનેલી હિંસાદિ કિયામાં અને પુણ્યના હેતુભૂત માનેલી અરિહંતપૂજા આદિની ધર્મ કિયામાં વ્યભિચાર દેખાય છે. કોઈ જીવો પાપની કિયા કરતા હોય છિતાં તે સુખી પણ હોય છે અને કોઈ જીવો પુણ્યની કિયા કરતા હોય, છિતાં દુઃખી પણ હોય છે. એવું સંસારમાં સાક્ષાત્ દેખાય છે. જો પુણ્ય અને પાપ જેવું “અદેષ્ટ” હોય તો પાપના હેતુભૂત હિંસાદિ કિયા કરનારા પાપ જ બાંધે અને તેનાથી દુઃખી જ થવા જોઈએ. પરંતુ (કૃપણ એટલે કે બિચારાં-દીન-દયાપાત્ર એવાં) પશુઓના સમૂહના પ્રાણોનો પ્રહાણ (નાશ) કરનારા, અને માયાજીણ વાળી ઘટના રચવામાં અત્યન્ત ચતુર તથા પિતા, માતા, મિત્ર

અને પુત્રાદિનો દ્રોહ કરનારા એવા પણ કેટલાક જીવોમાં સારી રીતે (ચપલ=) વીંઝાતાં (ચારુ=) મનોહર ચામર = ચામરો અને શેત છત્રાદિના (પાત્ર=) આધારભૂત એવી પાર્થિવશ્રી (રાજ્યલક્ષ્મી) દેખાય છે. એટલે પાપની કિયામાં વ્યભિચાર દેખાય છે આ વાત સિદ્ધ થઈ, તેવી જ રીતે પુણ્યના હેતુભૂત અરિહંતની પૂજાદિ ધર્મ-કિયા કરનારા અને પુણ્ય જ બાંધનારા જીવો તેનાથી સુખી જ થવા જોઈએ. પરંતુ તીર્થકર પરમાત્માના ચરણ કમલની પૂજા કરવામાં પરાયણ તથા સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહ ઉપર અપાર કરુણાના મહાસાગર એવા કેટલાક જીવોમાં અનેક દુઃખો અને દારિદ્ર્યની મુદ્રાનું આકાન્તપણું દેખાય છે. એટલે પુણ્યની કિયામાં પણ વ્યભિચાર દેખાય જ છે. આ રીતે કોઈપણ રીતે વિચારણા કરતાં અદ્ધ્ય સંભવતું જ નથી. આ રીતે ચાર્વાક “કર્મનો અભાવ” સમજાવવામાં પ્રથમના ત્રણ પક્ષો રજુ કરે છે. હવે આ ત્રણ પક્ષોનું ખંડન જૈનાર્થશ્રી જણાવે છે.

अत्र ब्रूमः पक्षत्रयमप्येतत् कक्षीक्रियत एव । प्राच्याऽवष्टान्तरवशगो हि प्राणी राग-द्वेषादिना प्राणव्यपरोपणादि कुर्वाणः कर्मणा बध्यते । न च प्रथमपक्षेऽनवस्था दौःस्थ्याय, मूलक्षयकरत्वाभावाद्, बीजाङ्गुरादिसन्तानवत् तत्सन्तानस्याऽनादित्वेऽनेष्टत्वात् । द्वितीयेऽपि यदि कस्यापि कर्मभावो न भवेद्, मा भूत्, सिद्धं तावदवष्टम् । मुक्तिवादे तदभावोऽपि प्रसाधयिष्यते । तृतीये तु या हिंसावतोऽपि समृद्धिः, अर्हत्पूजावतोऽपि दारिद्र्याऽप्तिः, सा क्रमेण प्रागुपात्तस्य पापानुबन्धिनः पुण्यस्य, पुण्यानुबन्धिनः पापस्य च फलम् । तत्क्रियोपात्तं तु कर्म जन्मान्तरे फलिष्यतीति नाऽत्र नियतकार्यकारण-भावव्यभिचारः ॥

જૈન— અત્ર બ્રૂમઃ=અમે જૈનો નાસ્તિકોને કહીએ છીએ કે અમે પ્રથમના આ ત્રણો પક્ષો સ્વીકારીએ છીએ. (ચોથા પક્ષની ચર્ચા અંતે કરીશું.) પૂર્વકાળમાં (પૂર્વભવોમાં) બાંધેલા (૧) અદ્ધ્યાન્તર (જીનાં કર્માના ઉદ્ય)ને વશ થયેલો આ જીવ (૨) રાગદ્વૈષ આદિ કાણાપિક અધ્યવસાયોના કારણો (૩) હિંસાદિ પાપસ્થાનકોને કરતો કર્મની સાથે બંધાય છે. આ પ્રમાણો (૧) અદ્ધ્યાન્તર, (૨) રાગદ્વૈષાદિકાયજન્ય કલુષિતતા અને (૩) હિંસાદિ પાપસ્થાનકોનું આસેવન એમ ત્રણો કારણો અમે જૈનો માનીએ છીએ. ઇતાં કોઈપણ જાતનો દોષ આવતો નથી.

(૧) અદ્ધ્યાન્તર (પૂર્વ બાંધેલ કર્માના ઉદ્ય) ને કારણ માનવામાં તમે કહેલી અનવસ્થા એ કંઈ દૂષણ આપનારી બનતી નથી. કારણે જે અનવસ્થા મૂલતત્ત્વનો જ ક્ષય કરનારી બને તે જ દૂષણરૂપ કહેવાય છે. આ અનવસ્થા મૂલતત્ત્વનો ક્ષય કરનારી ન હોવાથી દૂષણરૂપ બનતી નથી. બીજ અને અંકુરા આદિની પરંપરાની

જેમ તે કર્મની પરંપરા પણ અમે અનાદિની માનેલી છે. જેમ બીજમાંથી જ અંકુરા થાય છે. અને અંકુરામાંથી જ બીજ થાય છે. તેમ પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદ્યથી નવુ કર્મ બંધાય છે. અને તે નવા કર્મના ઉદ્યથી બીજું નવું કર્મ બંધાય છે. એમ અનાદિની પરંપરા માનવામાં મૂલની કંઈ ક્ષતિ આવતી નથી.

(૨) પુણ્ય-પાપ સ્વરૂપ કર્મ માનવામાં “રાગ-દેખાદિ કખાયોની કલુષિતતા” કારણ છે. આવો બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં તમે કહ્યું હતું કે કોઈને ક્યારેય પણ કર્મનો અભાવ (મુક્તિ) જ નહી થાય. તો કર્મનો અભાવ કોઈને પણ ભલે ક્યારેય ન થાઓ. તો પણ “કર્મ” (એટલે અદૃષ્ટ) છે એમ તો સિદ્ધ થયું જ ને ! તથા વળી “કર્મનો અભાવ પણ નહી જ થાય એમ નહી પરંતુ થાય પણ છે” આ વાત મુક્તિવાદમાં (પરિચ્છેદ-૭ સૂત્ર-૫૭માં) સમજાવાશે.

(૩) ત્રીજો પક્ષ પણ સ્વીકાર્ય જ છે. હિંસાદિ પાપસ્થાનકો પાપબંધ કરાવવા દ્વારા દુઃખનું જ કારણ બને છે. અને અરિહંત પરમાત્માની પૂજા આદિ ધર્મકાર્યો પુણ્ય બંધાવવા દ્વારા સુખનું જ કારણ બને છે. ઇતાં તમે જે વ્યભિચાર દોષ બતાવ્યો તે બરાબર નથી. કારણકે હિંસાદિ પાપનાં સ્થાનકો સેવનારા આત્માઓમાં જે સમૃદ્ધિ દેખાય છે. અને અરિહંત પરમાત્માની પૂજા આદિ ધર્મ-કાર્ય કરનારા આત્માઓમાં જે દારિદ્રયતાદિની પ્રાપ્તિ જણાય છે. તે અનુકૂમે પૂર્વે બાંધેલા “પાપાનુબંધી પુણ્યના અને પુણ્યાનુબંધી પાપના ઉદ્યનું ફળ છે એમ જાણવું. અત્યારે જે પાપક્રિયા અને પુણ્યક્રિયા કરી છે. તેનાથી બંધાયેલ અનુકૂમે પાપ તથા પુણ્યરૂપ કર્મ ભાવિના જન્માન્તરમાં ફળ આપનાર બને છે. અને અત્યારે વર્તમાનકાળમાં પાપ કરનારા સુખી અને પુણ્ય કરનારા જે દરિદ્ર જણાય છે. તે પૂર્વભવોમાં બાંધેલ અનુકૂમે જે પુણ્ય અને પાપ છે. તેનું ફળ છે. આ પ્રમાણે અહીં કાર્ય-કારણ ભાવની વ્યવસ્થામાં વ્યભિચાર દોષ અલ્ય પણ આવતો નથી.

સાધકાભાવાદપિ નાડૃષ્ટાભાવः, પ્રાક્પ્રસાધિતપ્રામાણ્યયોરાગમાડનુમાનયો-
સ્તત્પ્રસાધકયોર્ભાવાત्। તથા ચ ‘શુભઃ પુણ્યસ્ય’ [તત્ત્વા૦ ૬-૩] ‘અશુભઃ પાપસ્ય’
[તત્ત્વા૦ ૬-૪] ઇત્યાગમઃ । અનુમાન તુ તુલ્યસાધનાનાં કાર્યે વિશેષઃ સહેતુકઃ,
કાર્યત્વાત् કુમ્ભવત् ॥

“દૃષ્ટશ્ચ સાધ્વીસુતયોર્યમયોસ્તુલ્યજન્મનો: ।
વિશેષો વીર્યવિજ્ઞાનવૈરાગ્યારોગ્યસંપદામ् ॥૧॥”
ન ચાયં વિશેષો વિશિષ્ટમદૃષ્ટકારણમન્તરેણ ।

યદૂચુર્જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણમિશ્રા:-

જો તુલ્લસાહણાણં ફલે વિસેસો ણ સો વિણા હેડં ।
કજ્જતણઓ ગોયમ ! ઘડોવ્વ હેક ય સે કમ્મં ॥૧॥

“અદ્દષ્ટ”ને સાધી આપે એવાં સાધક પ્રમાણ કોઈ ન હોવાથી “અદ્દષ્ટનો અભાવ છે” એમ યોથો પક્ષ જો તમે અદ્દષ્ટના અભાવને સિદ્ધ કરવામાં કહો તો તે પણ ન કહેવું. કારણકે પૂર્વ (બીજા-ત્રીજા-ચોથા પરિચ્છેદોમાં) સિદ્ધ કરી છે પ્રમાણતા જેની એવાં આગમ પ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણ તે કર્મને સિદ્ધ કરનારાં ઘણાં મળી શકે છે. તે આ પ્રમાણે— શુભઃ પુણસ્ય [તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૬-૩] અશુભઃ પાપસ્ય [તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૬-૪] આ આગમ પ્રમાણ વિદ્યમાન છે. આવા પ્રકારનાં બીજાં આગમ પ્રમાણો પણ અહીં સ્વયં સમજવાં. અનુમાન પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે કે જે જે આત્માઓ “તુલ્યસાધન સામગ્રીવાળા છે. ઇતાં તેઓમાં જે જે વિશેષતા દેખાય છે. ઊંચી-નીચી અવસ્થા, ચડતી-પડતી સ્થિતિ દેખાય છે. તે સર્વે વિશેષતા (પક્ષ), સહેતુક છે (સાધ્ય), કાર્ય હોવાથી (હેતુ) કુંભની જેમ (ઉદાહરણ), જે જે કાર્યાત્મક હોય છે તે તે અવશ્ય સહેતુક જ હોય છે. તેની પાછળ કોઈને કોઈ કારણ અવશ્ય હોય છે. જેમ કે કુંભ એ એક કાર્ય છે. તેથી તે સહેતુક છે. (દંડ-ચક-કુંભકાર આદિ કારણોથી જન્ય છે) તેની જેમ સુખી-દુઃખી, રોગી-નિરોગીની જે જે ઉત્પત્ત થયેલી કાર્યાત્મક વિશેષતા છે તે પણ સહેતુક છે. આ વિશેષતામાં જે હેતુ છે. તે જ અદ્દષ્ટ છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—

“સાધીને ત્યાં (એટલે કે સદાચારી કુલવાન્ન સ્ત્રીને ત્યાં) એકી સાથે તુલ્યકાળે જન્મ પામેલા બે પુત્ર યુગલમાં પરાક્રમ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને આરોગ્યની સંપત્તિમાં વિશેષતા દેખાયેલી છે.”

આ વિશેષતા વિશિષ્ટ એવા અદ્દષ્ટ નામના કારણને માન્ય વિના સંભવી શકે નહીં માટે અવશ્ય અદ્દષ્ટ છે જ.

તથા પૂજ્યપાદ શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજી વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહે છે કે—

“તુલ્ય સાધનો વાળામાં પણ ફળની અંદર જે વિશેષતા દેખાય છે. તે હે ગૌતમ ! કારણ વિના સંભવતી નથી. ઘટની જેમ, કાર્ય હોવાથી, અહીં જે કારણ છે તે જ કર્મ છે. એટલે કે તુલ્ય ધંધો-વ્યવસાય કરનારા બે પુરુષોમાં પણ એક ધન કમાય છે. અને બીજો ધન કમાતો નથી. આવી જે કોઈ વિશેષતા જણાય છે. તેમાં કોઈને કોઈ કારણ છે. જે કોઈ કારણ છે. તે કર્મ (અદ્દષ્ટ) જ છે.

अथ यथैकप्रदेशसंभवानामपि बदरीकण्टकानां कौटिल्यार्जवादिविशेषः यथा वैकसरसीसंभूतानामपि पङ्कजानां नीलधवलपाटलपीतशतपत्रसहस्रपत्रादिर्भेदः, तथा शरीरणामपि स्वभावादेवाऽयं विशेषो भविष्यति, तदशस्यम् । कण्टकपङ्कजादीनामपि प्राणित्वेन परेषां प्रसिद्धेस्तदृष्टान्तावष्टम्भस्य दुष्टत्वात् । आहारक्षतरोहदोहदादिना वनस्पतीनामपि प्राणित्वेन तैः प्रसाधनात् ॥

નાસ્તિકવાદી— હે જૈન ! એક સ્ત્રીથી જન્મેલા બે બાળકોમાં જે વિશેષતા છે તે સ્વાભાવિક છે. અર્થાત् કર્મ વિના પણ હોઈ શકે છે. તેથી એક સ્ત્રીના બે બાળકોમાં વિશેષતા બતાવવાના ઉદાહરણથી કંઈ કર્મની સિદ્ધિ થઈ જતી નથી. જેમ એક જ પ્રદેશમાં એટલે કે એક જ વૃક્ષ ઉપર ઉત્પત્ત થયેલાં બોર પણ હોય છે અને કાંટા પણ હોય છે. આ બસે એક જ બોરડીના ઝડ ઉપર થાય છે. છતાં બોરમાં આર્જવતા (કોમળતા) અને કાંટામાં કૌટિલ્યતા (વક્તા) એમ ભેદ હોય જ છે. અને આ વૃક્ષ તથા તેના ઉપર આવેલાં બોર અને કાંટા નિર્જવ છે એટલે કર્મ જેવું કોઈ તત્ત્વ તેમાં નથી. છતાં એકસ્થાનમાં ઉત્પત્ત થયેલા બોર અને કાંટામાં કોમળતા અને વક્તાનો ભેદ છે. તેવી રીતે એક જ સ્ત્રીથી જન્મેલા બે બાળકોમાં પણ અદેષ્ટ વિના જ ભેદ છે. એમ માની શકાય છે. ત્યાં અદેષ્ટને માનવાની કંઈ જરૂર નથી.

વળી એક જ સરોવરમાં ઉત્પત્ત થયેલાં કમળોમાં (પુષ્પોમાં) કોઈ નીલું, કોઈ ધોળું, કોઈ રંગબેરંગી, અને કોઈ પીળું એમ વર્ણભેદ, તથા કોઈ શતપત્ર, અને કોઈ સહખાપત્ર એમ પત્રભેદ વગેરે અદેષ્ટ વિના જ સહજ રીતે હોય છે. તેવી જ રીતે પ્રાણીઓમાં પણ કર્મ નામના કારણ વિના સ્વાભાવિક રીતે જ આ ભેદ છે. આમ માનોને ! કર્મ માનવાની શી જરૂર.

જૈન— તદશસ્યમ्=તમારી તે વાત બરાબર નથી. બોરડીના વૃક્ષ ઉપર થયેલા બોર અને કાંટા, તથા સરોવરમાં થયેલાં કમળો આ સર્વ વસ્તુઓ નિર્જવ નથી પરંતુ સજ્જવ જ છે. આવી માન્યતા પરેષાં=તમારી અપેક્ષાએ પર એવા અમારી= જૈનોની છે. તેથી બોર-કંટકના અને સરોવરજન્ય કમળના ઉદાહરણનું આલંબન લઈને તમે જે કહો છો, તે ખરેખર દૂષિત છે. કારણકે તમે તેને નિર્જવ કહો છો પરંતુ નિર્જવ નથી. સજ્જવ છે. વનસ્પતિમાં પણ (૧) આહારાદિનું ગ્રહણ હોવાથી, (૨) ક્ષતરોહ=ભાંગ્યા-તુટ્યાનું ફરીથી વધવાપણું-જોડાવાપણું વગેરે હોવાથી, અને (૩) દોહદ=દોહલા થવા-ઈચ્છા થવી ઈત્યાદિ જીવના ધર્મો હોવાથી, વનસ્પતિમાં પણ પ્રાણિત્વ છે. એમ અમોએ શાસ્ત્રોથી સિદ્ધ કરેલ છે. એટલે કે વનસ્પતિનું નિર્જવપણું તમે ભલે માનો પરંતુ તમારાથી પર એવા જૈનોને એટલે કે અમને આ માન્ય નથી. તથા ઉપરોક્ત દલીલોથી પણ સજ્જવ સિદ્ધ થાય છે. તેથી તમારી વાત સિદ્ધ થતી નથી.

अथ गगनपरिसरे मकरकरितुरङ्गकुरङ्गभृङ्गाराङ्गाराद्याकाराननेकप्रकारान् बिभृत्य-
भ्राणि, न च तान्यपि चेतनानि वः संमतानि, तद्वत् तनुभाजोऽपि राजरङ्गादयः सन्त्वति
चेत् । तदसत्, तेषामपि जगद्वष्टवशादेव देवपदवीपरिसरे विचरतां विचित्राकार-
स्वीकारात् ।

નાસ્તિક-આકાશના વિશાળ પટાંગણમાં વાદળાંઓ મગરમય્ય, હાથી, ઘોડા,
હરણ, ભૂંગાર, અને અંગારાદિના અનેક આકારોને (ભિન્ન-ભિન્ન આકૃતિઓને-વિશેષતાને)
ધારણ કરે છે. અને તે વાદળો તમને (જૈનોને) ચેતન તરીકે સમ્મત નથી. અર્થાત्
વાદળો અચેતન છે. છતાં વિશેષતાવાળાં છે. તેની જેમ સંસારી પ્રાણીઓ પણ “અદ્વિતી”
વિના રાજા અને રંક વગેરે સ્વરૂપે હો. અદ્વિતી માનવાની શું જરૂર !

જૈન— તદસત्=તમારી ઉપરોક્ત વાત મિથ્યા છે. (દેવપદવી=આકાશના પરિસરે=
વિસ્તારમાં) આકાશના વિસ્તારમાં વિચરતાં એવાં તે વાદળોના ચિત્ર ચિચિત્ર આકારોનો
સ્વીકાર જગતમાં વર્તતા જીવોના અદ્વિતીના વશથી કરેલો છે. જગદ્વર્તી જીવોના
પુષ્ય-પાપરૂપ અદ્વિતીના વશથી જ વાદળોમાં તેવા ચિત્ર-ચિચિત્ર આકારો થાય છે.
આકાશના વિશાળ પટાંગણમાં વાદળોની અંદર જે ચિત્ર-ચિચિત્ર આકૃતિ દેખાય છે. તે
સર્વે આકૃતિઓ જગદ્વર્તી જીવોના પુષ્ય-પાપના ઉદ્યને લીધે થાય છે.

કશ્ચાયં સ્વભાવો યદ્વશાજ્જગદૌચિત્રમુચ્યતે ? । કિં નિર્હેતુકત્વમ्, સ્વાત્મહેતુકત્વમ्,
વસ્તુધર્મઃ, વસ્તુવિશેષો વા । આદ્યો પક્ષે સદા સત્ત્વસ્ય, અસત્ત્વસ્ય વા પ્રસङ્ગः । દ્વિતીયે
આત્માશ્રયત્વં દોષઃ, અવિદ્યમાનો હિ ભાવાત્મા કથં હેતુ: સ્યાત् ?, વિદ્યમાનોऽપિ
વિદ્યમાનત્વાદેવ કથં સ્વોત્પાત્રઃ સ્યાત् ? । વસ્તુધર્મોऽપિ દૃશ્ય: કશ્ચિત्, અદૃશ્યો વા ।
દૃશ્યસ્તાવદનુપલભબાધિત: । અદૃશ્યસ્તુ કથં સત્ત્વેન વક્તું શક્યઃ ? । અનુમાનાત्
તુ તનિર્ણયેઽવષ્ટાનુમાનમેવ શ્રેય: । વસ્તુવિશેષશ્રેત્ત સ્વભાવો ભૂતાતિરિક્તો ભૂતસ્વરૂપો
વા । પ્રથમે મૂર્તોऽમૂર્તો વા । મૂર્તોऽપિ દૃશ્યોऽદૃશ્યો વા । દૃશ્યસ્તાવદ् દૃશ્યાનુપલભ-
બાધિત: । અદૃશ્યસ્ત્વવષ્ટમેવ સ્વભાવભાષયા બભાષે । અમૂર્ત: પુન: પર: પરલોકિન: કો
નામાઽસ્તુ ? । ન ચાવષ્ટવિધિતિતસ્ય તસ્ય પરલોકસ્વીકાર: ઇત્યતોऽપ્યવષ્ટં સ્પષ્ટં
નિષ્ઠદ્ભક્યતે । ભૂતસ્વરૂપસ્તુ સ્વભાવો નરેન્દ્રદરિદ્રતાદિવૈસદૃશ્યભાજોર્યમલજાતયોરુત્પાદક-
સ્તુલ્ય એવ વિલોક્યતે, ઇતિ કૌતસ્કુતસ્તયોર્વિશેષ: સ્યાત् ? તદ્ર્શનાત् તત્ત્રાઽવષ્ટ-
ભૂતવિશેષાનુમાનેન નામાન્તરતિરોહિતમદ્વષ્ટમેવાનુમિતિસિદ્ધં દૃષ્ટમ् ॥

હે નાસ્તિકો ! તમે જે બોર-કાંટા આદિની જેમ તથા કમળોની નીલ-શેત-પીતાદિની
જેમ પ્રાણીઓની ચિત્ર-ચિચિત્રતામાં અદ્વિતીને કારણ ન માનતાં “સ્વભાવ”થી જ આવું

બધું થાય છે. એમ જે કહો છો. ત્યાં અમે તમને પૂછીએ છીએ કે—કશાયં સ્વભાવઃ=આ સ્વભાવ એ શું વસ્તુ છે ? કે જેના લીધે જગત્ની વિચિત્રતા તમે કહો છો ? તમે જે સ્વભાવને કારણ માનો છો. તે કંઈક વધારે સ્પષ્ટ કરો. (૧) શું આ સ્વભાવ એ નિષ્કારણ છે ? એમને એમ કોઈપણ જાતના કારણ વિના જ પ્રવર્તે છે. કે (૨) સ્વાત્મહેતુક્ત્વ છે ? એટલે કે આ સ્વભાવ પોતે જ પોતાનાથી ઉત્પત્ત થાય છે ? કે (૩) આ સ્વભાવ કોઈપણ વસ્તુનો ધર્મ છે ? કે (૪) સ્વભાવ એ પોતે જ એક વસ્તુવિશેષ છે ? આ ચાર પદ્ધોમાંથી કહો, જગદ્વૈચિત્રયતામાં કારણભૂત સ્વભાવ એ શું છે ?

(૧) આદ્યે પદ્ધો=નિર્હેતુક્ત્વ નામનો જો પ્રથમપક્ષ કહેતા હો તો સદા સત્ત્વ અથવા સદા અસત્ત્વ થવાનો પ્રસંગ આવે. જે વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં કોઈ જ કારણ ન હોય તો તે વસ્તુ કાં'તો હંમેશાં હોવી જોઈએ અથવા કદાપિ ન જ હોવી જોઈએ. નિષ્કારણ વસ્તુ સદા સત્પણાને અથવા સદા અસત્પણાને જ પામે, પરંતુ પ્રતિનિયત કાલે જ થાય એવું કાદાચિત્ક્ત્વ ઘટે નહીં.

(૨) દ્વિતીયો=બીજો પક્ષ સ્વાત્મહેતુક્ત્વ કહો તો “આત્માશ્રયત્વ” નામનો દોષ લાગે. કારણકે જે વસ્તુ અવિદ્યમાન છે. તે પોતાની જ ઉત્પત્તિમાં હેતુ કેવી રીતે બને ? જેમ શશશૂંગ આ સંસારમાં છે જ નહીં તો અવિદ્યમાનો ભાવાત્મા=સર્વથા અવિદ્યમાન સ્વરૂપવાળો એવો આ સ્વભાવ નામનો પદાર્થ પોતાની જ ઉત્પત્તિ કરવામાં કારણ કેમ બને ! અને જો અવિદ્યમાન પદાર્થ પણ કારણ બનતો હોય તો શશશૂંગ પણ કારણ બનવું જોઈએ. વળી જો આ સ્વભાવ પહેલેથી વિદ્યમાન છે એમ કહો તો વિદ્યમાન એવો તે સ્વભાવાત્મક પદાર્થ પોતાની રીતે જ વિદ્યમાન છે. તે સ્વવડે ઉત્પાદ છે એમ કેમ કહેવાય ? કારણ કે વિદ્યમાન એવો ઘટ પોતાની ઉત્પત્તિ કરતો નથી, ઘટમાંથી ઘટ થતો નથી. માટે જો સ્વભાવ અવિદ્યમાન હોય તો શશશૂંગની જેમ અસત્ત થવાથી સ્વભાવને ઉત્પત્ત ન કરે, અને જો સ્વભાવ વિદ્યમાન હોય તો તે પોતે જ વિદ્યમાન છે. માટે તેમાંથી સ્વભાવ ઉત્પત્ત થાય છે. આ વાત ન સંભવે.

(૩) વસ્તુધર્મોર્પિ=હવે જો આ સ્વભાવ એ વસ્તુનો ધર્મ છે એમ કહો તો તે દૃશ્ય ધર્મ છે કે અદૃશ્ય ધર્મ છે ? જો દૃશ્યધર્મ છે એમ કહો તો દેખાવો જોઈએ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી. માટે અનુપલાભ્ય=ન દેખાવાના કારણો “આ દૃશ્યધર્મ છે” આ વાત બાધિત=ખંડિત થાય છે. જુદ્ધી પડે છે. અને જો આ વસ્તુધર્મ “અદૃશ્ય” હોય તો તે વસ્તુધર્મ દેખાતો તો નથી જ, તો પછી “છે” એમ શી રીતે કહેવાય ? તેનું અસ્તિત્વ (સત્ત્વ) કોના આધારે (કયા પ્રમાણથી) સિદ્ધ કરશો ? તમે અદૃશ્ય એવા

વસુધર્માત્મક આ સ્વભાવને જો અનુમાનથી સિદ્ધ કરવા ઈચ્છતા હો તો “અનુમાન પ્રમાણ” તો તમે સ્વીકારી જ લીધું. તો પછી એવા અનુમાન પ્રમાણથી “અદેષ્ટની સિદ્ધિ” પણ થઈ શકે છે તે માટે અદેષ્ટને સાધનારૂં અનુમાન પ્રમાણ પણ માની લો ને ?

(૪) વસુવિશેષશ્રેત=હવે જો ચોથો પક્ષ સ્વીકારો એટલે કે— આ સ્વભાવ એ પણ એક સ્વતંત્ર પદાર્થવિશેષ જ છે. એમ જો કહો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે શું આ સ્વભાવ પૃથ્વી-પાણી આદિ ભૂતોથી અતિરિક્ત=જુદો પદાર્થ છે ? કે પૃથ્વી, પાણી આદિ ભૂતસ્વરૂપ જ છે ? ભૂતોથી અતિરિક્ત-ભિન્ન પદાર્થ છે એમ જો કહો તો તે શું મૂર્ત છે ? કે અમૂર્ત છે ? અને જો મૂર્ત હોય તો પણ ઘટ-પટની જેમ શું દેશ્ય છે ? કે દ્વારાણુકાદિ સંધોની જેમ અદેશ્ય છે ? ઘટ-પટની જેમ દેશ્ય છે, એમ જો કહેશો તો ઘટ-પટની જેમ તે સ્વભાવનામક પદાર્થ પણ પ્રત્યક્ષપણે દેખાવો જોઈએ. પરંતુ દેખાતો નથી. તેથી અનુપલંબ દ્વારા આ પક્ષ બાધિત થાય છે, અને “અદેશ્ય” છે એમ જો કહેશો તો “સ્વભાવ” એવું નવું નામ આપીને આવી ભાષા દ્વારા અંતે અમારું માનેલું અદેષ્ટ જ તમે સ્વીકાર્યું. કારણકે અમે પણ અદેષ્ટને કાર્મણાવર્ગણા રૂપ પુદ્ગલ હોવાથી ભૂતોથી અતિરિક્ત અને સૂક્ષ્મ હોવાથી અદેશ્ય, અને વર્ણાદિવાળું હોવાથી મૂર્ત માન્યું છે. તમે પણ સ્વભાવ નામનો આ પદાર્થ આવો જ માન્યો. એટલે અન્તે તો તમે અમારો જ પક્ષ બીજી ભાષાથી સ્વીકાર્યો. સારાંશ કે તમે અદેષ્ટને (કર્મને) સ્વીકાર્યું.

હવે “સ્વભાવ” નામનો તમારો માનેલો આ પદાર્થવિશેષ અમૂર્ત છે. એમ જો કહેશો તો પરલોકગામી એવા આત્માથી ભિન્ન એવો તે પદાર્થ વિશેષ છે શું ? અર્થાત્ તમે માનેલા પૃથ્વી-પાણી આદિ પાંચે ભૂતો મૂર્ત છે. અને આ સ્વભાવને અમૂર્ત માનશો તો પાંચ ભૂતોથી અતિરિક્ત એવો શુદ્ધ આત્મા છે એવો અર્થ થશે. અને તમે અદેષ્ટથી રહિત એવું શુદ્ધ પરલોકગામી આત્મતાત્વ તો સ્વીકાર્યું જ નથી. એટલે આ સ્વભાવને અમૂર્ત પદાર્થ છે એમ કહી શકશો નહીં. આ કારણથી પણ “અદેશ્ય” નામનું તત્ત્વ છે જ, એ વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

હવે જો આ “સ્વભાવ” નામનો પદાર્થ ભૂતાત્મક છે. પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂત સ્વરૂપ જ સ્વભાવ છે. એમ કહેશો તો નરેન્દ્રતા અને દરિદ્રતા આદિ વિસદૃશ્યતાને ભજનારા બસે પદાર્થોનાં ઉત્પાદક, તથા એકી સાથે એક જ કુક્ષિથી જન્મ પામેલા બે બાળકોનાં ઉત્પાદક એવાં આ ચારે ભૂતો તો તુલ્ય જ દેખાય છે. તો પછી તે પદાર્થોમાં વિશેષતા=ભેદ કોના કારણે થયો ? આ પદાર્થોમાં ભેદ કરનારું અદેશ્ય

એવું પણ કોઈક તત્ત્વ માનવું જોઈએ. આ અદૃશ્ય જે કોઈ તત્ત્વ માનશો તે ભલે “અદૃષ્ટ” એવું નામ ન આપો તો પણ ગુમ રીતે તે નામવાળી વસ્તુ જ થશે. સારાંશ કે તહીસનાત્ તે ભેદવિશેષ દેખાતો હોવાથી “અદૃષ્ટ” નામનું ભૂતોથી બિશ્ર એવું કોઈક તત્ત્વ છે જ. એવું અનુમાન થવાથી કોઈને કોઈ બીજાં બીજાં નામો દ્વારા તિરોહિતપણે પણ “અદૃષ્ટ” જ તમે સ્વીકાર્યું અને આ રીતે “અદૃષ્ટ” છે જ. આ વાત અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ પણ થઈ.

ઇતોऽपि-બાલશરીરં શરીરગન્તરપૂર્વકમ्, ઇન્દ્રિયાદિમત્ત્વાત्, તરુણશરીરવત् । ન ચ પ્રાચીનભવાતીતતનુપૂર્વકમેવેદમ्, તસ્ય તદ્વાવાવસાન એવ પદુપવનપ્રેરિતાતિતીવ્રચિતાચ્વલન-જ્વાલાકલાપણુષ્ટતયા ભસ્મસાદ્વાવાદપાન્તરાલગતાવભાવેન તત્પૂર્વકત્વાનુપપત્તે: । ન ચાડશરીરિણો નિયતગર્ભદેશસ્થાનપ્રાપ્તિપૂર્વકશરીરગ્રહો યુચ્યતે, નિયામકકારણાભાવાત् । સ્વભાવસ્ય તુ નિયામકત્વં પ્રાગેવ વ્યપાસ્તમ् । તતો યચ્છરીરપૂર્વકં બાલશરીરં તત્કર્મમયમિતિ ॥

આ રીતે “અદૃષ્ટ”=પુષ્ય-પાપ નામનું કર્મ જેવું પૌદ્ગલિક કોઈ બિશ્ર મૂર્તતત્ત્વ છે આ વાત અનુમાન દ્વારા અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. તથા ઇતોઽપિ હવે કહેવાતા આ બીજા અનુમાનથી પણ અદૃષ્ટતત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે.

બાલ્યાવસ્થાનું શરીર (પક્ષ), બીજા (તૈજસ-કાર્મણા) શરીર પૂર્વક જ છે. (સાધ્ય), ઈન્દ્રિયાદિવાળું શરીર હોવાથી (હેતુ), યુવાન શરીરની જેમ. (ઉદાહરણ) જે જે ચક્ષુ, શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયવાળું શરીર છે. તે તે શરીર અવશ્ય કોઈ બીજા શરીરપૂર્વક જ હોય છે. જેમકે યુવાવસ્થાનું શરીર બાલ્યાવસ્થાના શરીરપૂર્વક જ છે. તેવી જ રીતે બાલ્ય-અવસ્થાનું બનેલું શરીર પણ આત્માની સાથે આવેલા “તૈજસ-કાર્મણા” આત્મક અદૃષ્ટશરીરપૂર્વક જ બનેલ છે. તેથી અદૃશ્ય છે.

નાસ્તિક- બાલ્યાવસ્થાનું આ વર્તમાન શરીર ગયા ભવના પાંચભૂતાત્મક પાર્થિવ શરીરથી બનેલું છે એમ જ માની લો ને? અદૃષ્ટને માનવાની શી જરૂર ? તૈજસ-કાર્મણા નામના અદૃષ્ટ શરીરપૂર્વક આ બાલ્યાવસ્થાનું શરીર છે. આવું માનવાની શી જરૂર છે ?

જૈન- ન ચ પ્રાચીનભવાતીતતનુપૂર્વકમેવેદમ=આ વર્તમાનભવનું બાલ્યાવસ્થાનું શરીર પૂર્વના અતીત ભવના શરીરમાંથી પ્રાપ થયેલું છે એવું હે નાસ્તિક ? તમે કહી શકશો નહીં. કારણકે તસ્ય=તે પ્રાચીનભવનું શરીર તો તે પ્રાચીન ભવના છેઠે જ જોરદાર પવનથી પ્રેરાયેલા અતિશય તીવ્ર એવા ચિતાના અજિનની જવાળાઓના

સમૂહથી બળી ગયેલું હોવાથી ભસ્મરૂપ બનેલ છે. આ કારણે અપાન્તરાલગતિમાં તે પ્રાચીનભવના ભૂતાત્મક શરીરનો તો સર્વથા અભાવ હોવાથી તે શરીરપૂર્વક આ શરીરની રચના સંભવતી નથી.

નાસ્તિક—અતીતભવનું ભૂતાત્મક શરીર બળી ગયું છે. અને અદૃષ્ટ નામનું તૈજસ-કાર્મણ શરીર ધારો કે ન માનીએ અને ગયા ભવથી છુટેલો આ આત્મા અશરીરી જ છે. અને અહીં આવીને બાલ્યાવસ્થાનું નવું શરીર બનાવે છે. એમ જ માની લઈએ તો શું દોષ ?

જૈન— ન ચાડશરીરિણો= મૃત્યુ પામ્યા બાદ આ આત્મા સર્વથા શરીરથી મુક્ત છે એમ જો માનીએ તો નિશ્ચિતસ્થાને જ ગર્ભ ધારણ કરવાપણું, નિશ્ચિત દેશમાં જ જવાં પણું, નિશ્ચિતસ્થાનની જ પ્રાપ્તિ થવી. ઈત્યાદિ વ્યવસ્થિત પ્રાપ્તિ પૂર્વક શરીરનું ગ્રહણ ઘટી શકે નહીં. કારણકે તેનું નિયામક કારણ (આવી વ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા કરે તેવું કારણ) કોઈ જ નથી.

નાસ્તિક—તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ જ નિયામક છે. એમ જ માની લઈએ.

જૈન— સ્વભાવને નિયામક કારણ સ્વીકારવું આ વાત સંભવતી નથી. આ વિષય પહેલાં જ ચારપક્ષો પાડીને ખંડિત કરેલો છે. તેથી જે શરીરપૂર્વક આ બાલ્યાવસ્થાનું શરીર બન્યું છે તે કર્મમય=કાર્મણશરીર છે. અને એ પૌદ્ગલિક જ છે. અદૃષ્ટ જ છે. તથા તે પૌદ્ગલિક અદૃષ્ટવાળો આ જીવ છે. આમ, આ વાત સારી રીતે સિદ્ધ થઈ.

પૌદ્ગલિકં ચેદમહષ્ટમેષ્ટવ્યમ्, આત્મનઃ પારતન્યનિમિત્તત્વાદ्, નિગડાદિવત् । ક્રોધાદિના વ્યભિચાર ઇતિ ચેત् । ન, તસ્યા�ત્મપરિણામરૂપસ્ય પારતન્યસ્વભાવત્વાત्, તનિમિત્તભૂતસ્ય તુ કર્મણ: પૌદ્ગલિકત્વાત् । એવં સીધુસ્વાદનોદ્ધવચિત્તવૈકલ્યમપિ પારતન્યમેવ તદ્દેતુસ્તુ સીધુ પૌદ્ગલિકમેવેતિ નૈતેનાઽપિ વ્યભિચારઃ ॥

નાસ્તિક—હે જૈન ! તમારી ઉપરોક્ત ચર્ચાથી માનો કે “અદૃષ્ટ” એટલે કર્મ છે. પરંતુ તે કર્મ પુદ્ગલનું બનેલું છે અર્થાત् પૌદ્ગલિક છે. આ વાત કેમ માની શકાય ? અવિદ્યા સ્વરૂપ છે. મિથ્યા વાસનારૂપ કર્મ છે. ઈત્યાદિ કેમ ન મનાય ?

જૈન—હે નાસ્તિક ! પૌદ્ગલિકં ચેદમહષ્ટમેષ્ટવ્યમ्=આ અદૃષ્ટ પુદ્ગલ માત્રનું જ બનેલું છે એમ જ્ઞાણવું જોઈએ. આત્માની પરાધીનતાનું કારણ હોવાથી, બેડીની જેમ. જેમ બેડી આત્માને પરાધીન કરવામાં નિમિત હોવાથી પૌદ્ગલિક છે. તેમ અદૃષ્ટ પણ આત્માની પરતંત્રતાનું કારણ હોવાથી પૌદ્ગલિક છે. તેથી અવશ્ય બેડીની જેમ અદૃષ્ટ પૌદ્ગલિક જ છે.

નાસ્તિક હે જૈન ! એવો નિયમ નથી કે જે જે આત્માને પરાધીન કરનાર હોય તે સર્વો પૌદ્ગલિક જ હોય. કારણકે આ વાત વ્યભિચાર વાળી છે. જેમ કોધ-માન-માયા આદિ કાષાયિક પરિણામો પણ આત્માને પરાધીન કરે છે. અને તે પૌદ્ગલિક નથી. તેથી કોધાદિની સાથે આ વ્યાપ્તિ વ્યભિચાર દોષવાળી બનશે. એટલે અદેષ્ટ પણ કોધાદિની જેમ આત્માના પારતંત્રયનું કારણ હોવા છતાં પણ પૌદ્ગલિક ન પણ હોય.

જૈન-હે નાસ્તિક ! તારી આ વાત બરાબર નથી. કારણકે કોધાદિ જે કાષાયિક પરિણામો છે. તે આત્માના જ અધ્યવસાયો છે. અને તે પરિણામો એ જ આત્માનું પારતંત્ર છે. સારાંશ કે કોધ-માન-માયા આદિ સ્વરૂપવાળા આત્માના કાષાયિક જે જે મલીન પરિણામો છે. એ જ પારતંત્ર=પરાધીનતા સ્વરૂપ છે. પરાધીનતાના સ્વભાવાત્મક છે. અને તેમાં નિમિત્ત બનનાર કર્મ એ કાર્મણાવર્ગણાના પુદ્ગલોનું બનેલું હોવાથી પૌદ્ગલિક છે. આ જ રીતે સુરાપાનના આસ્વાદનથી ઉત્પન્ન થયેલી ચિત્તની વિકલતા (ચિત્તભ્રમ), એ પણ પરતંત્રતા સ્વરૂપ છે. અને તેનું નિમિત્ત જે સીધુ=સુરાપાન=મદિરાનું પીણું એ પણ પૌદ્ગલિક છે. આ રીતે મદિરાપાન પણ પૌદ્ગલિક જ હોવાથી પારતંત્રની નિમિત્તતા તેમાં પણ રહેલી છે જ, તેથી સુરાપાનની સાથે પણ વ્યભિચાર આવતો નથી. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે કાષાયિક મલીન પરિણામો કર્મજન્ય છે. એટલે આ કાષાયિક પરિણામો અને ચિત્તભ્રમ આ બસે વસ્તુઓ પારતંત્રાત્મક છે. તેમાં નિમિત્ત બનનાર અદેષ્ટ અને સુરાપાન એ પૌદ્ગલિક છે. તેથી જે જે પારતંત્રયનું નિમિત્ત છે તે તે પૌદ્ગલિક છે. આ વ્યાપ્તિમાં કંઈ પણ દોષ આવતો નથી.

અહીં સુધી ગ્રંથકારશ્રીએ નાસ્તિક એવા ચાર્વાકની સાથે અદેષ્ટસંબંધી ચર્ચા કરી. અને અદેષ્ટ એટલે પુણ્ય-પાપાત્મક કર્મ છે અને તે પૌદ્ગલિક છે. એમ સિદ્ધ કર્યું. આ સિદ્ધ થવાથી જે જે બીજા પણ દર્શનકારો કર્મ નથી માનતા, અથવા કર્મનું આવું પૌદ્ગલિક સ્વરૂપ નથી માનતા, તે સર્વો પણ દર્શનોનું અહીં ખંડન થયું સમજી લેવું. આ જ વાત ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે કે-

તતો યદ્ યૌગોરાત્મવિશેષગુણલક્ષણમ्, કાપિલै: પ્રકૃતિવિકારસ્વરૂપમ्, સૌગતૈ-વર્વાસનાસ્વભાવમ्, બ્રહ્મવાદિભરવિદ્યાસ્વરૂપં ચાડૃષ્ટમવાદિ, તદપાસ્તમ् । વિશેષત: પુનરમીષાં નિષેધો વિસ્તરાય સ્યાદિતિ ન કૃત: ॥૫૬॥

તેથી (ઉપરોક્ત ચર્ચાથી) ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનના અનુયાયી વડે અદેષ્ટ મનાયું છે ખરું, પરંતુ તે ધર્મ-અધર્મ એ નામના આત્માના ગુણવિશેષો છે. આવું જે મનાયું છે. તે ખોટું છે. તથા સાંખ્યદર્શનકારો વડે પ્રકૃતિના વિકારાત્મક આ અદેષ્ટ

છે એમ જે મનાયું છે. તે પણ ખોટું છે. બૌદ્ધો વડે વાસના સ્વભાવાત્મક અદૃષ્ટ છે એમ જે મનાયું છે. તે પણ મિથ્યા છે. અને બ્રહ્મવાદી એવા મીમાંસકો વડે અવિદ્યાસ્વરૂપ આ અદૃષ્ટ છે એમ જે કહેવાયું છે. તે પણ મિથ્યા છે. આ ચારે પક્ષોના મતોનું ઉપરની ચર્ચાથી ખંડન થયું છે. એમ સમજ લેવું. ઘણા વિસ્તારથી જો આ ચારે પક્ષોનું ખંડન (નિષેધ) અહીં કરાય. તો કેવળ ગ્રંથના વિસ્તાર માટે જ થાય તેમ છે. તેથી કરેલ નથી. || ૭-૫૬||

અથાત્મન એવ વિશેષણાન્તરમાહુઃ—

તસ્યોપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં

કૃત્સનકર્મક્ષયસ્વરૂપા સિદ્ધિઃ ॥ ૭-૫૭ ॥

અવતરણાર્થ:- હવે આ આત્માનાં જ બીજાં કેટલાંક વિશેષણો સમજાવે છે.

સૂત્રાર્થ- પ્રાક્ત કર્યું છે પુરુષ અથવા સ્ત્રીનું શરીર જેણે એવા તે આત્માની સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા દ્વારા સર્વકર્મોના નાશ સ્વરूપ એવી સિદ્ધિ (મુક્તિ) થાય છે. || ૭-૫૭||

તસ્યાજનન્તરનિરૂપિતરૂપસ્યાજ્તમનઃ, ઉપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય સ્વીકૃતપુરુષ્યોષિદ્વપુષ્ટઃ, એતેન સ્ત્રીનિર્વાળદ્વેષિણઃ કાષ્ઠામ્બરાન् શિક્ષયન્તિ । સમ્યગ્જ્ઞાનાં ચ યથાવસ્થિતવસ્તુ-તત્ત્વાવબોધઃ, ક્રિયા ચ તપશ્ચરણાદિકા, તાભ્યામ् ॥

તસ્ય=તે આત્માની મુક્તિ થાય છે. કે જે આત્માની હમણાં પહુંમા સૂત્રમાં જ ઘણી ઘણી ચર્ચાના નિરૂપપણ દ્વારા સત્તા (અસ્તિત્વ) પ્રગટ કરવામાં આવી (આવ્યું) છે.

આ મનુષ્યભવમાં જે આત્મા સ્ત્રીના આકારનું અથવા પુરુષના આકારનું શરીર પામ્યો છે, એટલે કે જે સ્ત્રી છે, અથવા પુરુષ છે. તેની જ મુક્તિ થાય છે. અહીં સ્ત્રી આકારે શરીરવાળા આત્માની પણ મુક્તિ થવાનું વિધાન કરવા દ્વારા સ્ત્રીજીવોની મુક્તિ માનવામાં અતિશય દેખવાળા એવા કાષ્ઠાંબરોને (દિગ્ંબરોને) ગ્રંથકારશ્રી શિખામણ=સદ્ગુપ્દેશ આપે છે કે ભાઈ ! સ્ત્રીની પણ મુક્તિ થઈ શકે છે.

તથા સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે કે યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વનો અવબોધ=અર્થાત્ જે વસ્તુ જેમ છે તે વસ્તુને બરાબર તે રૂપે અને તેમજ જાણવી. અને સમ્યક્ક્રિયા એટલે કે સમભાવ પૂર્વક તપ અને ચારિત્રની આસેવના કરવી તે.

તાભ્યામ्-તે બસે ગુણો દ્વારા સર્વકર્મોના ક્ષયાત્મક એવી સિદ્ધિ એટલે કે મુક્તિ થાય છે.

નનુ સમ્યગ્દર્શનમણિ કૃત્સનકર્મક્ષયકારણમેવ । યદાહુ:-“સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગः” ઇતિ, તત્ કથમિહ નોપદિષ્ટમ् ? । ઉચ્ચતે-સમ્યગ્જ્ઞાનોપાદાનેનૈવ તસ્યા-ક્ષિપ્તત્વાત्, દ્વ્યોરાપ્યનયો: સહચરત્વાત् । સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય ક્રિયાત: પृથગુપાદાનાદ્ યા ક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વિકા સૈવ તત્કારણમ्, ન પુનર્મિશ્યાત્વમલપટલાવલુપ્તવિવેકવિકલાનાં મિથ્યાજ્ઞાનપૂર્વિકા કન્દફલમૂલશૈવાલકવલનાદિકા ॥

પ્રશ્ન-જૈન શાસ્ત્રોમાં જેમ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્કિયા આ બે કારણો મુક્તિનાં કહ્યાં છે. તેમ ત્રીજું સમ્યગ્દર્શન પણ સર્વકર્મોના ક્ષય (સ્વરૂપ મુક્તિ)નું કારણ કહેલું જ છે. તે આ પ્રમાણે-તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મ. શ્રી કહે છે કે—“સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગः”=સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્કયારિત્ર આ ત્રણો મુક્તિનો માર્ગ છે. તો તે સમ્યગ્દર્શન પણ મુક્તિનું કારણ છે. તેને અહીં કેમ ન કહ્યું ? ત્રણ કારણો ન કહેતાં બે જ કારણો કેમ કહ્યાં ?

ઉત્તર- સમ્યગ્જ્ઞાનના કથન વડે જ સમ્યગ્દર્શનનો ઉલ્લેખ પણ સમજી લેવો. કારણકે તે બસે સહચારી છે. આ જીવ જ્યારે સમ્યગ્દર્શન પામે છે ત્યારે તે જ સમયે સમ્યગ્જ્ઞાન પણ સાથે જ પામે છે. તેથી એકના કથન વડે બસે સમજી લેવાં. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહચારી હોવાથી એકના ઉલ્લેખમાં બીજું સમજી લેવું.

સમ્યગ્જ્ઞાનનો ક્રિયાથી બિશ ઉલ્લેખ કરવાનું કારણ એ છે કે જે ક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વકની હોય છે. તે જ મુક્તિનું કારણ બને છે. પરંતુ મિથ્યાત્વરૂપી મલના સમૂહથી અવલુમતાના કારણે જ વિવેક વિનાના બનેલા પુરુષોની મિથ્યાજ્ઞાન પૂર્વકની કંદ, ફળ, મૂલ અને શેવાલનું (કવલન=) ભક્તાણ કરવું ઈત્યાદિ સ્વરૂપ પાપની ક્રિયા સર્વ કર્મના ક્ષય સ્વરૂપ મુક્તિનું કારણ બનતી નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વકની હેયોપાદેયભાવોના હાનોપાદાન રૂપ વિવેકપૂર્વકની ધર્મક્રિયા જ મુક્તિહેતુ બને છે.

કૃત્સનસ્યાઽષ્ટપ્રકારસ્યાપિ, ન તુ કતિપયસ્ય, જીવનમુક્તેરનભિધિત્સિતત્વાત् । કર્મણો જ્ઞાનાવરણાદેરદ્વષ્ટસ્ય, ન તુ બુદ્ધગાદિગુણાનામપિ, નાપિ જ્ઞાનમાત્રસંતાનસ્ય । ક્ષય: સામસ્ત્યેન પ્રલય: સ્વરૂપં યસ્યા: સા તથા । એતેન નૈયાયિકસૌગતોપકલ્પિત-મુક્તિપ્રતિક્ષેપ: । એવંવિધા સિદ્ધિમર્મોક્ષો ભવતિ ॥

મૂલસૂત્રમાં કૃત્સનસ્ય શબ્દનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી સધળાં એવાં આઠે પ્રકારનાં પણ કર્મોનો ક્ષય એ જ મુક્તિનું કારણ છે. પરંતુ કેટલાક જ કર્મોનો ક્ષય

થાય એ મુક્તિનું કારણ નથી. કારણકે સર્વ કર્મ રહિત અત્યન્ત શુદ્ધ અવસ્થાની અશરીરીપણે જે પ્રાપ્તિ થવી. તેને જ મુક્તિ ઈચ્છેલી છે. તેની જ વિવક્ષા કરેલી છે, પરંતુ તેરમા-ઘૌઢમા ગુણસ્થાનકે બીરાજમાન અને સશરીરીપણે ભૂમિ ઉપર વિચરતા એવા સામાન્ય કેવલી કે તીર્થકર કેવલી ભગવન્તો જે છે તે જીવો માત્ર ચાર ઘાતીકર્મોના ક્ષયજન્ય અર્ધમુક્તિ પામ્યા છે. અને જેને “જીવનમુક્તિ” કહેવાય છે. તે અહીં લીધી નથી. તેની વિવક્ષા અહીં કરેલી નથી. સારાંશ કે જે પરમાત્મા જીવંત હોવા છતાં ચાર ઘાતીકર્મોના ક્ષયવાળા હોવાથી કેવલજ્ઞાનાદિ પામેલા છે. અને અવશ્ય મુક્તિ પામવાના જ છે. તે જીવનમુક્ત આત્માઓ અહીં અનભીપ્રિસ્ત છે. તેવા આત્માઓની અહીં વિવક્ષા કરી નથી. તે જીજાવવા કૃત્સનકર્મક્ષયસ્વરૂપા કહી છે.

તથા જે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને વેદનીય આદિ આઠ પ્રકારનાં જૈનશાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કર્મો સ્વરૂપ “અદ્દટ” છે. તેનો જ સર્વથા ક્ષય કરવા સ્વરૂપ મુક્તિ છે, પરંતુ નૈયાયિકાદિ દર્શનકારોએ માનેલ બુદ્ધિ આદિ ગુણોના ક્ષય સ્વરૂપ મુક્તિ અહીં લેવાની નથી. કારણકે ગુણો મેળવવા માટે તો મુક્તિ મેળવીએ છીએ પરંતુ ગુણોનો ક્ષય કરવા માટે મુક્તિ મેળવવાની હોતી નથી તથા બૌદ્ધદર્શનકારોએ માનેલી ધારાવાહી જ્ઞાન માત્રની પરંપરાનો જે નાશ તે જ મુક્તિ. આવી મુક્તિ પણ અહીં સમજવાની નથી.

તથા ક્ષય પણ સામસ્ત્યેન=સંપૂર્ણપણે કર્મોનો નાશ એ જ સ્વરૂપ છે જેનું એવી મુક્તિ છે. અર્ધાં કર્મોનો ક્ષય થાય અને અર્ધાં કર્મો બાકી રહે તેવી મુક્તિ નથી. અથવા બધાં જ કર્મોનો ક્ષય થાય પણ ફરીથી પાછાં બંધાય તેવો પણ ક્ષય લેવાનો નથી. એટલે આત્મનિક અને ઐકાનિક કર્મોના ક્ષયવાળી આ મુક્તિ છે. આ પ્રમાણે કૃત્સન, કર્મ, અને ક્ષય પદો લખવાથી નૈયાયિક અને બૌદ્ધાદિ વડે કલ્યાયેલી મુક્તિનો પ્રતિષેધ થયેલો જાણવો.

કૃત્સન= શબ્દથી ચાર અધાતી કર્મોવાળા જીવન મુક્તનો નિષેધ કર્યો.

કર્મ= શબ્દથી બુદ્ધચાદિના ક્ષયવાળી નૈયાયિકને માન્ય મુક્તિનો, અને જ્ઞાનધારામાત્રના ક્ષયવાળી બૌદ્ધકલ્યિત મુક્તિનો નિષેધ કર્યો.

ક્ષય= આત્મનિક અને ઐકાનિક ક્ષય વિનાની મુક્તિનો નિષેધ કર્યો. આવા પ્રકારની સિદ્ધિ એટલે કે મુક્તિ થાય છે.

ઇહ કેચિન્જાનાદેવ મોક્ષમાસ્થિષ્ટ, તથાહ્યેતે બ્રુવતે-સમ્યગ્જ્ઞાનમેવ ફલસંપાદન-પ્રત્યલમ્, ન ક્રિયા, અન્યથા મિથ્યાજ્ઞાનાદપિ ક્રિયાયાં ફલોત્પાદપ્રસઙ્ગાત્ ।

યદુક્તમ्—“વિજ્ઞપ્તિ: ફલદા પુંસાં ન ક્રિયા ફલદા મતા ।
મિથ્યાજ્ઞાનાત् પ્રવૃત્તસ્ય ફલાડસંવાદદર્શનાત् ॥૧ ॥”

તથા—“શ્રીય: પ્રસૂતે વિપદો રૂણદ્વિ યશાંસિ દુઃખે મળિનું પ્રમાર્દિ ।
સંસ્કારશૌચેન પરં પુનીતે શુદ્ધા હિ બુદ્ધિ: કુલકામધેનુઃ ॥૧ ॥”

“સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં” આ મૂલસૂત્રગત પદનું વિવેચન સમજાવે છે. અહીં કેટલાક લોકો કેવળ એકલા જ્ઞાનમાત્ર વડે જ મુક્તિ થાય એમ માને છે. અને બીજા કેટલાક લોકો કેવળ એકલી ક્રિયા માત્ર વડે જ મુક્તિ થાય એમ માને છે. તે બસેના એકાંત મતો ઉચિત નથી. તે સમજાવવા ચર્ચા શરૂ કરે છે. ત્યાં પ્રથમ જ્ઞાનમાત્રથી જ મુક્તિ માનનારા દર્શનકારો આ રીતે પોતાનો પક્ષ રજૂ કરે છે કે— સમ્યગ્જ્ઞાનમેવ ફલસંપાદનપ્રત્યલમ્ “સમ્યગ્જ્ઞાન માત્ર જ” ફળ આપવામાં સમર્થ છે. પરંતુ ક્રિયા ફળ આપવામાં સમર્થ નથી. જો ક્રિયાથી મુક્તિરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થતી હોત તો મિથ્યાજ્ઞાન પૂર્વકની કરાયેલી ક્રિયાથી પણ મુક્તિ પ્રાપ્તિ રૂપ ફલોત્પત્તિ થવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણકે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—

“શાસ્ત્રોમાં વિજ્ઞાન જ પુરુષોને ફળ આપનાર માન્યું છે. પરંતુ ક્રિયા ફળ આપનારી માની નથી. કારણકે મિથ્યાજ્ઞાન પૂર્વક પ્રવર્તેલાને ક્રિયા માત્રથી ફળ પ્રાપ્તિની વિસંવાદિતા દેખાય છે. તથા”

“શુદ્ધ એવી બુદ્ધિમાત્ર (એટલે જ્ઞાનમાત્ર જ) લક્ષ્મીને આપે છે. વિપત્તિનો નાશ કરે છે. યશની પુષ્ટિ કરે છે. મલીનતા (અપવિત્રતા)ને દૂર કરે છે. અને સંસ્કારો રૂપી પવિત્રતા વડે જીવને અત્યન્ત પવિત્ર કરે છે. અથવા અન્યને પણ પવિત્ર કરે છે. શુદ્ધ-બુદ્ધિ આવા સ્વરૂપવાળી છે તેથી ખરેખર આ શુદ્ધ-બુદ્ધિ એ પોતાના કુલની કામધેનું ગાય જ છે.” અહીં પ્રસૂતે, દુઃખે વગેરે શબ્દપ્રયોગો કરીને ગાયમાં સંભવતા ધર્મો બુદ્ધિમાં પણ સંભવે છે, એમ કહીને બુદ્ધિને કામધેનુંની ઉપમા આપી છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદીનો આ પૂર્વપક્ષ સમજાવ્યો. હવે ક્રિયાવાદીનો પૂર્વપક્ષ સમજાવે છે.

ક્રિયાવાદિનસ્તુ વદન્તિ-ક્રિયૈવ ફલહેતુ ન્ન જ્ઞાનમ्, ભક્ષ્યાદિવિજ્ઞાનેઽપિ ક્રિયામન્તરેણ સૌહિત્યાદિફલાનુત્પાદાત् ।

યદવાચિ—“ક્રિયૈવ ફલદા પુંસાં ન જ્ઞાન ફલદં મતમ् ।

યતઃ સ્ત્રીભક્ષ્યભોગજ્ઞો ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો ભવેત् ॥૧ ॥”

તથા—“શાસ્ત્રાણ્યધીત્યાડપિ ભવન્તિ મૂર્�ા યસ્તુ ક્રિયાવાન् પુરુષ: સ વિદ્વાન् ।
સંચિન્યતામौષધમાતુરં હિ ન જ્ઞાનમાત્રેણ કરોત્યરોગમ् ॥૧ ॥”

કિયાવાદી લોકો કહે છે કે— કિયા એ જ ફળહેતુ છે. પરંતુ શાન એ ફળહેતુ નથી. કારણકે ભક્ષ્યાદિ વસ્તુઓનું (ભોજન કરવા યોગ્ય મોદક આદિ પદાર્થોનું અને પીવા લાયક એવા જલ આદિનું) શાન હોવા છતાં પણ જો તે ભોજન અને પાન કિયા કરવામાં ન આવે તો જીવને સૌહિત્ય-શાન્તિ-સુખ-અર્થાત् તૃપ્તિ આદિ ફળપ્રાપ્તિ થતી હોય એવું દેખાતું નથી. માટે કિયા જ ફળ આપનાર છે. જે કારણથી શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—

“કિયા જ પુરુષોને ફળ આપનારી મનાયેલી છે. પરંતુ શાન એ ફળ આપનાર મનાયું નથી. કારણકે સ્ત્રીના અને ભક્ષ્ય વસ્તુઓના ભોગને જાણનારો પુરુષ શાનમાત્રથી સુખી થતો નથી.”

“શાસ્ત્રો ભષીને પણ ઘણા પુરુષો વિવેક વિનાના=મૂર્ખા હોય છે. પરંતુ જે સાચો કિયાવણો=સદાચારી છે. તે જ યથાર્થ વિદ્વાન् છે. વિચાર તો કરો કે કોઈપણ ઔષધ એકલા શાનમાત્ર વડે રોગીને નિરોગી કરતું નથી. એટલે કે ઔષધ લેવાની કિયા કરે તો જ તે જીવને ઔષધ નિરોગી કરે છે. આ કિયાવાદીના મતનો પૂર્વપક્ષ સમજાવ્યો.

अत्र ब्रूमहे-यदुक्तम्-सम्यगज्ञानमेव फलसंपादनप्रत्यलमित्यादि, तत् ‘स्त्रीभक्ष्य-भोगज्ञो न ज्ञानात् सुखितो भवेत्’ इत्यनेन क्रियावादिनैव व्यपास्तम्, इत्युपेक्षणीय-मेव । ततः सम्यगज्ञानं सम्यक्क्रियासधीचीनमेव फलसिद्धिनिबन्धनमित्यभ्युपगत्व्यम्, न तु ज्ञानैकान्तः कान्तः । क्रियैकान्तोऽपि भ्रान्त एव । ‘यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो न ज्ञानात् सुखितो भवेत्’ इति तु न युक्तम् । यतः सम्यगज्ञानकारणैकान्तवादिनामय-मुपालम्भो न पुनरस्माकम्, सम्यगज्ञानक्रिययोरुभयोरपि परस्परापेक्षयोः कारणत्व-स्वीकारात् । न च नितम्बिनीमोदकादिगोचरायां प्रवृत्तौ तद्विज्ञानं सर्वथा नास्त्येव, यतः क्रियाया एव तत्कारणता कल्प्येत । तद्गोचरविज्ञानसनाथैव तत्र प्रवृत्तिः प्रीति-परम्परोत्पादनप्रत्यला, अन्यथोन्मत्तमूर्च्छितादेरपि प्रौढप्रेमपरायणप्रणयिनीनिबिडा-श्लेषक्रियाऽपि तदुत्पादाय किं न स्यात्? । अथासौ क्रियैव तत्त्वतो न भवति, सैव हि क्रिया तात्त्विकी या स्वकीयकार्याऽव्यभिचारिणी, हन्त ! तर्हि तदेव तात्त्विकं ज्ञानं यत् स्वकीयकार्याव्यभिचारीति कथं स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञ इत्युपालम्भः शोभेत ? । ततः कार्यमर्जयन्ती यथा निश्चयनयेन क्रिया क्रियोच्यते, तथा ज्ञानमपि, इति क्वचिद् व्यभिचाराभावाद् द्वयमेवैतत् फलोत्पत्तिकारणमनुगुणमिति ॥

જૈન— અત્ર બ્રૂમઃ=અમે જૈનો હવે ઉત્તર આપીએ છીએ કે તમે જે પૂર્વે કહ્યું કે—“સમ्यગજ्ञान જ ફળની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સમર્થ છે” આ વાત બરાબર નથી. કારણકે

“સ્ત્રી અને ભક્ષ્યવस્તુઓના ભોગ માત્રને જાગ્નારો પુરુષ શાનમાત્રથી સુખી થતો નથી” આ પ્રમાણેનું કિયાવાદી દ્વારા હમણાં જ કરાયેલ જે કથન છે તેના વડે તે શાનવાદીની વાત ખંડિત થઈ જાય છે. જો શાનમાત્ર ફળપ્રદ થતું હોય તો સ્ત્રી અને ભક્ષ્ય વસ્તુઓના ભોગના શાનવાળો પુરુષ તે વસ્તુઓની ભોગ કર્યા વિના કેવળ એકલા શાનમાત્રથી પણ સુખી થવો જોઈએ. પરંતુ ભોગ કિયા વિના સુખી થતો નથી. માટે કેવળ એકલું શાન ફળપ્રાપ્તિ કરાવનાર નથી. આવા પ્રકારનું કિયાવાદી વડે પૂર્વ જે કહેવાયું હતું. તેના વડે જ શાનવાદીની વાત દૂર થઈ જાય છે. આ કારણથી એકાન્ત શાનવાદીનો મત ઉપેક્ષા કરવા જેવો છે. તેથી જ આપોઆપ સ્વયં સમજાઈ જ જાય છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન પણ સમ્યક્કિયા યુક્ત હોય તો જ ફળસિદ્ધિનું કારણ બને છે. પરંતુ શાનનો એકાન્ત માર્ગ ફળ આપનાર બનતો નથી. તેથી એકાન્ત શાનવાદ રમણીય નથી.

એવી જ રીતે કિયાનો એકાન્તમાર્ગ પણ નિર્દોષ નથી, ભાન્ત જ છે. કારણકે કિયાવાદીએ પૂર્વ જે કહ્યું કે : સ્ત્રી અને ભક્ષ્ય વસ્તુઓના ભોગને જાગ્નારો પુરુષ (ભોગની કિયા કર્યા વિના) તૃપ્તિ પામતો નથી. પરંતુ કિયા જ ફળ આપે છે. ઈત્યાદિ જે કહ્યું તે યુક્ત નથી. કારણકે શાન વિનાની કેવળ એકલી કિયા પણ વિવેકશૂન્ય, સાધ્યના લક્ષ્ય શૂન્ય, હોવાથી ફળ આપનાર બનતી નથી. તેથી કિયાવાદીએ આપેલો આ ઉપાલંબ જે લોકો કેવળ એકલા શાનમાત્રને જ ફળ આપનાર માને છે તેને અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન માત્ર જ મુક્તિનું કારણ છે એવું માનનારા એકાન્તવાદીઓને ઘટે છે. પરંતુ અમને (ઉભયવાદી કેનોને) આ ઉપાલંબ સંભવતો નથી. કારણકે અમે તો પરસ્પર અપેક્ષાવાળાં એવાં એટલે કે સાપેક્ષ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સાપેક્ષ સમ્યક્કિયાને મુક્તિના કારણ તરીકે સ્વીકાર્યાં છે. પરંતુ સ્વતંત્ર એવાં કોઈ એકને ફળ પ્રાપ્તિમાં કારણ માન્યાં નથી. તેથી સાપેક્ષપણે ઉભયવાદ માનનારા અમને કોઈ દોષ નથી.

કદાચ તમે એવો પ્રશ્ન કરશો કે સ્ત્રી અને મોદકાદિ ભક્ષ્ય વસ્તુઓનું કેવળ એકલું (ભોગકિયા વિનાનું) શાન સુખ આપનાર બનતું નથી. પરંતુ શાન વિનાની (વિશિષ્ટ સમજણ વિનાની) કેવળ એકલી ભોગકિયા ફળ આપનારી દેખાય છે. તો તે પણ બરાબર નથી. કારણકે નિતંબિની (સ્ત્રી) અને મોદકાદિ ભક્ષ્ય વસ્તુઓના વિષયવાળી ભોગકિયાની પ્રવૃત્તિમાં પણ તેના સંબંધી વિજ્ઞાન સર્વથા નથી જ અને કેવળ એકલી ભોગકિયા જ છે અને તે કિયા જ સુખ આપે છે એવું કેવળ બનતું નથી. કે જેથી તમે કેવળ એકલી કિયામાત્રને જ સુખની કારણતા કલ્પી શકો. પરંતુ તે તે વિષયના શાન યુક્ત જ ત્યાં ત્યાં કરાતી પ્રવૃત્તિ પ્રીતિની પરંપરાને (અતિશય ભોગસુખના આનંદને) આપવામાં સમર્થ બને છે.

આ સત્રી છે. ભોગ છે. તેનાં યથાસ્થાનનાં યથાયોગ્ય અવયવોથી યથોચિત ભોગકિયા થાય છે. જે સાંસારિક સુખ આપે છે. ઈત્યાદિ શાનવાળો જીવ જ સત્રી સાથેની ભોગકિયામાં તે તે અવયવોની સાથે તેવી તેવી ભોગકિયા કરવા અને તેનાથી આનંદ માણવા પ્રવર્તે છે. તથા મોદકાદિ દ્રવ્યો ઉત્તમ દ્રવ્યો છે. સ્વાદિષ્ટ દ્રવ્યો છે. સુખ આપનાર છે. અન્ય દ્રવ્યોના ભોજન કરતાં વધારે રસપ્રદ છે. આવી વસ્તુને જ મોદક કહેવાય છે. ઈત્યાદિ શાનવાળો પુરુષ જ મોદકાદિના ભોગમાં જોડાય છે. અન્યથા=જો શાનવિનાની એકલી ભોગકિયા સુખ આપનારી બનતી હોય તો મહિરા આદિથી ઉન્મત બનેલા અને મૂર્છિત (બેભાન) બનેલા પુરુષને પણ (એટલે કે જેની શાનસંશા આવૃત થઈ ગઈ છે તેવા પુરુષને પણ) અત્યાત પ્રેમમાં પરાયણ એવી પ્રણયિનીની ગાઢ આલિંગન વાળી ભોગકિયા પણ તે ભોગસુખના આનંદને ઉત્પન્ન કરનારી બનવી જોઈએ, પરંતુ તે કિયા આનંદ આપનારી કેમ બનતી નથી ? અર્થાતું પુરુષ મૂર્છિત હોવાથી શાનસંશા રહિત છે છતાં સત્રી ગાઢ આલિંગન કરે અને તેના દ્વારા ભોગકિયા કરે તો ત્યાં કેવળ કિયા તો છે જ. તેથી પુરુષને પણ તે ભોગકિયાના સુખનો આનંદ થવો જોઈએ. પરંતુ થતો નથી. માટે શાનપૂર્વકની જ કિયા સુખપ્રદ છે. આ કારણથી સત્રીની સાથેની ભોગકિયામાં અને મોદકાદિની ભોજનકિયામાં જેમ કિયા વર્તે છે. તેમ શાન પણ વર્તે જ છે. તેથી ઉભય હોય તો જ ફળ આપનાર બને છે.

કિયાવાદી= હવે કદાચ કિયાવાદી અહીં આવો બચાવ કરે કે મૂર્છિત અને ઉન્મત આદિ પુરુષની સાથે સ્ત્રીવડે કરાયેલી ગાઢ આલિંગનવાળી આ ભોગકિયા તે વાસ્તવિક ભોગકિયા છે જ નહીં, કારણકે સાચી તાત્ત્વિક કિયા તે જ છે કે જે કિયા પોતાના કાર્યને કરવામાં અવ્યબિચારી હોય. અહીં આ કિયા પુરુષને સુખના આનંદરૂપ કાર્યને કરનારી નથી, તેથી આ કિયા એ તાત્ત્વિક કિયા જ નથી.

જૈન— હે કિયાવાદી ! મૂર્છિત પુરુષની સાથે કરાતી શાન વિનાની કેવળ એકલી (ભોગાદિ સંબંધી) કિયા ફળ આપનાર ન હોવાથી તાત્ત્વિક કિયા જ કહેવાતી નથી, પરંતુ જે શાનપૂર્વકની કિયા કરાય છે તે જ યથાર્થ ફળ આપવામાં અવિસંવાદી હોવાથી તાત્ત્વિક કિયા કહેવાય છે. તથા તેવી શાનપૂર્વકની તાત્ત્વિક કિયા જ સુખનું કારણ છે. આ બધું જો તમને સમજાય છે. તો શાન અને ધર્મકિયામાં પણ આ જ ન્યાય કેમ લગાવતા નથી ? ત્યાં એકલી કિયાને જ પ્રધાન કેમ કરો છો ?

શાન પણ તે જ તાત્ત્વિક કહેવાય છે. કે જે પોતાના કાર્યને કરવામાં અવ્યબિચારી હોય. જો આટલું તમે સમજો તો “સત્રી અને ભક્ષયના ભોગને જાણનારો પુરુષ (ભોગકિયા વિના) કેવળ એકલા શાન માત્રથી સુખી થતો નથી”

આવો જ્ઞાનવાદીને તમારા વડે અપાયેલો જે ઉપાલંબ છે. તે કેવી રીતે શોભાને પામે? કારણકે ત્યાં પણ કિયા ન હોવાથી અને એકલું જ્ઞાનમાત્ર હોવાથી સુખના આનંદને આપવા રૂપ કાર્યને કરનારું તે જ્ઞાન થતું નથી. માટે તે જ્ઞાન પણ તાત્ત્વિક જ્ઞાન નથી અને તાત્ત્વિક જ્ઞાન ન હોવાથી જ કાર્ય કરવામાં વ્યબિચારી છે. તેથી કાર્યને કરતી કિયા જ નિશ્ચયનયથી જેમ (તાત્ત્વિક) કિયા કહેવાય છે. તેવી જ રીતે કાર્યને કરતું જ્ઞાન જ નિશ્ચયનયથી જ્ઞાન કહેવાય છે. આ કેમ તમને નથી સમજાતું? અને જ્ઞાનવાદીને કેવળ ઉપાલંબ આપવામાં જ કેમ રસિક બનો છો? જે ઉપાલંબ તમે જ્ઞાનવાદીને આપો છો તે જ ઉપાલંબ કેવળ કિયાવાદી એવા તમને પણ લાગે જ છે. તેથી સાપેક્ષભાવે બનેને કારણ માનવામાં ક્યાંય પણ વ્યબિચાર આવતો ન હોવાથી, સાપેક્ષ એવાં આ બને (જ્ઞાન-કિયા) જ ફળની ઉત્પત્તિનાં કારણ છે. એમ માનવું એ જ અનુગુણ (ઉચ્ચિત-યોગ્ય) છે.

अथ भवत्वेतत्कारणिका मुक्तिः, तथापि बुद्ध्यादीनां नवानामात्मविशेषगुणानां योऽत्यन्तमुच्छेद, तद्रूपैव स्वीकर्तव्या, न पुनर्निःशेषर्कर्मक्षयलक्षणा । तथा चानुमानम्-नवानामात्मविशेषगुणानां सन्तानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते, सन्तानत्वात्, यो यः सन्तानः स सोऽत्यन्तमुच्छिद्यते यथा प्रदीपसन्तानः, तथा चायम्, तस्मादत्यन्तमुच्छिद्यते इति ।

“न ह वै સશરીરस्य સતः પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરस્તિ ।” “अશરીરं વા વસન્તं પ્રિયાપ્રિયે ન સૃષ્ટાતः” ઇત્યાદયો વેદાન્તા અપિ તાદ્શીમેવ મુક્તિમાદિશન્તિ ।

अપि च—“यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः ।

तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्न विकल्प्यते ॥१॥

धर्माधर्मनिमित्तो हि संભવः સુખ-दुःखयोः ।

મूलभूતौ च તાવેવ સ્તમ્ભौ સંસારસર્વનः ॥२॥

તदુच्छेदे च તत्कार्यशરीરाद्यनुપलवात् ।

नात्मनः સુખ-दુःखે સ्त ઇત्यसौ મુક્ત उच्यते ॥३॥

इच्छाद्वेषપ्रयत्नादि ભोગायતनबन्धनम् ।

उच्छिन्नભોગायતનો નાત્મા તैરपि યુદ્ધયતे ॥४॥

તदेवं ધિષણાદીનां નવानामपि મૂલતः ।

गુણાનામાત્મનો ધ્વંસः સોऽપવર्गः પ્રતિષ્ઠિતः ॥५॥

નનુ તસ્યામવસ્થાયાં કીદૃગાત્માઽવશિષ્યતे ? ।

સ્વરૂપૈકપ્રતિષ્ઠાન: પરિત્યક્તોऽખિલૈર્ગુણૈ: ॥૬॥

ઉર્મિષ્ટકાતિગં રૂપં તદસ્યાહુર્મનીષિણઃ ।

સંસારબન્ધનાથીન-દુઃખકલેશાદ્યદૂષિતમ् ॥”

ઉર્મય: કામક્રોધમદગર્વલોભદમ્ભા: ।

“પ્રાણસ્ય ક્ષુત્પિપાસે દ્વે મનસઃ શોકમૂઢતે ।

જરામૃત્યુ શરીરસ્ય ષડૂર્મિરહિત: શિવ: ॥૧॥” ઇતિ તુ પુરાણે ॥

હવે કોઈ વાઈ કદાચ એવો પ્રશ્ન કરે કે સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્કિયા એમ બંને ભાવો છે કારણ જેમાં એવી મુક્તિ ભલે હો. સારાંશ કે મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં સમ્યગ્જ્ઞાન અને કિયા આ બશે સાપેક્ષપણે કારણ છે. આ વાત તો બરાબર ઉચિત છે. (સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં આ પદનું વિવેચન પૂર્ણ થયું.) પરંતુ બુદ્ધિ આદિ આત્માના જે નવ વિશેષ ગુણો છે. તેનો જે અત્યન્ત ઉચ્છેદ થાય તે સ્વરૂપ જ મુક્તિ છે. આમ સ્વીકારવું ઉચિત છે. અર્થાત્ બુદ્ધિ આદિ નવ આત્મવિશેષગુણોના ઉચ્છેદ રૂપ જ મુક્તિ છે. પરંતુ સર્વ કર્માના ક્ષય સ્વરૂપ મુક્તિ નથી. (હવે કૃત્સનકર્મક્ષયસ્વરૂપા આ પદનું વિવેચન સમજાવવા માટે પ્રશ્ન કરે છે) આ વાત અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે. માટે નવગુણોના ક્ષય રૂપ જ મુક્તિ સ્વીકારવી જોઈએ. તે અનુમાન પ્રયોગ પણ આ પ્રમાણે છે-

(બુદ્ધિ આદિ) આત્માના નવ વિશેષગુણોનું જે સંતાન છે. (ધારાવાઈ પરંપરા છે.) તેનો અત્યન્ત ઉચ્છેદ થાય છે. (પ્રતિજ્ઞા), સંતાન (પરંપરા) હોવાથી, (હેતુ), જે જે સંતાન (પરંપરા) હોય છે. તે તે અત્યન્ત ઉચ્છેદ પામે જ છે. (અન્વયવ્યાપ્તિ), જેમ દીપકનું સંતાન, દીપકની ધારાવાઈ જ્યોત, (ઉદાહરણ), આત્માના નવ વિશેષગુણોનું આ સંતાન પણ તેવું જ છે. (ઉપનય), તે કારણથી (સંતાન રૂપ હોવાથી) તેનો પણ અત્યન્ત ઉચ્છેદ થાય જ છે. (નિગમન). ઉપરોક્ત અનુમાનથી નવગુણોના અત્યન્ત ઉચ્છેદ રૂપ મુક્તિ માનવી જોઈએ, પરંતુ સર્વકર્માના ક્ષયાત્મક જૈનદર્શનને માન્ય મુક્તિ ન સ્વીકારવી જોઈએ. જેમ ઉપરોક્ત અનુમાનથી નવ ગુણોના ક્ષયાત્મક મુક્તિ અમે સિદ્ધ કરી. તે જ રીતે તેવી મુક્તિને સમજાવનારાં આગમ પ્રમાણો પણ શાસ્ત્રોમાં મળે છે. તે આગમપ્રમાણો આ પ્રમાણે છે.

“ન હ વૈ સશરીરસ્ય ઇત્યાદિ=શરીર સહિત વસતા એવા આત્માને (એટલે કે સંસારી આત્માને) પ્રિય-અપ્રિયનો (પુણ્ય-પાપાત્મક ધર્મ-અધર્મનો) વિનાશ હોતો નથી. અને અશરીરપણે (મુક્તિમાં) વસતા આત્માને પ્રિય-અપ્રિય (ધર્મ અને અધર્મ) સ્પર્શતા નથી” ઈત્યાદિ પાઠોવાળાં વેદાન્તશાસ્ત્રો પણ તેવી જ મુક્તિને (ધર્મ-અધર્મ આદિ આત્માના નવ ગુણોના ક્ષયવાળી મુક્તિને) જ સમજાવે છે.

વળી અન્ય બીજાં શાસ્ત્રોમાં પણ મુક્તિનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

“જ્યાં સુધી વાસના વગેરે આત્માના સર્વ વિશેષ ગુણો ઉચ્છેદ પામતા નથી. ત્યાં સુધી આત્મનિક દુઃખ-નિવૃત્તિ સંભવતી નથી.” ॥૧॥

ધર્મ અને અધર્મ છે નિમિત (કારણ) જેમાં એવો સુખ અને દુઃખનો ઉત્પાદ થાય છે. તે ધર્માધર્મ જ સંસારરૂપી ઘરના મૂલભૂત સ્તંભ છે.” ॥૨॥

તે ધર્માધર્મનો ઉચ્છેદ કરાયે છતે તેના ફલભૂત એવા શરીરાદિની અપ્રાપ્તિ થવાથી જ આત્માને સુખ-દુઃખ થતાં નથી. તેથી આ જીવ મુક્ત કહેવાય છે. ॥૩॥

ઈચ્છા, દ્વેષ, અને પુસ્તાર્થ વગેરે ગુણો શરીર રૂપ બંધનના કારણો થાય છે. પરંતુ ઉચ્છેદ પામ્યું છે ભોગાયતન (શરીર) જેનું એવો આત્મા તારબાદ (શરીર ન હોવાથી) તે ઈચ્છાદિ ગુણોની સાથે જોડાતો નથી. ॥૪॥

તે આ પ્રમાણે બુદ્ધિ આદિ નવે પણ આત્માના મૂલગુણોનો જે ધ્વંસ થાય છે. તે જ અપવર્ગ (મુક્તિ) કહેવાય છે. ॥૫॥

પ્રશ્ન— તે મુક્તાવસ્થામાં આ આત્મા કેવો રહે છે ? સર્વગુણોથી પરિત્યક્ત (ત્યજાયેલો) થયો છતો માત્ર પોતાના સ્વરૂપમાં જ મળ રહે છે. ॥૬॥

ઇ ઉર્મિઓ (વિકારો) છે તેનાથી રહિત એવું જે રૂપ છે. તે રૂપ આ આત્માનું છે. આમ મનીધી પુરુષો કહે છે. સંસારના બંધનને આધીન એવાં જે દુઃખો અને કલેશો છે. તેનાથી અદૂષિત એવું આત્મ-સ્વરૂપ ત્યાં (મુક્તિમાં) છે. ॥૭॥

કામ, કોધ, મદ, ગર્વ, લોભ અને દંબ આ ઇ ઉર્મિઓ કહેવાય છે.

પુરાણમાં ઇ ઉર્મિઓ બીજી રીતે સમજાવેલી છે. તે આ પ્રમાણે—

ક્ષુધા અને પિપાસા આ બે ઉર્મિઓ પ્રાણની છે. શોક અને મૂઢતા આ બે ઉર્મિઓ મનની છે. અને જરા તથા મૃત્યુ આ બે ઉર્મિઓ શરીરની છે. વળી આ છએ ઉર્મિઓ રહિત જે આત્મા છે. તે શિવ અર્થાત્ મહાદેવ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે સર્વકર્મોના ક્ષય સ્વરૂપ મુક્તિ ન માનતાં, બુદ્ધિ આદિ નવ ગુણોના ઉચ્છેદાત્મક જ મુક્તિ માનવી ઉચ્ચિત છે. આવી મુક્તિની પ્રાપ્તિ ભલે સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્કિયા વડે હો, પરંતુ મુક્તિ તો ગુણોના ક્ષયાત્મક જ છે. કર્મોના ક્ષયાત્મક નથી. (આ પ્રશ્નમાં કારણસંબંધી વિવાદ નથી પરંતુ કાર્ય સંબંધી વિવાદ છે.)

अत्र ब्रूमः-यदवादि-सन्तानत्वादिति, तत्र किमिदं सन्तानत्वं नाम ? किमु-पादानोपादेयभावप्रबन्धेन प्रवर्तमानत्वम्, कार्यकारणभावप्रबन्धेन प्रवृत्तिः, अपरा-परपदार्थोत्पत्तिमात्रता वा । आद्यः पक्षः सावद्यः, आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धयोरापत्तेः, बुद्ध्यादिनवक्षणानामुपादानोपादेयभावस्तया सन्तानस्य सौगतानामेव संमतत्वात्, आत्मनः समवायिनः, आत्ममनःसंयोगादसमवायिनः, अद्वष्टादेर्निमित्ताच्च तैरात्म-गुणोत्पादप्रतिपादनात् । एतेन द्वितीयपक्षेऽपि व्यपास्तः, बुद्ध्यादिक्षणानां कार्यकारण-भावमात्रस्याऽपि तैरस्वीकारात्, प्रलयप्रलीनबुद्ध्यादेरप्यात्मनः पुनर्बुद्ध्याद्युत्पादाङ्गीका-रात् । तृतीयपक्षेऽपि व्यभिचारः, अपरापरेषामुत्पादुकानां पटकटकपाटादीनां सन्तानत्वे-जप्यत्यन्तमनुच्छिद्यमानत्वात् ॥

ઉત्तर- અમે (જૈનો) ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીએ છીએ કે તમોએ “સન્તાનત્વાત्” આવો જે હેતુ કહ્યો છે. તે હેતુનો શો અર્થ છે ? અર્થાત् આ સંતાનત્વ એટલે શું છે ? (૧) શું ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવનું પરંપરાએ પ્રવર્તવું તે સંતાન છે ? કે (૨) કાર્ય-કારણ ભાવનું પરંપરાએ પ્રવર્તવું તે સંતાન છે ? કે (૩) અપર અપર (એટલે કે નવા નવા) પદાર્થની ઉત્પત્તિ-ધારા તે સંતાન છે ? આ ત્રણ પ્રકારના અર્થમાંથી કયા અર્થવાળો સંતાનશષ્ટ તમે કહો છો ?

જો પ્રથમપક્ષ કહો એટલે કે ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવે પ્રવર્તતી પરંપરા એ સંતાન છે. પૂર્વકણ ઉપાદાન અને ઉત્તરકણ ઉપાદેય આ રીતે પ્રવર્તતી આ પરંપરાની ધારા એ જ સંતાન છે. આમ જો કહો તો આ પક્ષ સાવધ (દોષયુક્ત) છે. આશ્રયાસિદ્ધ અને સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ લાગવાની આપત્તિ આવે છે. બુદ્ધિ આદિ નવ ગુણોમાં ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવે સંતાનપણું બૌદ્ધો જ માને છે. તમારા (નૈયાયિક અને વૈશેષિકોના) મતમાં આવું સંતાનપણું માનેલું નથી કારણકે તમારા મતમાં તો સમવાયીકારણ આત્મા, અસમવાયીકારણ આત્મા-મનનો સંયોગ, અને નિમિત્તકારણ અદેખાદિ માનેલાં છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં કારણો વડે આત્મામાં બુદ્ધિ આદિ ગુણોની ઉત્પત્તિ જણાવેલી છે. પણ ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવે ગુણોની ઉત્પત્તિ જણાવી નથી. આ રીતે ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવ યુક્ત બુદ્ધિ આદિ નવ ગુણોનો સંતાન, આ નામનો પક્ષ જ તમારા મતે નથી. તેથી આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે. તથા આવા અર્થવાળો સંતાનત્વહેતુ બુદ્ધિ આદિ ગુણોના સંતાન રૂપ પક્ષમાં અવિદ્યમાન હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ પણ થાય છે.

આ રીતે પ્રથમપક્ષના ખંડન વડે જ બીજો પક્ષ પણ ખંડિત થયેલો જ જાણવો. કારણકે બુદ્ધિ આદિ નવગુણોમાં નૈયાયિક-વૈશેષિકો વડે જેમ ઉપાદાન-ઉપાદેય

ભાવ સ્વીકારાયો નથી, તેમ કાર્ય-કારણભાવ માત્ર પણ તેઓ વડે સ્વીકારાયો નથી. કારણકે પ્રલયકાળમાં બુદ્ધિ આદિ ગુણો આત્મામાં સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. ઇતાં કાળજીને બુદ્ધિ આદિ ગુણો ફરીથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ તેઓ વડે સ્વીકારાયું છે. આ રીતે નવગુણોનો સંતાન સ્વીકારાયો નથી માટે આશ્રયાસિદ્ધ, અને આવા અર્થવાળો સંતાનત્વહેતુ બુદ્ધિ આદિ ગુણોના સંતાનમાં અવર્તમાન છે માટે સ્વરૂપાસિદ્ધ એમ બને હેત્વાભાસ બીજાપક્ષમાં પણ લાગુ પડે છે.

હવે ત્રીજો પક્ષ કહો તો તે પણ બરાબર નથી. કારણકે ત્રીજા પક્ષમાં હેતુની અંદર વ્યભિચાર દોષ આવે છે. એટલે કે હેતુ સવ્યભિચાર હેત્વાભાસ થાય છે. અપર અપર (નવા નવા) ઉત્પન્ન થતા પટ (વસ્ત્ર), કટ (સાદી) અને કપાટ (કમાડ-બારણાં) આદિ ભાવોનું સંતાન હોવા ઇતાં પણ અત્યન્ત ઉચ્છેદ થતો જણાતો નથી. આ રીતે સંતાનત્વ હેતુ અત્યન્તોચ્છેદના અભાવમાં (સાધ્યાભાવમાં) વર્તે છે. માટે સવ્યભિચારી થયો. તેથી તમારું અનુમાન દોષ યુક્ત હોવાથી સાધ્યાસિદ્ધમાં અસમર્થ છે.

अथैकाश्रयाऽपरापरोत्पत्तिः: સન્તાનः, તતો નैष દોषः, તર्हि તાદ્શાં સન્તાનત्वं પ્રદીપે નાસ્તીતિ સાધનવૈકલ્યं દૃષ્ટાન્તસ્ય, પરમાણુપાકજરૂપાદિભિશ્ચ વ્યભિચારી હેતુઃ, તથાવિધસન્તાનત્વસ્ય તત્ત્ર સદ્ગ્રાવેઽપ્યત્વન્તોચ્છેદભાવાત् । અપિ ચ, સંતાનત્વમપि ભવિષ્યત્વત્વન્તાનુચ્છેદશ્ચ, વિપર્યયે બાધકપ્રમાણભાવાત् । ઇતિ સન્દિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિક-ત્વાદપ્યનૈકાન્તિકોऽયમ् । વિરુદ્ધશ્ચ, શબ્દબુદ્ધિવિદ્યુત્પ્રદીપાદિષ્વત્વન્તાનુચ્છેદવત્ત્વેવ સન્તાનત્વસ્ય વ્યવસ્થાનાત्, શબ્દબુદ્ધિવિદ્યુત્પ્રદીપાદયો હિ પર્યાયા દ્રવ્યરૂપતયા સ્થાસનવ એવ, તદ્વાચિત્વાદિત્યાભૂતં પર્યાયાન્તરમુત્પાદયત એવ પ્રધ્વંસને । ન પુનરમીષામત્વન્તમુચ્છેદ: સૂપ્પાદઃ, ઉત્પાદવ્યધૌવ્યાણાં પરસ્પરનિરપેક્ષાણાં ખરવિષાળપ્રાખ્યત્વાત् । તથાહિ-નાસ્તિ કવચિદત્વન્તમુચ્છેદઃ, સ્થિત્યુત્પાદરહિતત્વાત्, ખરવિષાળવત्, ઇતિ ન પ્રસ્તુતાનુમાનાદ્ય બુદ્ધ્યાદિગુણોચ્છેદરૂપા સિદ્ધિઃ સિધ્યતિ ।

નૈયાયિકાદિ- એક જ પદાર્થના આશ્રયે જો અપર-અપર (નવા નવા ભાવની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો જ તેને સંતાન કહેવાય છે. એમ અમે માનીએ છીએ. તમે જે પટ, કટ, કપાટ આદિ ભાવોની ઉત્પત્તિને સંતાન કહ્યું. તે બરાબર નથી. કારણકે તે સઘણા ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થો છે. અમે તેને સંતાન કહેતા નથી. તેથી અમને આ દોષ આવતો નથી.

જૈન- જો તમે એક દ્રવ્યના આશ્રયે અપર-અપર ભાવોની ઉત્પત્તિને સંતાન કહેતા હો. તો તમારા અનુમાનમાં ધણા દોષો આવે છે. તમારું પૂર્વે કહેલું અનુમાન આ પ્રમાણે છે કે-

નવાનામાત્મવિશેષગુણાનાં સન્તાનઃ (પક્ષ) અત્યન્તમુચ્છિદ્યતે (સાધ્ય) સન્તાનત્વાત् (હેતુ), પ્રદીપસન્તાનવત્તુ (ઉદાહરણ).

(૧) આ અનુમાનમાં કહેલું “પ્રદીપસંતાન” આ ઉદાહરણ સાધન વૈકલ્ય દોષવાળું છે. કારણકે પ્રદીપ-સંતાનમાં એકદ્રવ્યના આશ્રયે ઉત્પત્તિ છે. પરંતુ કેવળ એકલી જ્યોતની જ પરંપરા હોવાથી અપર-અપર ભાવોની ઉત્પત્તિ નથી. તેથી એકદ્રવ્યાશ્રિતપણે અપર-અપર ભાવોની ઉત્પત્તિ રૂપ સંતાનત્વ હેતુ પ્રદીપસંતાનમાં નથી. માટે “સાધનવૈકલ્ય” ઉદાહરણ છે.

(૨) પૃથ્વીના પરમાણુઓમાં રહેલા પાકજ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આદિ ગુણોની સાથે આ હેતુ વ્યભિચારી હેત્વાભાસ છે. કારણકે આ પાકજ ગુણોમાં એક જ દ્રવ્યના (પરમાણુઓના) આશ્રયે અપર-અપર (નવા નવા વર્ણાદિની) (નીલ-પીતાદિની) ઉત્પત્તિ થવી આ અર્થવાળું સન્તાનત્વ ત્યાં છે. પરંતુ અત્યન્તોચ્છેદ રૂપ સાધ્ય નથી. કારણકે અંતે કોઈક વર્ણાદિ તો રહે જ છે. માટે અત્યન્તોચ્છેદાભાવ (સાધ્યાભાવ)માં આ હેતુ વર્તતો હોવાથી વ્યભિચારી પણ છે.

(૩) વળી “સન્તાનત્વ પણ હોય અને અત્યન્તાનુચ્છેદ પણ હોય” આવું પણ કેમ ન બને ? સંતાનત્વ અને અત્યન્તાનુચ્છેદને સાથે માનવામાં કોઈ બાધક પ્રમાણ જણાતું નથી. એટલે કે અત્યન્ત ઉચ્છેદરૂપ સાધ્યના વિપર્યયમાં (સાધ્યાભાવમાં) સંતાનત્વ હોવામાં કોઈ બાધકતા જણાતી નથી. માટે સાધ્યાભાવ રૂપ વિપક્ષમાંથી હેતુ વ્યાવૃત્તિવાળો જ છે આ વાત શંકાસ્પદ હોવાથી સંદિગ્ધ એવી વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ થવાથી આ હેતુ (સંદિગ્ધ) અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ પણ જાણવો.

(૪) વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ પણ થાય છે. કારણકે શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્ અને પ્રદીપ આદિ પદાર્�ો અત્યન્તાનુચ્છેદ વાળા જ છે. અર્થાત્ અત્યન્ત ઉચ્છેદ પામનારા નથી. (માત્ર પર્યાયાન્તર થાય છે. પરંતુ દ્રવ્યપણે અવશ્ય વર્તે જ છે. તેથી અત્યન્ત ઉચ્છેદવાળા નથી) છતાં સંતાનત્વહેતુ તેમાં વ્યવસ્થિત જ છે. આ રીતે સંતાનત્વ હેતુ કેવળ સાધ્યાભાવમાં જ વિદ્યમાન હોવાથી વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ પણ છે. શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્ અને પ્રદીપાદિ પર્યાયો તે તે દ્રવ્યથી અવિષ્ટગ્ભૂત એવા પર્યાયાન્તરને ઉત્પન્ન કરતા છતા પ્રધંસ પામે છે. પરંતુ સમૂહના નાશ પામતા નથી. તેથી આ શબ્દાદિ પર્યાયોનો (માત્ર પર્યાય રૂપે જ નાશ થાય છે. પરંતુ) અત્યન્ત ઉચ્છેદ થતો નથી. અત્યન્ત ઉચ્છેદ કહેવો તે સૂપપાદ (યુક્તિયુક્ત કથન) નથી. પરસ્પર નિરપેક્ષ એવા એકલા એકલા ઉત્પાદ-વ્યય અને ધૌલ્ય ગંધેડાના શિંગડા તુલ્ય છે. અર્થાત્ મિથ્યા છે. અસત્ત છે. તે આ પ્રમાણે-કયાંય પણ અત્યન્ત ઉચ્છેદ નથી, કારણકે તે સ્થિતિ-ઉત્પાદ

રહિત માન્યો માટે, ખરવિષાળની જેમ. જ્યાં જ્યાં જોશો ત્યાં ત્યાં દ્રવ્યરૂપે સ્થિતિ અને ઉત્તર પર્યાય રૂપે ઉત્પાદ પૂર્વક જ પૂર્વપર્યાયનો ઉચ્છેદ દેખાશે. કેવળ એકલો ઉચ્છેદ જ હોય અને સ્થિતિ-ઉત્પાદ ન હોય એવું જગત આખામાં કંચાંય નથી. ઘટનો ઉચ્છેદ થાય તો પણ માટીની સ્થિતિ અને કપાલનો ઉત્પાદ સાથે હોય જ છે.

આ રીતે તમારા કરેલા પ્રસ્તુત અનુમાનથી ઘણા દોષો આવતા હોવાના કારણે બુદ્ધિ આદિ નવગુણોના ઉચ્છેદ રૂપ મુક્તિ સિદ્ધ થતી નથી.

નાપિ ન હ વૈ સશરીરસ્યેત્યાદિગદિતાગમાત્, શુભાશુભાદૃષ્ટપરિપાકપ્રભવેન
ભવસમ્ભવિની હિ પ્રિયાપ્રિયે પરસ્પરાનુષક્તે અપેક્ષ્યાત્યં વ્યવસ્થિતઃ, સકલાદૃષ્ટ-
ક્ષયકારણકં પુનરૈકાન્તિકાત્યાન્તિકરૂપં કેવલમેવ પ્રિયં નિઃશ્રેયસદશાયામિષ્યતે, તત्
કુત્તઃ પ્રતિષિધ્યતે ? । આગમાર્થશ્રાયમિત્થમેવ સમર્થનીયઃ, યત એતદર્થાનુપાતિન્યેવ
સ્મર્તિરાપિ વિલોક્યતે-

“સુખમાત્યાન્તિકં યત્ત્ર બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ् ।

તં વै મોક્ષં વિજાનીયાદ દુષ્ટ્રાપમકૃતાત્મભિઃ ॥૧ ॥”

ન ચાયં સુખશબ્દો દુઃખાભાવમાત્રે વર્તનીયઃ, મુખ્યસુખવાચ્યતાયાં બાધકા-
ભાવાત् । ન ચ ભવદુરીરિતો મોક્ષઃ પુંસામુપાદેયતયા સમ્મતઃ, કો હિ નામ શિલા-
શકલકલ્પમપગતસકલસુખસંવેદનસ્પર્શમાત્માનમુપપાદયિતું યતેત ? । સોપાધિક-
સાવધિકપરિમિતાનન્દનિષ્યન્દાત् સ્વર્ગાદપ્રાધિકમનવધિકનિરતિશયનૈસર્ગિકાઽનન્દસુન્દરમ-
પરિમ્લાનતત્ત્સંવેદનસામર્થ્ય ચતુર્થ પુરુષાર્થમાચક્ષતે વિચક્ષણાઃ । યદિ તુ જડઃ
પાષાણનિર્વિશેષ એવ તસ્યામવસ્થાયામાત્મા ભવેત्, તત્ કૃતમપવર્ગેણ, સંસાર એવ
વરમસ્તુ, યત્ત્ર તાવદન્તરાન્તરાઽપિ દુઃખકલુષિતમપિ સુખમુપભુજ્યતે । ચિન્ત્યતાં
તાવદિદમ્-કિમલ્પસુખાનુભવો ભવ્યઃ, ઉત સર્વસુખોચ્છેદ એવ ? ।

નૈયાયિકાદિ- તમારી (જૈનોની) કહેલી ઉપરોક્ત ચર્ચાથી નવ ગુણોના ઉચ્છેદ
રૂપ મુક્તિને જણાવનારું અનુમાન પ્રમાણ ઘણા દોષવાળું હોવાથી તે અનુમાન
પ્રમાણથી તેવી મુક્તિ ભલે સિદ્ધ ન થાઓ. પરંતુ “ન હ વै સશરીરસ્ય” ઈત્યાદિ જે
આગમપાઠો છે. તે પાઠોવાના આગમપ્રમાણથી તો નવ ગુણોના ક્ષય રૂપ અમારી
માનેલી મુક્તિ સિદ્ધ થશે. તેમાં તો કંઈ દોષ નથી ને?

જૈન- નાપિ, ન હ વै=સશરીરી (સંસારી) જીવને પ્રિયાપ્રિયની અપહતિ
(અભાવ) સંભવતો નથી. ઈત્યાદિ આગમપ્રમાણથી પણ નવગુણોના અત્યન્ત ઉચ્છેદ રૂપ
મુક્તિ સિદ્ધ થતી નથી. કારણકે તે જે આગમપાઠ છે. તે પાઠ શુભ (પુણ્ય) અને

અશુભ (પાપ) સ્વરૂપ જે અદેષ્ટ (કર્મ) છે. તેના વિપાકોદ્યના પ્રભાવથી સંસારસંબંધી પરસ્પર સંયુક્ત એવા જે પ્રિયાપ્રિય (એટલે સુખ અને દુઃખ) નામના વૈભાવિકગુણો છે તેનો જ મોક્ષે જતાં (કર્મ ક્ષય થવાથી) ક્ષય થાય છે. તેથી તેવા વૈભાવિક ગુણોને આશ્રયી આ આગમપાઠ છે. વળી સંસારાવસ્થામાં જે કોઈ ભોગજન્યસુખ છે તે ઉપાધિઓ રૂપ દુઃખથી અનુષ્પક્ત (યુક્ત) જ હોય છે. આવું દુઃખ અને સુખ કે જે કર્માદ્યજન્ય છે. અને વૈભાવિક છે તેનો જ મુક્તિએ જતાં ક્ષય થાય છે. પરંતુ સકળ અદેષ્ટનો (સર્વકર્માનો) ક્ષય છે કારણ જેમાં એવું ઐકાન્તિક અને આત્યન્તિક સ્વરૂપ કેવળ એકલું (એટલે કે દુઃખ વિનાનું) માત્ર સુખ જ મુક્તિદશામાં જે ઈચ્છાય છે. તેવા સર્વ કર્મ ક્ષયજન્ય, દુઃખથી રહિત, અને સ્વાભાવિક સુખનો નિષેધ કેમ કરાય ?

તમે જણાવેલા આગમપાઠોનો અર્થ પણ આવો જ કરવો જોઈએ કારણકે આ અર્થને જ અનુસરનારી સ્મૃતિ પણ જણાય છે. “જ્યાં બુદ્ધિથી જ માત્ર ગ્રાહ્ય અને ઈન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય (એટલે કે અતીન્દ્રિય) આવા પ્રકારનું સુખ જ્યાં વર્તે છે. તેને જ મોક્ષ કહેવાય છે. આ મોક્ષ અફૂતાત્મા વડે (જે આત્માઓએ આત્મસાધન કર્યું નથી તેવા આત્માઓ વડે) દુઃખાપ્ય છે.” આ સ્મૃતિપાઠ મુક્તિમાં સુખનું વિધાન કરે છે. તેથી આગમ પાઠોના અર્થો એવા કરવા જોઈએ કે પૂર્વાપર ક્યાંય વિરોધ ન આવે.

નૈયાયિકાદિ-સ્મૃતિના ઉપરોક્ત પાઠમાં બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને અતીન્દ્રિય સુખવાળી મુક્તિ જે જણાવી છે. ત્યાં વપરાયેલ સુખશબ્દ દુઃખાભાવ માત્રમાં જ વર્તતો હોય એવું કાં ન બને ? એટલે કે મુક્તિમાં સુખ છે એમ નહીં. પરંતુ દુઃખનો અભાવ છે. અને તે દુઃખના અભાવને જ સુખ કહેવાય છે. આવો અર્થ કરીએ તો શું ?

જૈન- ન ચાયં સુખશબ્દો= આ સુખ શબ્દ ફક્ત દુઃખાભાવ માત્રમાં જ વર્તમાન નથી. પરંતુ મુખ્ય સુખ વાચી છે. ત્યાં વાસ્તવિક સુખ છે. આમ કહેવામાં કોઈ બાધક (દોષ) નથી. એટલે કે મુક્તિમાં દુઃખાભાવ જ છે અને તેને જ સુખ કહેવાય છે એમ નહીં, પરંતુ સ્વગુણોની રમણતાના આનંદના અનુભવ રૂપ પારમાર્થિક અનંતસુખ વર્તે છે. તેથી મુક્તજીવોને સુખ છે જ. નવ ગુણોના ક્ષયરૂપ મુક્તિ નથી.

વળી હે નૈયાયિક ! તમારો કહેલો મોક્ષ પુરુષોને ઉપાદેય તરીકે માન્ય થશે નહીં, કારણકે જો મોક્ષમાં બુદ્ધિ-સુખ-આનંદ આદિ ગુણોનો ધ્વંસ જ હોય તો. (૧) પોતાના આત્માને પથ્થરના ટુકડા તુલ્ય (સર્વથા શાન વિનાનો) જડ કરવાને કોણ ઈચ્છે ? તથા (૨) ચાલ્યો ગયો છે સર્વ સુખના સંવેદનનો સ્પર્શ જેમાંથી એવો પણ પોતાનો આત્મા કરવાને કોણ ઈચ્છે ? પરંતુ વિચક્ષણ પુરુષો મોક્ષસુખને આવા પ્રકારનું જણાવે છે કે- સોપાધિક, સાવધિક અને પરિમિત એવા સાંસારિક આનંદના

૩૨૬

પરિચેદ-૭ : સૂત્ર-૫૭

રાનકરાવતારિકા ભાગ-૩

(સુખના એક) જરણારૂપ એવા સ્વર્ગ કરતાં પણ અધિક મુક્તિસુખ છે. તથા ક્યારેય પણ મ્લાન ન થાય તેવા અનુભવના સામર્થ્યવાળું મુક્તિસુખ છે.

સંસારનું (સ્વર્ગનું) સુખ (પણ) સાવધિક (કાળમર્યાદાવાળું) છે. આયુષ્ય પૂર્જી થયે છતે ક્ષય પામવાવાળું છે. તથા સોપાધિક છે. પર એવાં જીવ-અજીવ દ્રવ્યોની સહાયતાથી થનારું છે. તેથી અન્ય નિમિત્ત દ્રવ્યોની પરવશતાવાળું છે. આવું હોવા છતાં પણ પરિમિત છે. સર્વપ્રકારનો અને શ્રેષ્ઠ પુણ્યોદય બધાંને હોતો નથી. તેથી પરિમિત છે. જ્યારે મુક્તિનું સુખ અનંતકાળ રહેનાર હોવાથી નિરવધિક, તેના સમાન બીજું કોઈ ન હોવાથી અતિશયતાવાળું અને પરદ્રવ્યોની નિમિત્તતાવાળું ન હોવાથી નૈસર્ગિક અર્થાત્ સ્વાભાવિક સુખ છે. આમ વિચકાશ પુરુષો કૃહે છે.

જો મુક્ત અવસ્થામાં (બુદ્ધિ આદિ ગુણોનો ક્ષય માનીએ તો) આ આત્મા જડ પથરતુલ્ય જ થવાનો હોય તો તેવા મોક્ષ વડે સર્યું, તેવા મોક્ષની કંઈ જરૂર નથી. તેના કરતાં તો સંસાર જ સારો. કે જ્યાં વચ્ચે વચ્ચે પણ, ભલે દુઃખથી કલુષિત (યુક્ત) હોય, તો પણ, સુખનો અનુભવ તો થાય છે. આ વાતનો વિચાર તો કરો કે (૧) શું અલ્ય પણ સુખનો અનુભવ કરવો (અર્થાત્ આવા પ્રકારનું અલ્યસુખ જ્યાં અનુભવાય છે તે સંસાર) સારો કે (૨) સર્વથા સુખના ઉચ્છેદ (રૂપ મોક્ષ) સારો ? સારાંશ કે કંઈક બુદ્ધિથી તો વિચારો કે અલ્ય સુખ સારું કે સર્વથા સુખનો અભાવ સારો ? માટે હે નૈયાયિક ! તમારી મુક્તિ તો કોઈપણ પુરુષને ઉપાદેય થશે નહીં.

અથાસ્તિ તથાભૂતે મોક્ષે લાભાતિરેક: પ્રેક્ષાણમ् । તે હોવં વિવેચયન્તિ-દુ:ખ-સંસ્પર્શશૂન્યશાશ્વતિકસુખસંભોગાસંભવાદ દુ:ખસ્ય ચાડવશ્યહાતવ્યત્વાદ વિવેકહાનસ્ય ચાશક્યત્વાદ વિષમધુની ઇવૈકત્રાડમત્રે પતિતે ઉભે અપિ સુખ-દુ:ખે ત્યાંયાતામિતિ, અતશ્ચ સંસારાદ મોક્ષઃ શ્રેયાન् યત્રાડયમિયાનતિદુ:સહો દુ:ખપ્રબન્ધોડવલુપ્તિ, વરમિયતી કાદાચિત્કસુખકળિકા ત્વક્તા, ન તુ તસ્યા: કૃતે દુ:ખભાર ઇયાન् વ્યૂઢ ઇતિ ।

તત્ત્ર દુ:ખસંસ્પર્શશૂન્યશાશ્વતિકસુખસંભોગાસંભવાદિત્યત્ર શાશ્વતિકમનાદિનિધિ-નમ्, યદ્વાડિમદપિ પ્રધ્વંસવદપર્યવસાનં સુખં વિવક્ષિતમ् । તત્ત્રાદિપર્યવસાનશૂન્યં સુખં તાવત્ પ્રેક્ષાણામુપાદિત્સાગોચર એવ ન ભવતિ સદૈવ પ્રાપ્તત્વાત्, ઇતિ કુતસ્તદભાવઃ તત્ત્રાડપ્રવૃત્તૌ પ્રેક્ષાકારિણાં કારણમભિધીયતે ? દ્વિતીયં તુ સુખં ભવત્યેવ તત્પ્રવૃત્તિ-નિમિત્તમ् । ન ચ તસ્યાડસંભવઃ, બાધકપ્રમાણાભાવાત् । અનન્તં ચ તત્ત, તદાનીં વિનાશકારણાભાવાત् । તદ્વિનાશકારણં હિ કર્મ, ન ચ તદાનીં તદસ્તિ, તસ્ય સમૂલ-મુન્મુલિતત્વાત्, મિશ્રાત્વાવિરતિકષાયયોગલક્ષણસ્ય તત્કારણસ્યાભાવાચ્ચ ન પુનરાપિ

**કર્મનિર્માણમ् । કારણાભાવાત् તાદૃશસુખોત્પાદ એવ નાસ્તીતિ ચેત् । ન, સકલ-
કર્મોપરમસ્યૈવ તત્કારણસ્ય સદ્ગ્રાવાત् ।**

નૈયાયિક— હે જૈન ! તમારી ઉપરોક્ત વાત સાચી નથી. સર્વથા સુખના ક્ષયવાળી અમે માનેલી તેવા પ્રકારની મુક્તિમાં પંડિત પુરુષોને લાભાતિરેક (પ્રામ કરવાની તીવ્ર જંખના) થશે જ. અમે નૈયાયિકો બુદ્ધિ આદિ નવ ગુણોના ક્ષય સ્વરૂપ મુક્તિ માનીએ છીએ. તેમાં સુખનો પણ ક્ષય છે. તેથી સર્વથા સુખના અભાવવાળી મુક્તિ પંડિતોને નહી ગમે, પણ અલ્ય સુખની માત્રા વાળો સંસાર ગમશે. આવી તમારી જૈનોની વાત ઉચિત નથી. કારણાકે પંડિત પુરુષો વિચારક હોય છે. તેથી તેઓ આવો વિચાર કરે છે કે—

સર્વથા દુઃખના સંસ્પર્શથી શૂન્ય અર્થાત્ અલ્ય પણ દુઃખ નથી જેમાં એવા શાશ્વતિક (ત્રૈકાલિક) સુખમાત્રના જ સંભોગવાળું સ્થાન મારે મેળવવું છે. પરંતુ તેવા પ્રકારના કેવળ એકલા સુખવાળા સ્થાનનો અસંભવ છે. તથા જ્યાં સુખ અને દુઃખ આ બસ્તે મિશ્ર છે. ત્યાં તે બેમાં દુઃખ તો અવશ્ય હેય જ છે. અને વિવેકપૂર્વક કેવળ એકલા દુઃખ દુઃખનો જ ત્યાગ કરાય અને સુખ સુખ જ લેવાય એવું અશક્ય હોવાથી એક જ પાત્રમાં મિશ્ર થયેલા વિષ અને મધ હોય તો જેમ વિષની ખાતર મધ પણ ત્યજી દેવાય છે. તેવી રીતે જુદું પાડીને દુઃખ ત્યજાય તેમ ન હોવાથી દુઃખવાળું સુખ પણ ત્યજાય જ છે. આ રીતે સંસાર સુખ-દુઃખની મિશ્રતાવાળો છે. તેમાં કેવળ એકલું દુઃખ જ ત્યજવા જેવું છે. સુખ લેવા જેવું છે. પરંતુ વિવેક પૂર્વક જેદ કરવો અશક્ય હોવાથી દુઃખના ત્યાગની ખાતર સુખ પણ ત્યજાય જ છે. તેથી સંસાર છોડવા જેવો જ છે. અને મુક્તિ નવ ગુણોના ક્ષયવાળી હોવાથી ભલે તેમાં સુખ નથી. તો પણ દુઃખ તો બીલકુલ નથી જ ને ? આમ સમજને પંડિત પુરુષો અમારી માનેલી મુક્તિને મેળવવા ઈચ્છે છે.

તે પંડિત પુરુષો આવા પ્રકારના નિર્ણય ઉપર આવે છે કે સંસાર કરતાં નૈયાયિકોએ માનેલો મોક્ષ જ સારો છે. કે જ્યાં આ આટલો મોટો દુઃખનો પ્રબંધ (વિસ્તાર) તો લુમ થાય છે. (પછી ભલેને ત્યાં સુખ ન હોય). આટલો મોટો દુઃખનો ભાર જો જતો રહેતો હોય તો ક્યારેક ક્યારેક આવનારા સુખનો લવલેશ પણ જતો કરવો (ત્યજી દેવો) જ સારો. પરંતુ તે સુખનો લવલેશ મેળવવા માટે આટલો મોટો દુઃખમાર વહેરી લેવો તે સારું નથી. આ રીતે વિચારીને નિર્ણય ઉપર આવેલા પંડિત પુરુષો નવ ગુણોના ક્ષયવાળી અને તેથી જ સુખ વિનાની અમારી મુક્તિને મેળવવાની ઈચ્છા રાખશો અને પ્રયત્નશીલ થશે.

જૈન— હે નૈયાયિક-દુઃખના સંસ્પર્શથી શૂન્ય એવા શાશ્વતિક સુખના સંભોગનો અસંભવ તમે જે કહો છો. ત્યાં શાશ્વતિક સુખ કોને કહો છો ? (૧) જે સુખની આદિ પણ ન હોય અને અંત પણ ન હોય તેવા અનાદિનિધન (અનાદિ-અનંત) સુખને શાશ્વતિક કહો છો ? કે (૨) આદિવાળા પણ પ્રધંસાભાવની જેમ પર્યવસાન વિનાના સુખને એટલે કે સાદિ-અનંત એવા સુખને શાશ્વતિક સુખ કહો છો ? હવે જો પ્રથમ અર્થ કરતા હો તો એટલે કે “અનાદિ-અનંત” આવું સુખ તે શાશ્વતિક સુખ છે. આમ જો કહો તો આદિ અને અંતથી શૂન્ય એવું સુખ પંડિત પુરુષોને ઉપાદિત્સા=મેળવવાની ઈચ્છાનો વિષય જ બનતું નથી. કારણકે સુખ એ આત્માનો ગુણ હોવાથી અને ગુણ-ગુણી તથા તેનો સંબંધ અનાદિ-અનંત હોવાથી સત્તામાં આ સુખ સદા કાળ પ્રામ થયેલું જ છે. આત્મામાં સત્તાગત રીતે અનાદિ-અનંતકાળના વિષયવાળો સુખગુણ પ્રામ થયેલો જ છે. તેનો અભાવ છે જ નહીં. તો પછી પંડિતોની ત્યાં અપ્રવૃત્તિમાં તેવા સુખનો અભાવ કારણ કેમ કહેવાય છે ? પંડિતો સમજે જ છે કે સુખ એ આત્માનો ગુણ હોવાથી ગુણી આત્મામાં તલમાં તેલની જેમ છે જ. હું પ્રયત્ન કરીશ તો ઘણીમાં તલ પીલવાથી તેલ નીકળે તેમ સુખ પ્રગટ થશે જ. માટે હું પ્રવૃત્તિ કરું. આમ પ્રવૃત્તિનું કારણ બનશે. અપ્રવૃત્તિનું કારણ તમે જે કહ્યું તે બરાબર નથી.

હવે જો બીજા અર્થવાળો એટલે કે “સાદિ-અનંત”ને શાશ્વતિક કહેતા હો તો તો તે સુખ પંડિતોની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત થશે જ. અને આવા પ્રકારના “સાદિ-અનંત” કાળવાળા તે સુખનો કંઈ અસંભવ નથી. મોક્ષમાં જતા જીવોને સર્વકર્મોનો ક્ષય થવાથી સત્તામાં રહેલું સુખ પ્રગટ થાય છે માટે સાદિ, અને હવે તે સુખ કદાપિ જવાનું નથી માટે અનંતકાળ પ્રગટપણે જ રહે છે. આમ સાદિ-અનંતકાળ સુધી સુખ આ આત્મામાં પ્રગટપણે જ રહે છે. આમ માનવામાં કોઈ બાધક આવતું નથી. વળી મુક્તિકાળે પ્રગટપણે ઉત્પસ્ત થયેલું તે સુખ “અનંત” છે. અર્થાત્ હવે ક્યારેય પણ જવાનું નથી. કારણકે તે સુખના નાશનું કારણ જે (અષ્ટવિધ કર્મ) છે. તેનો સદાકાળ અભાવ જ છે. પરમાર્થથી વિચારીએ તો પૂર્વબદ્ધ અસાત્તાદિ કર્મોનો ઉદ્ય થાય ત્યારે જ સુખનો નાશ થાય. પરંતુ સુખના વિનાશનું કારણ જે આ કર્મોનો ઉદ્ય છે તે (અષ્ટવિધ) કર્મ તે કાળે (મુક્તાવસ્થામાં) છે જ નહીં. કારણકે તે અષ્ટવિધ કર્મ મૂલમાંથી આ આત્માએ નાશ કરેલ છે.

કદાચ તમે એમ કહો કે પૂર્વબદ્ધ કર્મ તો સર્વથા નાશ કર્યું જ છે. પરંતુ મુક્તાવસ્થામાં કાળાન્તરે ફરીથી પણ કર્મ બાંધે અને તેના ઉદ્યથી સુખનો નાશ થાય.

તો આવી તમારી વાત પણ ઉચિત નથી. કારણકે કર્મબંધનાં જે કારણો છે તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ લક્ષણરૂપ છે. તે તમામ કારણોનો મુક્તાવસ્થામાં અભાવ હોવાથી ફરીથી પણ કર્મબંધનું નિર્માણ થતું જ નથી.

નૈયાયિક— સુખને અનુકૂળ (સ્ત્રી-ધન આદિ) કારણોનો મુક્તાવસ્થામાં અભાવ હોવાથી તેવા પ્રકારના સુખનો ઉત્પાદ જ ત્યાં સંભવતો નથી.

જૈન— આવું હે નૈયાયિક ! તારે ન કહેવું. કારણકે “સર્વ કર્માનો ઉપરમ” આ જ સુખનું મોટું કારણ ત્યાં મુક્તાવસ્થામાં વિદ્યમાન છે. માટે સાહિ-અનંત સિથિતિવાળું સુખ ત્યાં છે. અને અનંત સુખ હોવાથી પંડિત પુરુષો તે મેળવવા પ્રયત્નશીલ થશે જ.

યચ્ચોક્તમ्-વિવેકહાનસ્ય ચાશક્યત્વાદિતિ, તદેવમેવ, સાંસારિકસુખસ્યૈતાદ્વશ-ત્વાત्, તર્દ્ધિ મધુદિગધધારાકરાલમણડલાગ્રગ્રાસવદ् દુ:ખાકરોતીતિ યુક્તા મુમુક્ષૂણાં તજ્જિહાસા, કિન્ત્વાત્યન્તિકસુખવિશેષલિપ્સૂનામેવ । યે અપિ વિષમધુની એકત્રાડમત્રે સંપૃક્તે પરિત્યજ્યેતે, તે અપિ સુખવિશેષલિપ્સ્વયૈવ । કિઞ્ચ, યથા પ્રાણિનાં સંસારાવ-સ્થાયાં સુખમિષ્ટમ्, દુ:ખં ચાનિષ્ટમ्, તથા મોક્ષાવસ્થાયાં દુ:ખનિવૃત્તિરિષ્ટા સુખ-નિવૃત્તિસ્ત્વનિષ્ટૈવ । તતો યદિ ત્વદભિમતો મોક્ષઃ સ્યાત्, ન તદા પ્રેક્ષાવતામત્ર પ્રવૃત્તિ: સ્યાત्, ભવતિ ચેયમ् તતઃ: સિદ્ધં મોક્ષઃ સુખસંવેદનસ્વભાવઃ પ્રેક્ષાવતપ્રવૃત્તિવિષય-ત્વાઽન્યથાનુપપત્તેરિતિ ॥

વળી હે નૈયાયિક ! તમે જે પહેલાં એમ કહ્યું હતું કે—“વિવેકહાનસ્ય ચાશક્યત્વાત्”= વિવેકપૂર્વક સુખ-દુ:ખનો ભેદ કરીને કેવળ એકલા દુ:ખને ત્યજવું એ અશક્ય છે. ઈત્યાદિ. તે ખરેખર એમ જ છે. પણ આ વાત સાંસારિક સુખ માટે છે. કારણ કે સાંસારિક સુખ આવું જ છે. અર્થાત् દુ:ખથી મિશ્ર જ છે. દુ:ખ દુ:ખ ત્યજીને કેવળ એકલું સુખ જ લેવાય તેવું સાંસારિક સુખ નથી જ. તે આ સાંસારિક સુખ મધ્યથી લેપાયેલી છે ધાર જેની એવી તલવારનો જે અગ્રભાગ છે. તેને ચાટવા જેવું છે. જે દુ:ખ જ કરે છે. કારણકે ચાટવાના આનંદમાં મસ્ત થયેલા જીવની જીબ છેદાય છે અને દુ:ખી, દુ:ખી થાય છે. તેમ ઈન્દ્રિયોનાં વિષયજન્ય સુખ પણ અનેક પ્રકારની આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિઓથી ઘેરાયેલ હોવાથી દુ:ખ જ આપે છે. તેથી મુમુક્ષુ આત્માઓને તે સાંસારિક ઈન્દ્રિયજન્ય સુખને ત્યજ દેવાની જે ઈચ્છા થાય છે તે ખરેખર યોગ્ય જ છે. પરંતુ દુ:ખમિશ્રિત એવું આ સાંસારિક સુખ ત્યજવાની ઈચ્છા જે થાય છે તે આત્યન્તિક સુખ વિશેષ મેળવવાની ઈચ્છાવાળાઓને જ થાય છે. એક પાત્રમાં પડેલા વિષ અને મધ જે બને તજાય છે. તે પણ સુખવિશેષ મેળવવાની

ઈચ્છાથી જ તજાય છે. વિષ મિશ્રિત મધને ચાટવા કરતાં તેનો ત્યાગ કરવો તે વધુ સુખકારી છે. માટે તજાય છે. તેમ અહીં સમજવું.

વળી હે નૈયાયિક ! જેમ પ્રાણીઓને સંસારાવસ્થામાં સુખ ઈષ્ટ છે અને દુઃખ અનિષ્ટ છે. તેમ મુક્તાવસ્થામાં દુઃખની જ નિવૃત્તિ ઈષ્ટ છે. પણ સુખની નિવૃત્તિ ઈષ્ટ નથી. જ્યાં જ્યાં સુખની નિવૃત્તિ હોય (સુખાભાવ હોય) ત્યાં ત્યાં ઈષ્ટતા બુદ્ધિ પંડિત પુરુષોને થતી નથી. તેથી જો તારો માનેલો (નવ ગુણોના ક્ષયવાળો એટલે કે સુખાભાવવાળો) મોક્ષ હોય તો પંડિત પુરુષો તેમાં પ્રવૃત્તિ કરશે નહીં. અને પંડિત પુરુષો મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ તો કરે જ છે. પ્રવૃત્તિ કરતા સર્વત્ર જણાય જ છે. તેથી મોક્ષ એ સુખના સંવેદન સ્વભાવવાળો (એટલે કે કેવળ એકલા સુખમાત્રને અનુભવવા સ્વરૂપ) જ છે. આ વાત સિદ્ધ થઈ. અન્યથા જો આવો મોક્ષ ન હોત તો પ્રેક્ષાવાનું પુરુષોની પ્રવૃત્તિનું વિષયપણું સંભવે નહીં.

અથ સુખસંવેદનૈકસ્વભાવો યદિ મોક્ષઃ સ્યાત्, તદા તદ્રાગેણ પ્રયત્માનો મુમુક્ષુર્ન મોક્ષમધિગચ્છેત्, ન હિ રાગિણાં મોક્ષોऽસ્તીતિ મોક્ષવિદઃ, તસ્ય બન્ધનાત્મકત્વાત् । તદયુક્તમ् । યો હિ સુખસાધનેષુ શબ્દાદિષ્વભિષ્વઙ્ઘઃ સ રાગો બન્ધનાત્મકઃ, તસ્ય વિષયાર્જનરક્ષણાદિપ્રવૃત્તિદ્વારેણ સંસારહેતુત્વાત् । અનત્તે તુ સુખે યદ્યપિ રાગસ્તથાઽપ્યસૌ સર્વવિષયાર્જનાદિનિવૃત્તિમોક્ષોપાયપ્રવૃત્યોરેવ હેતુઃ, અન્યથા તસ્ય સુખસ્ય પ્રાપ્તુમશક્યત્વાત् । ન હિ તદ્વ વિષયસાધ્યમ्, નાપિ તત્ ક્ષીયતે, યેન વિષયસુખાર્થમિવ પુનઃ પુનસ્તદર્થ હિસાદિષ્વપિ પ્રવર્ત્તેત । તન બન્ધહેતુર્મુક્ષોરસ્ત રાગઃ, સ્યામાત્રસ્લો-ઽપિ ચાસૌ પરાં કોટિમારૂઢસ્યાસ્ય નિવર્તતે, “મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર નિઃસ્પૃહો મુનિસત્તમઃ” ઇતિ વચનાત्, અન્યથા દુઃખનિવૃત્યાત્મકેઽપિ મોક્ષે પ્રયત્માનસ્ય દુઃખ-દ્વેષકષાયકાલુષ્યં કિં ન સ્યાત् ? । અથ નાસ્ત્યેવ મુમુક્ષોર્દ્વેષઃ । રાગ-દ્વેષૌ હિ સંસાર-કારણમિતિ તૌ મુમુક્ષુર્મુઞ્ચતિ, દ્વેષિ ચ દુઃખમ्, કથમિદં સઙ્ગચ્છેત ? ઇતિ ચેત् । તદિતરત્રાઽપિ તુલ્યમ् । ઇતિ સિદ્ધં કૃત્સનકર્મક્ષયાત् પરમસુખસંવેદનાત્મા મોક્ષઃ, ન બુદ્ધ્યાદિવિશેષગુણોચ્છેદરૂપ ઇતિ ।

નૈયાયિક— હે જૈન ! સુખના અનુભવના સ્વભાવવાળો મોક્ષ છે એમ જો માનીશું તો તેવા સુખસ્વભાવવાળા મોક્ષ પ્રત્યે રાગ થશે. તેવા રાગ વડે મોક્ષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરનારો મુમુક્ષુ જીવ મોક્ષને મેળવી શકશે નહીં. કારણકે રાગી જીવોને મોક્ષ થતો નથી એમ મોક્ષવિદ્બુદ્ધ પુરુષો કહે છે. કારણકે તે રાગ એ મોટા બંધન રૂપ છે. મોક્ષને સુખાત્મક માનવાથી રાગ થાય છે. રાગ થવાથી મુમુક્ષુ જીવ મોક્ષ મેળવી શકતો નથી.

જૈન— હે નૈયાયિક ! તારી આ વાત અયુક્ત છે. કારણકે સાંસારિક સુખોના સાધનભૂત એવા શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ આદિ પાંચ ઈન્દ્રિયોના પાંચ વિષયોને વિષે તથા તેના ઉત્તરભેદ રૂપ ત્રેવીશ વિષયોને વિષે જે આસક્તિ છે. તે જ રાગ બંધનાત્મક છે. (હેય છે.) કારણકે પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો તે રાગ વિષયોને મેળવવાની, વિષયોનું રક્ષણ કરવાની અને વિષયોની વ્યવસ્થા આદિ કરવાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા સંસારનો જ હેતુ બને છે. પરંતુ કર્મક્ષય દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા અનંત સુખને વિષે જો કે રાગ થાય છે. તો પણ આ રાગ, પાંચે ઈન્દ્રિયોના સર્વે વિષયોની પ્રાપ્તિ-સંરક્ષણ આદિની નિવૃત્તિ અને મોક્ષના ઉપાયોની પ્રવૃત્તિ, આ બેનો જ હેતુ બને છે. મોક્ષના સુખનો રાગ કરવા પૂર્વક જ વિષયોની નિવૃત્તિ અને મોક્ષના ઉપાયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અને તેના દ્વારા જ અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. અન્યથા (તે ઉપરોક્ત નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ વિના) અનંત એવા તે સુખને મેળવવું અશક્ય છે.

તે મુક્તિ-સુખ એ કંઈ વિષયોથી સાધ્ય નથી. તથા તે અનંત સુખ આવ્યા પછી ક્ષય પણ પામતું નથી કે જેને લીધે વારંવાર તેને મેળવવા માટે વિષય-સુખની જેમ હિંસા આદિ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડે. તેથી અનંત-સુખ ઉપરનો આ રાગ મુમુક્ષુ જીવને કર્મબંધનો હેતુ બનતો નથી. તથા “સુખની ઈચ્છા-સ્પૃહ” માત્ર રૂપ એવો આ આંશિકરાગ છે. આ અલ્પરાગ પણ આ આત્મા જ્યારે ઉચ્ચકોટિ ઉપર (ક્ષપકશ્રેષ્ઠી ઉપર) આરૂઢ થાય છે. ત્યારે આ આત્મામાંથી નિવૃત્તિ જ પામે છે. શાસ્ત્રમાં જ કહ્યું છે કે— ઉતામ એવા મુનિ (ક્ષપકશ્રેષ્ઠી ઉપર આરૂઢ હોય ત્યારે) મોક્ષ અને સંસાર એમ સર્વત્ર નિઃસ્પૃહ હોય છે.

વળી હે નૈયાયિક ! અનંત સુખાત્મક મોક્ષ છે એમ અમે માનીએ ત્યાં રાગ થવાથી મોક્ષ નહી થાય એમ તમે કહો છો. આ વાત તમને પણ તુલ્ય જ બંધનકર્તા છે. તે આ પ્રમાણે— અન્યથા= એટલે જો મોક્ષને અનંત સુખાત્મક ન માનીએ અને દુઃખની નિવૃત્તિ માત્રરૂપ મોક્ષ માનીએ તો તેમાં પણ પ્રયત્ન કરનારા મુમુક્ષુને દુઃખ ઉપરના દ્વેષ કખાયની કલુષિતતા શું નહી થાય ? મોક્ષમાં સુખ માનીએ તો જેમ રાગ થાય તેમ જો દુઃખાભાવ માનીએ તો દુઃખ ઉપર દ્વેષ થશે જ. તે પણ મુક્તિનો પ્રતિબંધક બનશે જ.

નૈયાયિક— હે જૈન ! મુમુક્ષુ જીવને દુઃખ ઉપર દ્વેષ હોતો નથી. કારણકે તે સમજે છે કે રાગ અને દ્વેષ એ સંસારનાં કારણો છે. તેથી મુમુક્ષુ આત્મા તે બનેને ત્યજી હે છે. રાગ અને દ્વેષને સંસારનાં કારણો સમજનારો આ મુમુક્ષુ “દુઃખ ઉપર દ્વેષ કરે” આ વાત કેમ સંગત થાય ?

જૈન-હે નૈયાયિક ! આ વાત ઈતર સ્થાને પણ તુલ્ય છે. રાગ અને દ્રેષ એ બન્ને સંસારનાં કારણો છે. આમ સમજનારો આ મુમુક્ષુ મોક્ષના સુખ ઉપર પણ અંતે રાગ કેમ કરે ? અર્થાત् ન જ કરે. આ રીતે સર્વ કર્માના ક્ષયથી પરમ સુખ સંવેદનાત્મક મોક્ષ છે પરંતુ બુદ્ધિ આદિ વિશેષગુણોના ઉચ્છેદરૂપ મુક્તિ નથી. આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ.

અથ દિક્ષપટા: પ્રકટયન્તિ-ભવત્વેતાદૃશસ્વરૂપો મોક્ષઃ, સ તૂપાત્તસ્ત્રીશરીરસ્યાત્મન ઇતિ ન મૃદ્ઘામહે । ન ખલુ સ્ત્ર્યો મુક્તિભાજો ભવત્તિ । તથા ચ પ્રભાચન્દ્રઃ-સ્ત્રીણાં ન મોક્ષઃ, પુરુષેભ્યો હીનત્વાદ, નપુંસકાદિવદિતિ ।

અથ બ્રૂમઃ-સામાન્યેનાઽત્ર ધર્મિત્વેનોપાત્તા: સ્ત્ર્યઃ, વિવાદસ્પદીભૂતા વા । પ્રાચિ પક્ષે પક્ષૈકદેશો સિદ્ધસાધ્યતા, અસંખ્યાતવર્ષાયુષ્કદુષ્ટમાદિકાલોત્યનતિરશ્રીદેવ્ય-ભવ્યાદિસ્ત્રીણાં ભૂયસીનામસ્માભિરપિ મોક્ષાભાવસ્યાભિધાનાત् । દ્વિતીયે તુ ન્યૂનતા પક્ષસ્ય, વિવાદસ્પદીભૂતેતિ વિશેષણ વિના નિયતસ્ત્રીલાભાભાવાત्, પ્રકરણાદેવ તલ્લાભે પક્ષોપા-દાનમપિ તત એવ કાર્ય ન સ્યાત्, તથાઽપ્યુપાદાને નિયતસ્યૈવ તસ્યોપાદાનમવદાતમ्, યથા ધાનુષ્કસ્ય નિયતસ્યૈવ લક્ષ્યસ્યોપદર્શનમિતિ ॥

દિગંબર જૈન કહે છે કે— આઠકર્માના ક્ષયથી થનારી, ઐકાન્તિક તથા આત્યન્તિક અનંત સુખના સંવેદન સ્વરૂપ મુક્તિ છે. આ વાત જે ઉપર સમજાવવામાં આવી. તે બરાબર છે. આવા સ્વરૂપવાળી મુક્તિ છે. આ બાબતમાં અમને વિવાદ નથી. પરંતુ આવી મુક્તિ “તસ્યોપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય” પ્રામ કર્યું છે. પુરુષ અને સ્ત્રીનું શરીર જેણે એવા જીવને થાય છે આમ ગ્રંથકારે મૂળસૂત્રમાં જે કહું છે તેમાં સ્ત્રીશરીર પ્રામ કરનારા આત્માને તે મુક્તિ થાય છે. આ બાબત અમે સહન કરતા નથી. અર્થાત् માનતા નથી. આવી મુક્તિ માત્ર પુરુષને જ થાય છે. સ્ત્રીને થતી નથી. સ્ત્રી એ મૃત્યુ પામી ભવાન્તરમાં પુરુષ થઈ મુક્તિ પામે છે. પરંતુ વર્તમાનભવમાં સ્ત્રીઓ મુક્તિને પામનાર બનતી નથી. પ્રભાચન્દ્ર નામના આચાર્યે કહું છે કે—

“સ્ત્રીઓને મુક્તિ થતી નથી” પુરુષોથી હીન છે માટે, નપુંસકાદિની જેમ.”

આ અનુમાનમાં સ્ત્રીણાં આ પક્ષ છે. ન મોક્ષઃ આ સાધ્ય છે. પુરુષેભ્ય: હીનત્વાત् આ હેતુ છે. અને નપુંસકાદિવત् આ ઉદાહરણ છે.

શેતાંબર જૈન— ઉપરોક્ત દિગંબરના પ્રશ્નનો ઉત્તર અમે (શેતાંબર) હવે આપીએ છીએ કે—“સ્ત્રીઓને મુક્તિ થતી નથી” આ અનુમાનમાં ધર્મી (પક્ષ) તરીકે કહેલી સ્ત્રીઓ શું સામાન્યથી કહી છે કે વિવાદસ્પદીભૂત સ્ત્રીઓ કહી છે. અર્થાત् સામાન્યથી કોઈપણ સ્ત્રી મોક્ષે ન જાય એમ કહેવા માગો છો કે મરુદેવા-ચંદ્રબાળા

આદિ કોઈ કોઈ સ્ત્રી જેમ મોક્ષ જાય છે એવું શૈતાંબરો જે માને છે તેમાં તમને વિવાદ હોવાથી તેવી વિવાદના વિષયવાળી સ્ત્રીઓ મોક્ષ ન જાય આમ માનો છો ?

જો પ્રથમ પક્ષ કહેતા હો તો પક્ષના એકદેશમાં અમને પણ સિદ્ધસાધ્યતા છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ મોક્ષ ન જાય એવું અમે પણ માનીએ છીએ. જેમકે અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળી સ્ત્રીઓ, દુષ્ટમાદિ કણમાં (પાંચમા-છ્રાવ વગેરે આરામાં) જન્મેલી સ્ત્રીઓ, તિર્યંચની સ્ત્રીઓ, દેવોની સ્ત્રીઓ, અને અભવ્ય રૂપે રહેલી સ્ત્રીઓ, આમ ઘણી સ્ત્રીઓને અમારા વડે પણ મુક્તિનો અભાવ કહેવાયો છે. આ રીતે પક્ષના એકદેશમાં (કેટલીક સ્ત્રીઓમાં) મુક્તિનો અભાવ, અમે જે માન્યો છે. તે જ તમે કહ્યો. નવું કંઈ ન કહ્યું. તેથી આ કથન અમારી માનેલી માન્યતાને કહેનાર હોવાથી તમને દોષ રૂપ થાય. કારણ કે પ્રતિવાદીએ માનેલી જ વાત જો વાદી કહે તો તે વાદીના પરાજ્ય માટે જ થાય.

હવે જો “વિવાદાસ્પદીભૂત” એટલે જેમાં અમારે-તમારે વિવાદ છે. એવી મરુદેવા માતા-ચંદનબાળા-માલિનાથ ભગવાન् ઈત્યાદિ રૂપ સ્ત્રીઓમાં જો મુક્તિનો નિષેધ કહેતા હો તો તમારા કરેલા અનુમાનમાં આ વિશેષપણ કહ્યું નથી. અને વિશેષપણ કહ્યા વિના આવા પ્રકારની “નિયત સ્ત્રી”નો લાભ જાણી શકાતો નથી. અનુમાનમાં તમારે સ્પષ્ટ “વિવાદાસ્પદીભૂત” એવો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એટલે અનુમાન બરાબર નથી.

દ્વિતીય જૈન- પ્રકરણાદેવ તલ્લાભે=પ્રકરણાના વશથી જ અહીં મરુદેવા માતા આદિ વિવાદાસ્પદીભૂત સ્ત્રીઓ જ લેવાની છે. તેથી નિયતસ્ત્રીની ઉપલબ્ધ થઈ જશે.

શૈતાંબર જૈન- જો આમ કહેશો તો “સ્ત્રીણા” આવું ધર્માનું કથન પણ પ્રકરણાના વશથી જ લઈ લો ને ! અનુમાનમાં તેનું પણ ઉપાદાન કરવાની શી જરૂર ! જે જે પદો અનુમાનમાં લખવાં આવશ્યક હોય છતાં તે ન લખો અને પ્રકરણાવશથી જ જો લો તો તે અનુમાન અપૂર્ણ છે. તેવો દોષ આવે. હવે જો સાધ્યને નિયત સ્થાને જણાવવા માટે ધર્માનું (પક્ષનું) ઉપાદાન કરવું જ પડતું હોય તો તે વિવક્ષિત સાધ્ય અમુક નિયત પક્ષમાં જ છે. સર્વત્ર નથી એમ જણાવવા નિયત કરેલું તે વિશેષપણ પણ જણાવવું જ જોઈએ, તો જ તે અનુમાન નિર્દોષ કહેવાય. જેમ ધનુર્ધારી પુરુષને નિયત જ લક્ષ્ય હોય છે. તેમ અહીં વિશેષપણ જણાવવું જરૂરી છે.

હેતૂકૃત: પુરુષાપકર્ષોऽપિ યોષિતાં કુતસ્ત્ય: ? કિં સમ્યગ્રદર્શનાદિરલત્ત્રયાભાવેન, વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વેન, પુરુષાનભિવન્દ્યત્વેન, સ્મારણાદ્યકર્તૃત્વેન, અમહર્દ્ર્બિકત્વેન, માયાદિ-

પ્રકર્ષવત્તેન વા । પ્રાચિ પ્રકારે કુતઃ સ્ત્રીણાં રલત્રયાભાવઃ ? । સ ચીવરપરિગ્રહત્વેન ચારિત્રાભાવાદિતિ ચેત् । તદચતુરસ્ત્રમ् । યતઃ પરિગ્રહરૂપતા ચીવરસ્ય શરીરસંપર્કમાત્રેણ, પરિભુજ્યમાનત્વેન, મૂઢ્છહિતુત્વેન વા ભવેત् । પ્રથમપક્ષે ક્ષિત્યાદિના શરીરસંપર્કિણા-ઉદ્યપરિગ્રહેણ વ્યભિચારઃ । દ્વિતીયપ્રકારે ચીવરપરિભોગસ્તાસામશક્યત્વાગતયા, ગુરૂપદેશાદ् વા । નાદ્યઃ પક્ષઃ, યતઃ સંપ્રત્યપિ પ્રાણાનપિ ત્યજન્ત્યો યા: સંદૃશ્યન્તે, તાસામૈકાન્તિકાત્યન્તિકા-નન્દસંપર્દર્થિનીનાં બાહ્યચીવરં પ્રતિ કા નામાશક્યત્વાગતા ? નગનયોગિન્યશ્રી કાશ્શિદિદાનીમપિ પ્રેક્ષયન્ત એવ । દ્વિતીયપક્ષોऽપિ ન સૂક્ષ્મઃ, યતો વિશ્વજનીનેન વિશ્વર્દર્શિના પરમગુરુણા ભગવતા મુમુક્ષુપક્ષમલાક્ષીણાં યદેવ સંયમોપકારિ, તદેવ ચીવરોપકરણં । “નો કપ્પદિ નિગંથીએ અચેલાએ હોત્તાએ” ઇત્યાદિનોપદિષ્ટમ्, પ્રતિલેખનકમણડલુપ્રમુખવત્ત, ઇતિ કથં તસ્ય પરિભોગાત્ પરિગ્રહરૂપતા ? । પ્રતિલેખનાદિધર્મોપકરણસ્યાપિ તત્પ્રસઙ્ગાત્ ।

તથા ચ-“યત્ સંયમોપકારાય વર્તતે પ્રોક્તમેતદુપકરણમ् ।

ધર્મસ્ય હિ તત્ સાધનમતોઽન્યદધિકરણમાહાર્થન् ॥૧॥”

ઉપકારકં હિ કરણમુપકરણમ्, અધિક્રિયન્તે ઘાતાય પ્રાણિનોઽસ્મિન્તિ ત્વધિકરણમ् ।

“પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ હીન છે” આવા પ્રકારનો હેતુ તમે જે કહ્યો છે. તે કેવી રીતે ? તે સ્પષ્ટ કરો. (૧) શું સ્ત્રીઓમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રથીનો અભાવ છે ? (૨) શું વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે ? (૩) શું પુરુષો દ્વારા અવંદનીય છે ? (૪) શું સ્મારણાદિ (સારણા-વારણા આદિ) કાર્યોની અકર્તા છે ? (૫) શું અમહાર્થિક છે ? (૬) શું માયાદિનો પ્રકર્ષ છે માટે ? આ ઇ પ્રકારનાં કારણો પૈકી ક્યા કારણો તમે સ્ત્રીઓમાં પુરુષોથી હીનત્વ જણાવો છો ?

(૧) જો પ્રથમ પક્ષ કહો તો સ્ત્રીઓને સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રથીનો અલાભ જ હોય. આનું કારણ શું ? સ્ત્રીઓને રત્નત્રથીના અભાવનું કારણ શું ?

દિગ્ંબર જૈન- સ્ત્રીઓના શરીરની રચના એવા પ્રકારની છે કે જે વસ્ત્રથી આચાદિત જ રાખવી પડે. તેથી વસ્ત્રનો પરિગ્રહ હોવાથી ચારિત્રનો અભાવ છે. કારણકે નિષ્પરિગ્રહપણું (કંઈપણ ન રાખવું) એ જ ચારિત્ર છે.

થેતાંબર જૈન- તમારું આ કથન મનોહર નથી. શરીર ઉપર ધારણ કરાતા “વસ્ત્રને” તમે જે પરિગ્રહ માનો છો તે શું શરીરના સંપર્કમાત્રથી વસ્ત્રની પરિગ્રહતા થાય છે ? કે વસ્ત્રનો ઉપભોગ કરવાથી પરિગ્રહતા થાય છે ? કે મૂર્છાનું કારણ વસ્ત્ર છે માટે પરિગ્રહતા થાય છે ? આ ત્રણમાંથી ક્યા કારણો તમે વસ્ત્રને પરિગ્રહ

કહો છો ? જો સંપર્કમાત્રથી પરિગ્રહ કહેશો તો જ્યાં મુનિઓ બેસે, ઉભા રહે, વિહાર કરે ઈત્યાદિ સ્થાનોવાળી પૃથ્વી (ભૂમિ)નો પણ સંપર્ક તો થાય છે. છતાં અપરિગ્રહ જ કહેવાય છે. ત્યાં વ્યભિચાર આવશે. સારાંશ કે જેનો જેનો સંપર્ક માત્ર થાય તેનો પરિગ્રહ કહેવાય તો વિહારાદિમાં મુનિઓને પૃથ્વીનો સંપર્ક થાય છતાં મુનિઓ અપરિગ્રહી જ કહેવાય છે. તેથી શરીરના સંપર્કવાળી પણ અપરિગ્રહ સ્વરૂપ એવી પૃથ્વી આદિ પદાર્થોની સાથે વ્યભિચાર થશે.

હવે “વસ્ત્રોના ઉપભોગને પરિગ્રહ કહેવા રૂપ” બીજો પક્ષ કહેતા હો તો તેઓને વસ્ત્રોનો ઉપભોગ કેમ કરવો પડે છે ? (૧) શું તે સ્ત્રીઓને વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે માટે ઉપભોગ કરે છે ? કે ગુરુજીનો ઉપદેશ છે કે તમારે વસ્ત્ર પહેરવું જ, માટે ઉપભોગ કરે છે ? અશક્યત્યાગ વાળો પ્રથમપક્ષ જો કહો તો તે ઉચિત નથી. કારણકે ઈષ્ટકાર્ય કરવા માટે પ્રાણોનો પણ ત્યાગ કરતી સ્ત્રીઓ આજે પણ દેખાય છે. ઐકાન્તિક અને આત્યાન્તિક આનંદની સંપત્તિ રૂપ એવા સંયમની અભિલાષિણી તેઓને, બાધ્યવસ્ત્ર પ્રત્યે શું અશક્યત્યાગતા ? અર્થાતું ઈષ્ટકાર્ય કરવા જો પ્રાણો તજે છે તો સંયમ સાધવા વસ્ત્રો તજવાં તે તો અત્યાન્ત સામાન્ય બાબત છે. પ્રાણો તો જીવનની સાથે એકમેક છે. જ્યારે વસ્ત્ર તો માત્ર બાધ્ય પદાર્થ છે. તથા વર્તમાનકાળે પણ કેટલીક નજનદશા વાળી યોગિનીઓ દેખાય પણ છે. તેથી વસ્ત્રનો ત્યાગ અશક્ય છે. આ કથન બરાબર નથી.

હવે જો ગુરુ ઉપદેશથી વસ્ત્રનો ઉપભોગ છે. આમ કહો તો તે પક્ષ પણ બુદ્ધિગમ્ય નથી. કારણકે સમસ્ત જીવોનું હિત કરનારા, સમસ્ત વસ્તુને જોનારા એવા પરમગુરુ શ્રીવીતરાગભગવંતો વડે મુમુક્ષુ એવી મનોહર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓને જે જે સંયમમાં ઉપકારી વસ્ત્રો હોય તેવાં જ વસ્ત્રોનું ઉપકરણપણું જણાવ્યું છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે— “નિર્ગ્રન્થિનીઓએ અચેલક થવું કલ્પે નહીં” ઈત્યાદિ સૂત્રપાઠમાં સર્વથા વસ્ત્રરહિત કે બાધક વસ્ત્રો પહેરવાનો જ નિષેધ કરેલો છે. પરંતુ જે જે વાસના-વિકાર અને મોહના ભાવો રોકવામાં તથા સંયમ પાળવામાં ઉપકારી હોય તે તે વસ્તુઓને ઉપકરણ રૂપ જણાવી છે. જેમકે પ્રતિલેખન (પ્રમાર્જના કરવાના સાધનભૂત મોરપીંધી) અને કમંડળ (શરીરશુદ્ધિ સારું પાણી લઈ જવાનું સાધન) વગેરે. આ રીતે મોરપીંધી અને કમંડળ વગેરે પદાર્થોની જેમ વસ્ત્ર પણ સંયમમાં ઉપકારી છે તેથી તે ઉપકરણરૂપ છે. તો તેનો ઉપયોગ કરવાથી પરિગ્રહતા કેમ આવે ? અને જો વસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવા માત્રથી તેને પરિગ્રહતા આવે એમ કહેશો તો પ્રતિલેખન (મોરપીંધી) અને કમંડળ આદિ ધર્મનાં તમામ ઉપકરણોને પણ પરિગ્રહરૂપતા થવાનો પ્રસંગ આવશે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

૩૩૬

પરિચ્છેદ-૭ : સૂત્ર-૫૭

રાનકરાવતારિકા ભાગ-૩

“જે જે પદાર્થ સંયમમાં ઉપકાર માટે વર્તે છે તે તે ઉપકરણ કહેવાય છે. અને તે ધર્મનું સાધન છે. તેનાથી અન્ય પદાર્થો જે છે. તે અધિકરણ છે. એમ અરિહંત તીર્થકર પરમાત્મા કહે છે.” ઉપકારક એવું જે કરણ (એટલે સાધન) તે ઉપકરણ કહેવાય છે. અને પ્રાણીઓના ઘાત માટે જે વસ્તુ અધિકાર કરાય (વપરાય) તે અધિકરણ કહેવાય છે. આ રીતે વસ્ત્ર સંયમમાં ઉપકારક હોવાથી પરિગ્રહ રૂપ કેમ મનાય ?

અથ પ્રતિલેખનનું તાવત્ સંયમપ્રતિપાલનાર્થ ભગવતોપદિષ્ટમ्, વસ્ત્રં તુ કિમર્થમિતિ ?, તદપિ સંયમપ્રતિપાલનાર્થમેવેતિ બ્રૂમઃ, અભિભૂયન્તે હિ પ્રાયેણાઽલ્યસત્ત્વતયા વિવૃતાઙ્ગોપાઙ્ગસંદર્શનજનિતચિત્તભેદૈ: પુરુષૈરઙ્ગના અકૃતપ્રાવરણા ઘોટિકા ઇવ ઘોટકૈ: ॥

નનુ યાસામતિતુચ્છસત્ત્વાનાં પ્રાણિમાત્રેણાઽપ્યભિભવઃ, તાઃ કથં સકલતૈલોક્યાભિભાવકકર્મરાશિપ્રક્ષયલક્ષણં મોક્ષં મહાસત્ત્વપ્રસાધ્યં પ્રસાધ્યન્તીતિ ચેત? । તદયુક્તમ્, યતો નાત્ર શરીરસામર્થ્યમતિરિક્ત યસ્ય ભવતિ તસ્યૈવ નિર્વાણોપાર્જનગોચરેણ સત્ત્વેન ભવિતવ્યમિતિ નિયમ: સમસ્તિ, અન્યથા પદ્મુવામનાત્યન્તરોગિણ: પુમાંસોऽપિ સ્ત્રીભિરભિભૂયમાના દૃશ્યન્તે ઇતિ તેજિ તુચ્છશરીરસત્ત્વાઃ કથં તથાવિધસિદ્ધનિબસ્થનસત્ત્વભાજો ભવેયુઃ ? । યથા તુ તેષાં શરીરસામર્થ્યાસત્ત્વેઽપિ મોક્ષસાધનસામર્થ્યમવિરુદ્ધમ्, તથા સ્ત્રીણામપિ સત્ત્યાપિ વસ્ત્રે મોક્ષાભ્યુપગમે ॥

દિગંબર જૈન-પ્રતિલેખન (પદિલેહણનું સાધન-મોરપીઠી) તો ભગવંતોએ સંયમના પાલન માટે ઉપદેશેલું છે. સંયમપાલન માટે રાખવાનું જણાવેલું છે. પરંતુ વસ્ત્ર શા માટે રાખવું ?

થેતાંબર જૈન-તે વસ્ત્ર પણ સંયમ પાલન માટે જ રાખવું જરૂરી છે. એમ અમારું કહેવું છે. કારણકે ખુલ્લાં એવાં સ્ત્રીનાં અંગો અને ઉપાંગોને દેખવાથી ઉત્પત્ત થયો છે ચિત્તમાં વિકાર જેને એવા પુરુષો વડે વસ્ત્ર નહીં ધારણ કરેલી સ્ત્રીઓ, ઘણું કરીને અલ્યસત્ત્વવાળી હોવાના કારણે ઘોડા વડે જેમ ઘોડી આકમણનો ભોગ બને છે. તેમ આ સ્ત્રીઓ પણ આકમણનો ભોગ બને છે. સંયમ પાલનમાં અસર્મર્થ બને છે. તેથી પ્રતિલેખનની જેમ વસ્ત્ર પણ સંયમમાં ઉપકાર કરનારું જ છે.

દિગંબર જૈન— જે સ્ત્રીઓ આવા પ્રકારની અતિશય તુચ્છ સત્ત્વવાળી છે કે જે પ્રાણી માત્ર વડે (વિકારી પુરુષો વડે) પરાભવ પામે છે. તે સ્ત્રીઓ ત્રણે લોકના સધણા જીવોનો પરાભવ કરવામાં સર્મર્થ એવા કર્મરાશિના ક્ષયને અને પ્રબળ પુરુષાર્થથી સાધ્ય એવા મોક્ષતત્ત્વને કેમ સાધી શકશે ? જો વિકારી પુરુષોનો ભોગ

બની જાય છે. ત્યાં તેનું કંઈ ચાલતું નથી. તો કર્મરાશિને તોડવા માટે તો તે સ્ત્રીઓ શું કરી શકવાની છે ?

શેતાંબર જૈન- તમારી આ વાત પણ બરાબર નથી. જે જે જીવોમાં શરીરનું સામર્થ્ય અધિક હોય, તે તે જીવોમાં જ મુક્તિ-ઉપાર્જનનું સત્ત્વ હોય આવો નિયમ નથી. અર્થાત् શારીરિક સામર્થ્ય અધિક ન હોય તો પણ તે સ્ત્રીઓ નિર્વાણ ઉપાર્જનના સત્ત્વવાળી છે. અન્યથા=જો આમ ન માનીએ તો પંગુ (પાંગળા-લૂલા, લંગડા), વામન (ડિંગણા) અને અન્યન્ય રોગી એવા પુરુષો પણ સ્ત્રીઓ વડે પરાભવ પમાડાતા પણ દેખાય જ છે તેથી તે પણ તેવા વિશિષ્ટ શારીરિક સત્ત્વવાળા નહીં હોવા છતાં પણ મોક્ષ જવાનું સામર્થ્ય તેઓમાં અવિરુદ્ધ જ છે. (હોઈ શકે છે) તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓમાં પણ શારીરિક સત્ત્વ હીન હોવા છતાં પણ નિર્વાણ ઉપાર્જનનું સત્ત્વ હોઈ શકે છે. તેથી વસ્ત્ર હોતે છતે પણ મોક્ષ સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી.

ગૃહિણ: કુતો ન મોક્ષ ઇતિ ચેદ, મમત્વસદ્ધાવાત् । ન હિ ગૃહી વસ્ત્રે મમત્વ-
રહિતઃ, મમત્વમેવ ચ પરિગ્રહઃ, સતિ હિ મમત્વે નગનોऽપિ પરિગ્રહવાન् ભવતિ, શરીરોऽપિ
તદ્ધાવાત् । આર્થિકાયાશ્ચ મમત્વાભાવાદુપસર્ગાદ્યાસર્કમિવાષ્ટ્રમપરિગ્રહઃ, ન હિ યતેરપિ
ગ્રામં ગૃહં વનં વા પ્રતિવસતોऽમમત્વાદન્યચ્છરણમસ્તિ । ન ચ નિગૃહીતાત્મનાં મહાત્મનાં
કાસાંશ્ચિત् ક્વચિદપિ મૂર્છાઽસ્તિ ?

તથા—“નિર્વાણશ્રીપ્રભવપરમપ્રીતિતીવ્રસ્પૃહાણાં ।

મૂર્છા તાસાં કથમિવ ભવેત् ક્વાપિ સંસારભાગે ?।
ભોગે રોગે રહસ્ય સજને સજને દુર્જને વા ।
યાસાં સ્વાન્ત કિમપિ ભજતે નैવ વૈષ્ણ્વમુદ્રામ् ॥૧॥”

ઉક્ત ચ—“અવિ અપ્યણો વિ દેહમિ નારયનિ મમાઇયં તિ”। એતેન મૂર્છા-
હેતુત્વેનેત્યપિ પક્ષઃ પ્રતિક્ષિપ્તઃ, શરીરવચ્ચીવરસ્યાપિ કાંશિત् પ્રતિ મૂર્છાહેતુત્વાભાવેન
પરિગ્રહરૂપત્વાભાવાત् । તન્ સમ્યગ્દર્શનાદિરલત્રયાભાવેન સ્ત્રીણાં પુરુષેભ્યોऽપકર્ષઃ ॥

દિગંબર જૈન- જો સ્ત્રીઓ વસ્ત્ર રાખીને સંયમ પાલે (અર્થાત् સાધ્યી થાય) તો તે સ્ત્રીઓ સંસારી ગૃહસ્થ જેવી જ થઈ કહેવાય. અને ગૃહસ્થો સપરિગ્રહી હોવાથી જેમ મોક્ષ ન પામે, તેમ આ સ્ત્રીઓ પણ વસ્ત્રના પરિગ્રહવાળી હોવાથી મોક્ષ ન પામે. અને જો સ્ત્રીઓ વસ્ત્ર રાખીને પણ સંયમ સાધના કરવા દ્વારા મોક્ષ પામી શકતી હોય તો ગૃહિણ: કુતો ન મોક્ષઃ=ગૃહસ્થોને પણ વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહ હોવા છતાં પણ મોક્ષ કેમ ન થાય ? અર્થાત્ ગૃહસ્થો પણ મોક્ષગામી થશે.

થેતાંબર જૈન— મમત્વસદ્ભાવાત्=ગૃહસ્થો વસ્ત્રવાળા છે એટલે મોક્ષનો અભાવ છે એમ નથી, પરંતુ ગૃહસ્થોને વસ્ત્રોમાં મમત્વરહિતતા હોતી નથી. એટલે જ રંગ-બેરંગી વસ્ત્રો પહેરે છે. વસ્ત્રોનું મેચીંગ કરે છે. વિવિધ પ્રકારની વેશભૂષા કરે છે. મનગમતા કલર-ડિઝાઇનવાળાં વસ્ત્રો ખરીદી લાવે છે. (છતાં કોઈ ગૃહસ્થને વસ્ત્રો હોવા છતાં જો મમત્વ ન હોય તો તે ભરતમહારાજા-ઈલાચી-પૃથ્વીચંદ્ર-ગુણસાગરની જેમ જરૂર મોક્ષે જઈ શકે છે.) આ પ્રમાણે— મમત્વ એ જ વાસ્તવિક પરિગ્રહ છે. વસ્ત્રરહિત નગન મનુષ્ય ભલે હોય તો પણ મમત્વવાળો જો હોય તો તે મનુષ્ય (ભીખારી-આદિ) પરિગ્રહવાળો જ કહેવાય છે. કારણકે તેને વસ્ત્રો ભલે નથી પરંતુ પોતાના શરીર ઉપર પણ મમત્વ વર્તે છે. તેથી વસ્ત્રાદિ પૌદ્યગલિક સામગ્રી વિનાનો પણ દરિદ્ર અને બિક્ષુક મનુષ્ય મમત્વ રૂપ પરિગ્રહવાળો છે. અને આર્થિકને (સાધ્વીજી થયેલ સ્ત્રીને) મમત્વનો અભાવ હોવાથી, જેમ કોઈ અપરાધીને બેડી પહેરવાની આવે તો બેડી પહેરે છે. પરંતુ તે બેડી ઉપર મમત્વ હોતું નથી. તેવી જ રીતે ઉપસર્ગ-પરિષહાદિના કારણે જાણો પહેરવાનું આવી પડ્યું જ હોય તેમ અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાદિ ગુણોની સુરક્ષા માટે પહેરવું જ પડ્યું હોય તેમ વસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરે છે. અને તેથી જ રંગીન, ડિઝાઇનવાળાં, કે મુલાયમ ઈત્યાદિ મમત્વજનક વસ્ત્રો પહેરતાં નથી.

મુનિ પુરુષોને પણ ગામમાં, ઘરમાં કે અરણ્યમાં વસવાટ કરવા છતાં “અમમત્વ” સિવાય બીજું કોઈ શરણ નથી. કારણકે જેમ સ્ત્રીઓ વસ્ત્ર રાખે તો પરિગ્રહ કર્ણો છો. તેમ સાધુ પુરુષો પણ ગામ-ઘર આદિમાં વસવાટ તો કરે જ છે. તેથી તેઓને પણ તે ગામ-ઘર પરિગ્રહ જ ગણાશે. અને આવા મુનિઓને ઘર વગેરે પદાર્થો વસવાટ માટે વાપરવા છતાં નિષ્પરિગ્રહી કહેશો તો “અમમત્વ”નો જ છેવટે આશ્રય કરવો પડ્યો. એ વિના બીજો કોઈ ઉપાય નથી. તેવી જ રીતે નિગૃહીત છે આત્મા જેનો એવાં કોઈ કોઈ મહાત્મા સાધ્વીજીઓને પણ મૂર્ખાનો અભાવ હોઈ શકે છે. આ પ્રમાણે—“અમમત્વ” એ જ અપરિગ્રહતાનું કારણ છે. તે અમમત્વ પુરુષની જેમ સ્ત્રીમાં પણ સંભવી શકે છે. તેથી વસ્ત્ર હોવા છતાં પણ સ્ત્રીઓ નિષ્પરિગ્રહી થઈ શકે છે. કહ્યું છે કે—

ભોગમાં કે રોગમાં, એકાન્તમાં કે વસતિમાં, સજજન ઉપર કે દુર્જન ઉપર, જે સ્ત્રીઓનું હૃદય કેમે કરી વિષમમુદ્રાને (રાગ-દ્રેષ્ણને) પામતું નથી તેવી. નિર્વાણલક્ષ્મી (મોક્ષલક્ષ્મી) ઉપર ઉત્પત્ત થઈ છે પરમ પ્રીતિ અને તીવ્ર સ્યુહા જેને એવી તે સ્ત્રીઓને સાંસારિક કોઈપણ ભાવ ઉપર મૂર્ખા કેમ થાય ? અર્થાત્ સાંસારિક કોઈપણ ભાવ ઉપર મમતા હોતી નથી.

વળી શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—કેટલીક મહાત્મા સ્ત્રીઓ પોતાના દેહ ઉપર પણ મમત્વાદિકને આચરતી નથી. (જો દેહ ઉપર મૂર્ખાનો ન કરતી હોય તો વસ્ત્ર ઉપર મૂર્ખાનો ત્યાગ હોય જ, એમાં કંઈ આશ્ર્ય નથી) આ રીતે “મૂર્ખાહેતુત્વ” નામના હેતુવડે વસ્ત્રોની પરિગ્રહતા સ્ત્રીઓને તમે ઘટાવતા હતા, તે પક્ષ પણ ખંડિત થયો. શરીરની જેમ વસ્ત્રાદિ પણ કોઈક કોઈક (મહાત્મા) સ્ત્રીઓને આશ્રયી મૂર્ખાહેતુ નહી હોવાથી પરિગ્રહરૂપ બનતાં નથી. તેથી સમ્યાદર્શનાદિ રત્નગથીનો અભાવ સ્ત્રીઓમાં સિદ્ધ થતો નથી. આ કારણે પુરુષોથી અપકર્ષ પણ સિદ્ધ થતો નથી.

નાપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યસત્ત્વેન, યત્સ્તદપિ તાસાં કિં સપ્તમપૃથ્વીગમનાભાવેન,
વાદાદિલબ્ધિરહિતત્વેન, અલ્યશ્રુતત્વેન, અનુપસ્થાપ્યતાપારાઞ્ચિતકશૂન્યત્વેન વા ભવેત् ।
ન તાવદાદ્ય: પક્ષઃ, યતોऽત્ર સપ્તમપૃથ્વીગમનાભાવો યત્તૈવ જન્મનિ તાસાં મુક્તિગામિત્વં
તત્ત્વૈવોચ્યતે, સામાન્યેન વા । પ્રાચિ પક્ષે ચરમશરીરભિરનેકાન્તઃ । દ્વિતીયે ત્વયમાશયઃ—
યથૈવ હિ સ્ત્રીણાં સપ્તમપૃથ્વીગમનસમર્થીતીવ્રતરાશુભપરિણામે સામર્થ્યભાવાદપકર્ષઃ, તથા
મુક્તિગમનયોગ્યોત્કૃષ્ટશુભપરિણામેઽપિ, ચરમશરીરિણાં તુ પ્રસન્નચન્દ્રરાજર્ષિપ્રમુખાણામુ-
ભયત્રાપિ સામર્થ્યાદ નૈકત્રાઽપ્યપકર્ષઃ । તદયુક્તમ्, યતો નાયમવિનાભાવઃ પ્રામાણિકઃ,
યદુત્કૃષ્ટાઽશુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્યભાવે સત્યુત્કૃષ્ટ-શુભગત્યુપાર્જન-સામર્થ્યેનાપિ ન
ભવિતવ્યમ्, અન્યથા પ્રકૃષ્ટશુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્યભાવે પ્રકૃષ્ટાશુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્ય
નાસ્તીત્યપિ કિં ન સ્યાત् ? તથા ચાઽભવ્યાનાં સપ્તમપૃથ્વીગમનં ન ભવેત् ॥

વળી, વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવના કારણે સ્ત્રીઓ પુરુષોથી અપકર્ષ વાળી છે. આ વાત વાળો બીજો પક્ષ પણ ઉચ્ચિત નથી. કારણકે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં ક્યા કારણે વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ તમને દેખાય છે ? (૧) શું તેઓને સાતમી નરકમાં જવાનો અભાવ છે માટે ? (૨) વાદીઓની સામે રાજ્યસભા આદિમાં વાદ કરી શકે અને જિત મેળવી શકે એવા પ્રકારની વાદ આદિ લબ્ધિઓ રહિત છે માટે ? (૩) યૌદ્ધપૂર્વાદિ શુંતનું અધ્યયન ન હોવાના કારણે અલ્યશુંતતા છે માટે ? (૪) કે અનુપસ્થાપ્યતા અને પારાંચિતતા જેવાં મહા પ્રાયશ્ચિત્ત તેઓને હોતાં નથી. તે કારણે તેઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ તમે માનો છો ? આ ચાર કારણો પૈકી કંધું કારણ સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યભાવ તમારી દર્શિએ સિદ્ધ કરે છે ?

ત્યાં પ્રથમ પક્ષ કહો તો તે ઉચ્ચિત નથી. કારણકે તે સ્ત્રીઓનો જે જન્મમાં સાતમી નરકપૃથ્વીમાં જવાનો અભાવ હોય, તે જ જન્મમાં મુક્તિગામિત્વનો નિષેધ કરાય છે કે સામાન્યપણે મુક્તિગામિત્વ નિષેધાય છે ? આ બે પક્ષોમાંથી પ્રથમ પક્ષ

કહો તો ચરમશરીરી જીવોની સાથે વ્યબિચાર આવશે. કારણકે ચરમશરીરી જીવોમાં તે જ ભવમાં સમમનરક પૃથ્વીગમનનો અભાવ છે. છતાં મુક્તિગમનનો અભાવ નથી. તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓમાં પણ તે જ ભવમાં સમમપૃથ્વી ગમનનો અભાવ હોવા છતાં પણ મુક્તિગમનનો અભાવ ન પણ હોય. એવું કાં ન બને ?

બીજો પક્ષ કહો તો ત્યાં તમારો આશાય આ પ્રમાણે સમજાય છે—સ્ત્રીઓમાં સાતમી નરકપૃથ્વીના ગમનને યોગ્ય તીવ્રતર અશુભ પરિણામ આવવામાં સામર્થ્યનો અભાવ હોવાથી પુરુષોથી હીનત્વ છે. તેમ મુક્તિગમનને યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ શુભ પરિણામ આવવામાં પણ સામર્થ્યનો અભાવ હોવાથી પુરુષોથી હીનત્વ છે. ચરમશરીરી પ્રસત્તાચંદ્ર રાજર્ષિ વગેરે મુનિઓમાં તો ઉભયસ્થાનોમાં (સાતમી નરક અને મુક્તિ એમ બત્તેમાં) પણ જવાનું સામર્થ્ય હોવાથી કોઈપણ એકબાજુ અપકર્ષ નથી. સારાંશ કે જે પુરુષો ચરમશરીરી હોય છે. એટલે કે તદ્દ્બવમોક્ષગામી હોય છે. તેઓ તે જ ભવે મોક્ષે જવાના હોવાથી સાતમી નરકમાં જતા નથી. પરંતુ સામર્થ્ય બત્તે બાજુ જવાનું સામાન્યથી તેઓમાં હોય છે. તેવું સામર્થ્ય સ્ત્રીઓમાં નથી. નીચે જવાનું સામર્થ્ય જેનામાં ઘણું ન હોય, તેનામાં ઉપર જવાનું સામર્થ્ય પણ ઉત્કૃષ્ટ ન હોય.

આમ જો કહો તો તે અયુક્ત છે તમારો મનમાં માની લીધેલો “આ ન હોય તો તે પણ ન હોય” આવો અવિનાભાવસંબંધ (વ્યાપિ) પ્રામાણિક નથી. જ્યાં જ્યાં ઉત્કૃષ્ટ અશુભગતિનું (સાતમી નારકીનું) કર્મ ઉપાર્જન કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય, ત્યાં ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ શુભગતિનું (મુક્તિને) ઉપાર્જન કરવાનું સામર્થ્ય પણ ન જ હોય” આવો અવિનાભાવસંબંધ (વ્યાપિ) પ્રામાણિક નથી. અન્યથા=જો આ અવિનાભાવ સાચો જ હોય એટલે નીચે જવામાં ઉત્કૃષ્ટસ્થાનનું સામર્થ્ય હોય ત્યાં જ ઉપર જવામાં ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય હોય તો, તેવી જ રીતે ઉપર જવામાં ઉત્કૃષ્ટસ્થાનનું સામર્થ્ય જ્યાં (અભવ્ય અથવા મિથ્યાત્વી આદિમાં) નથી. ત્યાં નીચે જવામાં પણ ઉત્કૃષ્ટસ્થાનનું સામર્થ્ય ન હોવું જોઈએ. પરંતુ તેમ બનતું નથી.

સારાંશ કે જેનામાં નીચે જવામાં ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય તેનામાં ઉપર જવામાં પણ ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય આવો અવિનાભાવ નથી. જો આવો અવિનાભાવ સંબંધ માનીએ તો જે જે જીવોમાં ઉત્કૃષ્ટ શુભગતિ (અનુત્તર અને મુક્તિ) ઉપાર્જન કરવાના સામર્થ્યનો અભાવ છે ત્યાં ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ અશુભગતિ ઉપાર્જન કરવાનું સામર્થ્ય નથી એવો નિયમ (અવિનાભાવ) પણ હોવો જોઈએ. આ નિયમ કેમ નથી માનતા ? જો સ્ત્રીઓ સાતમી નરકમાં જવાના સામર્થ્યને ધારણ નથી કરતી માટે

મુક્તિગમનનું સામર્થ્ય પણ ન હોય, આ નિયમ પ્રામાણિકપણે સ્વીકારાય તો તેવી જ રીતે અભવ્ય અને મિથ્યાત્વી જીવોમાં મુક્તિગમનનું સામર્થ્ય નથી, તેથી નીચે સાતમી નરકભૂમિમાં જવાનું સામર્થ્ય પણ ન જ હોય. તેથી તેવા જીવોનું સમભનરક- ભૂમિમાં ગમન થશે નહીં. માટે આવો અવિનાભાવ માનવો તે પ્રામાણિક વાત નથી.

નીચે જવાનું ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય તો પણ ઉપર જવાનું ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય હોઈ શકે અને એવી જ રીતે ઉપર જવાનું ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય તો પણ નીચે જવાનું ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય હોઈ શકે. આમ જ માનવું ઉચિત છે. તેથી સ્ત્રીઓમાં સપ્તમ નરકભૂમિ-ગમનનું સામર્થ્ય ભલે ન હો. તો પણ ઉપર મુક્તિગમનનું સામર્થ્ય હોઈ શકે છે.

અથ વાદાદિલબ્ધિરહિતત્વેન સ્ત્રીણાં વિશિષ્ટસામર્થ્યઽસત્ત્વમ्, યત્ર ખલ્વैહિક-વાદવિક્રિયાચારણાદિલબ્ધીનામપિ હેતુ: સંયમવિશેષરૂપં સામર્થ્ય નાસ્તિ, તત્ર મોક્ષ-હેતુસ્તદ્ભવિષ્યતીતિ ક: સુધી: શ્રદ્ધીત ?। તદચારુ, વ્યભિચારાત्, માષતુષાદીનાં તદભાવે�પિ વિશિષ્ટસામર્થ્યોપલબ્ધે: । ન ચ લબ્ધીનાં સંયમવિશેષહેતુકત્વમાગમિકમ्, કર્મોદ્યક્ષયક્ષયોપશમોપશમહેતુકત્વયા તાસાં તત્રોદિતત્વાત् ।

તથા ચાડવાચિ—“ઉદ્યખયખાઓવસમોવસમસમુલ્થા બહુપ્રગારાઓ ।

એવં પરિણામવસા લદ્ધીઉ હવન્તિ જીવાણં ॥૧॥”

ચક્રવર્તી-બલદેવ-વાસુદેવત્વાદિપ્રાપ્તયોરપિ હિ લબ્ધ્યઃ, ન ચ સંયમસદ્ભાવ-નિબન્ધના તત્પ્રાપિતઃ । સન્તુ વા તન્નિબન્ધના લબ્ધ્યઃ, તથાપિ સ્ત્રીષુ તાસાં સર્વા-સામભાવોર્ભિધીયતે, નિયતાનામેવ વા । નાદ્યઃ પક્ષઃ, ચક્રવર્ત્યાદિલબ્ધીનાં કાસાશ્ચિદેવ તાસુ પ્રતિષેધાત्, આમર્ણોષધ્યાદીનાં તુ ભૂયસીનાં ભાવાત् । દ્વિતીયપક્ષે તુ વ્યભિચારઃ, પુરુષાણાં સર્વવાદાદિલબ્ધ્યભાવેરપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યસ્વીકારાત्, અકેશવાનામેવ, અતીર્થકરચક્રવર્ત્યાદીનામપિ ચ મોક્ષસંભવાત् ॥

હવે “વાદાદિલબ્ધિરહિતત્વ” એ નામનો બીજો પક્ષ જો કહો તો એટલે કે જે જે જીવોમાં આ ભવમાં વાદલબ્ધિ, વૈક્રિયલબ્ધિ, અને જંધાચારણાદિ લબ્ધિઓ પ્રામથાય તેવું અર્થાત् આવી લબ્ધિઓનું કારણ બને તેવું સંયમવિશેષ પાળવા રૂપ સામર્થ્ય નથી તે જીવોમાં મોક્ષનું કારણ બને તેવું તે ઉત્કૃષ્ટ સંયમ હોય, આવું કયો પંડિત પુરુષ સ્વીકારે ? મોક્ષપ્રાપ્તિની અપેક્ષાઓ વાદાદિ લબ્ધિઓ અલ્ય છે. તો જે જે જીવોમાં લઘુ ગણાતી લબ્ધિઓના હેતુભૂત પણ સંયમપાલનનું સામર્થ્ય ન હોય તેવા જીવોમાં ઉત્કૃષ્ટ ગણાતી મોક્ષ-પ્રાપ્તિના હેતુભૂત સંયમપાલનનું સામર્થ્ય ક્યાંથી હોય ?

અર્થાત् ન જ હોય. તેથી સ્ત્રીવર્ગમાં વાદાદિ લઘુ ગણાતી લબ્ધિઓના હેતુભૂત સામર્થ્ય પણ નથી તો મુક્તિ-પ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય તો હોય જ ક્યાંથી ?

શેતાંબર જૈન— તમારું આમ કહેવું સારું નથી. કારણકે તેમાં વ્યભિચાર આવે છે. “જ્યાં જ્યાં વાદ આદિ લબ્ધિઓનું સામર્થ્ય ન હોય, ત્યાં ત્યાં મુક્તિ-પ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય પણ ન હોય” આવી વ્યાપ્તિ સંભવતી નથી. માષતુષ આદિ મુનિઓમાં તદભાવેજપિ=વાદ આદિ લબ્ધિઓનું સામર્થ્ય ન હોવા છતાં પણ મુક્તિ-પ્રાપ્તિનું વિશિષ્ટ સામર્થ્ય જણાય છે. વળી લબ્ધિઓ પ્રામ થવામાં વિશિષ્ટ સંયમપાલનનું સામર્થ્ય હેતુભૂત છે. આ વાત પણ આગમ પ્રમાણવાળી નથી. કારણકે શાસ્ત્રોમાં તો લબ્ધિઓ પ્રામ થવામાં પોતાના કર્મોના ઉદ્ય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમને જ હેતુ તરીકે કહ્યા છે. શાસ્ત્રોમાં જ કહ્યું છે કે—

“પૂર્વબદ્ધ કર્મોના ઉદ્ય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમથી ઉત્પત્ત થયેલી બહુ પ્રકારની લબ્ધિઓ છે. આ પ્રમાણે જીવોને પરિણામ વિશેષથી લબ્ધિઓ થાય છે.”

ચક્રવર્તી, બળદેવ, અને વાસુદેવપણું વગેરેની પ્રાપ્તિ પણ લબ્ધિઓ કહેવાય છે. અને આ લબ્ધિઓની પ્રાપ્તિ સંયમના સદ્ગ્રાવના જ કારણે થતી નથી. અથવા માની લો કે લબ્ધિઓ સંયમપાલનથી પ્રામ થાય છે તો પણ અમે તમને પૂછીએ છીએ કે સ્ત્રીવર્ગમાં સર્વ લબ્ધિઓનો અભાવ તમે માનો છો કે અમુક નિયત લબ્ધિઓ જ ત્યાં ન હોય એમ કહો છો ? પ્રથમપક્ષ કહેતા હો તો ઉચિત નથી. કારણકે ચક્રવર્તીન્ય આદિ કેટલીક જ લબ્ધિઓનો તે સ્ત્રીઓમાં નિષેધ સંભળાય છે. પરંતુ સર્વ લબ્ધિઓનો નિષેધ સંભવતો નથી. કારણકે “આમર્થોધિ” આદિ ઘણી લબ્ધિઓ તેઓને હોય છે.

બીજો પક્ષ કહેતા હો તો એટલે કે વાદ આદિ કેટલીક જ લબ્ધિઓનો અભાવ સ્ત્રીઓમાં છે. માટે મુક્તિ-પ્રાપ્તિ પણ નથી, આમ કહેતા હો તો આ વાત વ્યભિચાર વાળી છે. પુરુષોમાં પણ કેટલાક પુરુષોમાં વાદ આદિ સર્વ લબ્ધિઓનો અભાવ હોવા છતાં પણ મુક્તિ-પ્રાપ્તિનું વિશિષ્ટ સામર્થ્ય સ્વીકારાયું છે “વાસુદેવ”પણાની લબ્ધિ જેઓને નથી તેવા સર્વ મનુષ્યોમાં મોક્ષ સંભવે છે. વાસુદેવ હોય તે નરકે જ જાય છે. તેથી તે વિના શેષમાં મુક્તિસંભવ છે. તથા જેઓને તીર્થકરપણાની અને ચક્રવર્તીપણાની લબ્ધિઓ નથી તેવા ઈન્દ્રભૂતિ, અજિનભૂતિ, જંબૂસ્વામી, માષતુષ મુનિ આદિ અનેક મહાત્માઓમાં મુક્તિ-પ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય પણ ન હોય એવો નિયમ નથી. એટલે લબ્ધિવિનાના પુરુષોમાં પણ મુક્તિપ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય હોય છે.

અત્યશ્રુતત્વમણિ મુક્ત્યવાપ્ત્યાજનુમિતવિશિષ્ટસામર્થ્યોર્માષતુષાદિભિરેવાજનૈકાન્તિક-
મિત્યનુદ્ગ્યોધ્યમેવ ।

અનુપસ્થાપ્યતાપારાઞ્ચિતકશૂન્યત્વેનેત્યપ્યયુક્તમ्, યતો ન તનિષેધાદ् વિશિષ્ટ-
સામર્થ્યભાવ: પ્રતીયતે । યોગ્યતાપેક્ષો હિ ચિત્રઃ શાસ્ત્રે વિશુદ્ધુપદેશઃ ।

તત્કં ચ—“સંવરનિર્જરસૂપો બહુપ્રકારસ્તપોવિધિઃ શાસ્ત્રે ।

રોગચિકિત્સાવિધિરિવ કસ્યાપિ કથચ્છિદુપકારી ॥૧॥”

યૌદ્ધર્વનું શ્રુતજ્ઞાન સ્ત્રીઓમાં હોતું નથી. માટે કેવળજ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. આવો તર્ક લગાવીને અલ્પશ્રુતપણું છે. માટે સ્ત્રીઓમાં મુક્તિ-પ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય નથી આમ કહેવું પણ ઉચિત નથી. કારણકે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી અનુમાન કરાયું છે વિશિષ્ટસામર્થ્ય જેમાં એવા માધૃતુષ મુનિ આદિ મહાત્માઓની સાથે જ વ્યબિચાર આવે છે. તેથી મુક્તિના વિશિષ્ટસામર્થ્યના અભાવમાં કારણ તરીકે અલ્પશ્રુતત્વ ઉદ્ઘોષણા કરવા યોગ્ય નથી.

સ્ત્રીઓમાં અનુપસ્થાપ્યતા અને પારાંચિતતા જેવાં મહાપ્રાયશ્વિતોની શૂન્યતા છે. માટે મુક્તિ-પ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય નથી. આમ આ બે પ્રાયશ્વિતની શૂન્યતાને હેતુ કહેવો તે પણ અયુક્ત છે. કારણકે, તે બે પ્રકારના પ્રાયશ્વિતના નિષેધથી વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ પ્રતીત થતો નથી. કારણકે દોષ સેવનારા જીવોમાં વિશુદ્ધિ લાવવાનો ઉપદેશ શાસ્ત્રની અંદર યોગ્યતાની અપેક્ષાએ ચિત્ર-વિચિત્ર કહ્યો છે. જેમ આ કાળે પણ સમાન અતિચાર સેવનારા જીવોને પણ યોગ્યતાની અપેક્ષાએ બિના-બિના પ્રાયશ્વિત અપાય છે. તેમ સ્ત્રીઓમાં આ બે પ્રકારનાં પ્રાયશ્વિત ન હોવા છતાં મુક્તિ-પ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય હોઈ શકે છે. કહ્યું છે કે—

જેમ રોગ વિશેષને દૂર કરવા માટે ચિકિત્સાવિધિ બહુ પ્રકારની છે. તેમ સંવર, નિર્જરા રૂપ તપવિધિ પણ શાસ્ત્રમાં બહુ પ્રકારની છે. પણ કોઈ કોઈ જીવોને કોઈ કોઈ વિધિ ઉપકારી બને છે. માટે જેને જે ઉપકારી બને તેને તે કહેવાય.

પુરુષાનભિવન્દ્યત્વમપિ યોષિતાં નાપકર્ષાય, યતસ્તદપિ સામાન્યેન, ગુણાધિક-
પુરુષાપેક્ષાં વા । આદ્યેડસિદ્ધતાદોષઃ, તીર્થકરજનન્યાદયો હિ પુરન્દરાદિભિરપિ પ્રણતાઃ,
કિમઙ્ ! શેષપુરુષૈઃ ? । દ્વિતીયે તુ શિષ્યા અપ્યાચાર્યનાભિવન્દ્યન્ત એવેતિ તેજપિ
તતોડપકૃષ્યમાણત્વેન નિર્વિતભાજો ન ભવેયુઃ, ન ચૈવમ्, ચણદુર્દ્રાદિશિષ્યાણાં શાસ્ત્રે
તચ્છ્વણાદિતિ મૂલહેતોર્બિભિચારઃ ॥

“પુરુષો દ્વારા અવંદનીયતા” આ પણ સ્ત્રીઓના અપકર્ષનું કારણ નથી.
કારણકે તે અવંદનીયતા સામાન્યથી કહો છો કે ગુણાધિક પુરુષોથી અવંદનીયતા

અપકર્ષનું કારણ કહો છો ? જો પ્રથમ પક્ષ કહો તો એટલે કે સર્વ સ્ત્રીઓ માત્ર સર્વ પુરુષમાત્રથી અવંદનીય છે આમ કહો તો તે વાત અસિદ્ધતા દોષવાળી છે. કારણકે તીર્થકર પરમાત્માની માતાઓ સ્ત્રીઓ જ છે. છતાં ઈન્દ્ર જેવા મોટા દેવોથી પણ વંદનીય બની છે. ઈન્દ્રાદિ દેવો તીર્થકર પ્રમુની માતાને અનેકવાર નમ્યા છે. તો શેષ સામાન્ય પુરુષોવડે તો સ્ત્રીઓ વંદનીય હોય તેમાં આશ્રય શું ?

બીજો પક્ષ કહો તો એટલે કે ગુણાધિક પુરુષો વડે સ્ત્રીઓ અવંદનીય છે માટે અપકર્ષવાળી છે. આ વાત પણ તમારી દોષવાળી છે. કારણકે શિષ્યો પણ આચાર્યો વડે (ગુણાધિક હોવાથી) વંદન કરાતા નથી. અર્થાત્ અવંદનીય છે. તેથી તે શિષ્યો પણ તે ગુણાધિક એવા આચાર્યોથી અપકર્ષવાળા હોવાના કારણો મુક્તિ-પ્રાપ્ત કરનારા ન બનવા જોઈએ. પરંતુ એમ થતું નથી. ચંડલુદ્ર આદિ આચાર્યોના શિષ્યોની તે મુક્તિ થઈ છે આમ શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે. આ રીતે “પુરુષાનભિવન્દ્યત્વ” આ મૂલહેતુ વ્યભિચારવાળો છે.

એતેન સ્મારણાદ્યકર્તૃત્વમણિ પ્રતિક્ષિપ્તમ् । અથ પુરુષવિષય સ્મારણાદ્યકર્તૃત્વ-મત્ર વિવક્ષિતં, ન તુ સ્મારણાદ્યકર્તૃત્વમાત્રમ्, ન ચ સ્ત્રીય: કદાચન પુસ્તાં સ્મારણાદીન્ય-કુર્વન્તીતિ ન વ્યભિચાર ઇતિ ચેત્ તર્હિ પુરુષેતિવિશેષણ કરણીયમ् । કરણેઽપ્ય-સિદ્ધતાદોષ:, સ્ત્રીણામણિ કાસાચ્છ્રિત્ પારગતાગમરહસ્યવાસિતસસથાતૂનાં ક્વાપિ તથાવિધાવસરે સમુચ્છૃદ્ધિલપ્રવૃત્તિપરાધીનસાધુસ્મારણાદેરવિરોધાત્ ॥

આ પ્રમાણો— “સ્મારણાદિનું અકર્તૃત્વ” પણ ખંડિત થયેલું જાણાવું. અર્થાત્ સ્ત્રીઓ સ્મારણાદિ (સારણા-વારણા-ચોયણા અને પડિચોયણા) કરતી નથી માટે પુરુષોથી અપકર્ષવાળી છે. આ વાત પણ ઉચિત નથી. કારણકે માષતુષ મુનિ જેવા સામાન્ય ઘણા મુનિઓ પણ સ્મારણા આદિ કાર્ય નથી કરતા, છતાં અપકર્ષવાળા નથી. મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી જ છે. તેથી તમારી આ દલીલ પણ બરાબર નથી.

ઇંગંબર જૈન—“સ્ત્રીઓ સ્મારણાદિ કાર્ય કરતી નથી” એવી દલીલ અમે જે કરીએ છીએ ત્યાં પુરુષવિષયક જ સ્મારણાદિનું અકર્તૃત્વ અમે વિવક્ષયું છે પરંતુ સામાન્યથી સ્મારણાદિનું અકર્તૃત્વમાત્ર વિવક્ષયું નથી. સારાંશ કે સ્ત્રીઓ પુરુષોને આશ્રયી સ્મારણાદિ કાર્ય ક્યારેય પણ કરતી નથી. (પરંતુ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓને તો સ્મારણાદિ કાર્ય કરે. તેથી સર્વથા અકર્તૃત્વ અમે કહેતા નથી) આવી વિવક્ષા અમારી હોવાથી અમને કોઈ વ્યભિચાર આવતો નથી.

શેતાંબર જૈન— જો આવો બચાવ કરો છો, તો પહેલેથી જ આ હેતુમાં તમારે “પુરુષ” આવું વિશેષજ્ઞ મૂકવું જોઈએ. તેથી હેતુ બરાબર ન હોવાથી દોષિત છે. વળી “પુરુષ” વિશેષજ્ઞ મૂકશો તો પણ અસિદ્ધતા દોષ લાગશે. કારણકે પારગત=વીતરાગ પરમાત્માનાં આગમોનાં રહસ્યો જાણવાથી વાસિત થઈ છે શારીરિક સાતે ધાતુઓ જેની એવી અર્થાત् વીતરાગપ્રભુની વાણીથી રંગાયેલું છે હદ્ય જેનું એવી તથા વૈરાગ્ય-સંવેગ અને નિર્વેદાદિ ગુણોથી ભરપૂર એવી કેટલીક સ્ત્રીઓને ક્યારેક તેવા પ્રકારનો અવસર આવે ત્યારે અતિશય ઉચ્છૃંખલ બનેલી મોહની પ્રવૃત્તિને પરાધીન બનેલા સાધુ-સંતોને સ્મારણાદિ કાર્ય કરવામાં વિરોધ નથી. ક્યારેક ક્યારેક સાધ્વીજી પણ સાધુની શાન ઉપદેશથી ઠેકાણે લાવે છે. હંસ અને પરમહંસ નામના બે શિષ્યોના કાલધર્મના કારણે બૌદ્ધો ઉપર અત્યન્ત ગુસ્સામાં આવનારા પૂજ્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મ. સા.ની કોધાવેશવાળી શાન યાકિની નામનાં સાધ્વીજી મહારાજશ્રીએ જ ઠેકાણે લાવી હતી. જેના કારણે પૂજ્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી પોતાના બનાવેલા સર્વે પણ ગ્રંથોમાં “યાકિની-મહાતરાસૂનુ” લખે છે.

अथामहर्द्धिकत्वेन स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकर्षः । सोऽपि किमाध्यात्मिकीं समृद्धिमाश्रित्य, बाह्यां वा । नाऽध्यात्मिकीम्, सम्यगदर्शनादिरत्नत्रयादेस्तासामपि सद्भावात् । नापि बाह्याम्, एवं हि महत्यास्तीर्थकरादिलक्ष्म्या गणधरादयः, चक्रधरा-दिलक्ष्म्याश्वेतरक्षत्रियादयो न भाजनम्, इति तेषामप्यमहर्द्धिकत्वेनापकृष्यमाणत्वाद् मुक्त्यभावो भवेत् । अथ याऽसौ पुरुषवर्गस्य महती समृद्धिस्तीर्थकरत्वलक्षणा, सा स्त्रीषु नास्तीत्यमहर्द्धिकत्वमासां વિવક्ष्यते । तदानीमप्यसिद्धता, स्त्रीणामपि परमपुण्य-પात્રभूતानां કાસાञ્જિત् તીર्थકृत्त्वावિરोધાત्, તદ્વિરोધસાધકપ્રમાણસ্য કસ્યાઽપ्यભાવાત्, એતસ्याऽદ्यापि વિવાદાસ્પદત्वાત्, અનુમાનાન્તરસ્ય ચાભાવાત् ॥

હવે કદાચ દિગંબરો અહીં આમ કહે કે “સ્ત્રીઓ અમહર્દિક છે” તેના કારણે પુરુષોથી અપકર્ષવાળી છે. તો અમે શેતાંબરો તે દિગંબરને પૂછીએ છીએ કે સ્ત્રીઓમાં શું આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિને આશ્રયીને અમહર્દિકતા કહો છો કે બાબુ ભૌતિક સમૃદ્ધિને આશ્રયીને અમહર્દિકતા કહો છો ? હવે જો પહેલો પક્ષ કહો તો એટલે કે સ્ત્રીઓમાં આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિને આશ્રયી “અમહર્દિકપણું” છે, આમ જો કહો તો તે ઉચિત નથી. કારણકે સમ्यગદર्शનાદિ રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ તે સ્ત્રીઓમાં પણ હોય છે. આ વાત હમણાં પૂર્વે જ સિદ્ધ કરી છે. આ રીતે રત્નત્રયીની જ્યેષ્ઠતા સ્ત્રીઓમાં પણ સંભવે છે. માટે આધ્યાત્મિક ઋદ્ધિથી તો તે મહર્દિક હોઈ શકે છે. હવે જો બાબુઋદ્ધિને આશ્રયી અમહર્દિક કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણકે ગૌતમસ્વામી

આદિ ગણધર ભગવંતો તથા આવા ઘણા પુરુષો મહાન એવી તીર્થકરપણાની બાધ્યલક્ષ્મીનું ભાજન નથી બન્યા, વળી ઈતર એવા અનેક ક્ષત્રિય પુરુષો ચક્કવતી-વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ આદિ બાધ્યલક્ષ્મીનું ભાજન નથી બન્યા, તો તેઓને પણ અમહર્દિક માનીને અપકર્ષવાળા માનવાથી તેઓમાં પણ મુક્તિનો અભાવ જ સ્વીકારવો પડશે. સારાંશ કે જ્યાં જ્યાં બાધ્યાત્રદ્વિનો અભાવ હોય ત્યાં ત્યાં મુક્તિ પ્રાપ્તિનો પણ અભાવ હોય આવો નિયમ રહેતો નથી.

દિગંબર જૈન-પુરુષવર્ગની અંદર જે આ તીર્થકરપણાની મહાન् સમૃદ્ધિ છે. તે સમૃદ્ધિ સ્ત્રીઓમાં નથી, માટે સ્ત્રીઓ અમહર્દિક છે. આમ, અમે તે સ્ત્રીઓનું અમહર્દિકપણું તીર્થકરપણાની લક્ષ્મીને આશ્રયી કહીએ છીએ.

શેતાંબર જૈન—આમ કહેશો તો પણ અસિદ્ધતાદોષ આવે છે. ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યના પાત્રભૂત બનેલી કેટલીક સ્ત્રીઓમાં તીર્થકરપણાની સમૃદ્ધિ માનવામાં પણ કંઈ વિરોધ નથી. “સ્ત્રીપણાની સાથે તીર્થકરપણાનો વિરોધ જ આવે” તેવા પ્રકારના વિરોધને સિદ્ધ કરનારું કોઈ સાધક પ્રમાણ નથી. અને હાલ જે ચાલુ અનુમાન તમારું (દિગંબરોનું) કરેલું છે કે “સ્ત્રીણાં ન મોક્ષઃ, પુરુષેભ્ય: હીનત્વાત्, નપુંસકાદિવત्” અને તેમાં જે હેતુ કહ્યો છે. તે સિદ્ધ થઈ ચૂકેલો નથી. વિવાદાસ્પદ છે. અર્થાત् પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની હીનતા તમે ભલે શબ્દથી કહી, પરંતુ સિદ્ધ થઈ ચૂકી નથી, અમારો તેમાં વિવાદ છે. આ સિવાય અન્ય બીજું કોઈ અનુમાન તો છે જ નહીં. માટે સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન સિદ્ધ થતી ન હોવાથી તીર્થકરપણાની લક્ષ્મી પણ તેઓને કેમ ન હોઈ શકે ! અર્થાત् બાધ્યાત્રદ્વિથી પણ તેઓ મહર્દિક છે. અમહર્દિક નથી.

માયાદિપ્રકર્ષવત્ત્વેનેત્યપ્રશસ્યમ्, તસ્ય સ્ત્રીપુંસયોસ્તુલ્યત્વેન દર્શનાદ्, આગમે ચ શ્રવણાત्, શ્રૂયતે હિ ચરમશરીરિણામપિ નારદાદીનાં માયાદિપ્રકર્ષત્વમ् । તન પુરુષેભ્યો હીનત્વં સ્ત્રીનિર્વાણનિષેધે સાધીયાન् હેતુઃ ॥

સ્ત્રી માયા આદિ (કષાયો)ના પ્રકર્ષવાળી છે. માટે પુરુષોથી હીન છે આ વાત પણ ઉચિત નથી. માયા આદિ કષાયોની તીવ્રતા તો સ્ત્રીઓમાં અને પુરુષોમાં એમ બનેલું તુલ્યપણે દેખાય છે. અને આગમમાં પણ સંભળાય છે કે ચરમશરીરી એવા પણ નારદ-આદિમાં માયાદિ કષાયોનું પ્રકર્ષવાળાપણું છે. પરસ્પર લડાવવાની, સ્ત્રીઓનું અપહરણ કરાવવાની માયા કરે છતાં તે જ ભવે મોક્ષે જાય આવું પુરુષોમાં બને છે. તો સ્ત્રીઓમાં પણ માયા હોય છતાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કેમ ન થાય ? તેથી માયાદિવત્વ હેતુ

પણ પુરુષોથી હીનત્વ સિદ્ધ કરતો નથી. આ રીતે સ્ત્રીઓને નિર્વાણનો નિષેધ કરવામાં “પુરુષેભ્યો હીનત્વ” આ હેતુ સફળ બનતો નથી.

યત् પુનः-નિર્વાણકારણं જ્ઞાનાદિપરમપ્રકર્ષઃ સ્ત્રીષુ નાસ્તિ, પરમપ્રકર્ષત્વાત्, સપ્તમપૃથ્વીગમનકારણા�પુણ્યપરમપ્રકર્ષવત्, ઇતિ તેનैવોક્તમ् । તત્ત્ર મોહનીયસ્થિતિ-પરમપ્રકર્ષેણ સ્ત્રીવેદાદિપરમપ્રકર્ષેણ ચ વ્યભિચારઃ । નાસ્તિ સ્ત્રીણાં મોક્ષઃ, પરિગ્રહ-વત્ત્વાત्, ગૃહસ્થવદ, ઇત્યપિ ન પેશલમ्, ધર્મોપકરણચીવરસ્યાપરિગ્રહત્વેન પ્રસાધિતત્વાત्, ઇતિ સ્ત્રીનિર્વાણો સંક્ષેપેણ બાધકોદ્ધારઃ ॥

“સ્ત્રીઓમાં મુક્તિ નથી” આવા પ્રકારનાં મુક્તિના નિષેધને સાધનારાં જે જે અનુમાન પ્રમાણો દિગંબરોએ કહ્યાં છે. તે સર્વે અનુમાનો દોષિત છે. તેમાંનું (૧) અનુમાન “પુરુષેભ્યો હીનત્વાત्” હેતુથી તેઓએ જે કંધું હતું તે તો ખંડિત કર્યું. હવે તેઓ આવા પ્રકારનું (૨) બીજું અનુમાન કહે છે કે—“સ્ત્રીઓમાં નિર્વાણનું કારણ બને એવો જ્ઞાનાદિગુણોનો (રત્નત્રયીનો) પરમપ્રકર્ષ સંભવતો નથી. પરમપ્રકર્ષ હોવાથી, સાતમી નરકપૃથ્વીમાં ગમનના કારણભૂત એવા અપુણ્ય (પાપ)રૂપ પરમપ્રકર્ષની જેમ “આવા પ્રકારનું અનુમાન તેઓ વડે કહેવાય છે. ત્યાં વ્યભિચાર (અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ) થવાનો દોષ આવે છે. કારણકે મોહનીયકર્મની ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટસ્થિત બાંધવાનો પરમપ્રકર્ષ, તથા સ્ત્રીવેદાદિ કર્મો બાંધવાનો પરમપ્રકર્ષ સ્ત્રીઓમાં હોય છે. એટલે જે જે પરમપ્રકર્ષરૂપ હોય, તે તે સ્ત્રીઓમાં ન હોય આવું બનતું નથી. માટે તેઓનો “પરમપ્રકર્ષત્વાત्” આ હેતુ પણ વ્યભિચાર યુક્ત છે.

તથા તેઓ આવા પ્રકારનું (૩) ત્રીજું બાધક અનુમાન તેઓના શાસ્ત્રોમાં ટાંકે છે કે—“સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી, પરિગ્રહવાળી હોવાથી, ગૃહસ્થની જેમ” આ અનુમાન પણ પેશલ (નિર્દોષ) નથી. ચીવરાદિનું જે ગ્રહણ છે. તે બ્રહ્મચર્યાદિ પાળવારૂપ ધર્મનું ઉપકરણ હોવાથી અપરિગ્રહ છે. આ વાત અમે પહેલાં જણાવી ગયા છીએ. આ પ્રમાણો (૧) પુરુષેભ્ય: હીનત્વાત्, (૨) પરમપ્રકર્ષત્વાત्, (૩) પરિગ્રહવત્ત્વાત् ઈત્યાદિ જે જે અનુમાનો સ્ત્રીઓમાં મુક્તિના બાધક તરીકે દિગંબરસંપ્રદાયમાં કહેલાં છે. તે તે બાધક અનુમાનોનો ઉદ્ધાર કર્યો (દૂર કર્યા)

સાધકોપન્યાસસ્તુ-મનુષ્યસ્ત્રી કાચિદ નિર્વાતિ, અવિકલતત્કારણત્વાત्, પુરુષવત् । નિર્વાણસ્ય હિ કારણમવિકલં સમ્યગ્રદર્શનાદિરલત્ત્રયમ्, તચ્ચ તાસુ વિદ્યિતે એવેત્યાદિત એવોકત્તમ્, ઇતિ નાસિદ્ધમેતત् । વિપક્ષાદ્ નપુંસકાદેરત્યન્તવ્યાવૃત્તત્વાદ્ ન વિરુદ્ધમનૈકાન્તિકં વા । તથા મનુષ્યસ્ત્રીજાતિ: કયાચિદ વ્યક્ત્યા મુક્ત્યવિકલકારણવત્યા તદ્વતી,

પ્રવ્રણ્યાધિકારિત્વાત्, પુરુષવત् । ન ચૈતદસિદ્ધં સાધનં “ગુવ્બણી બાલ-વચ્છા ય પવ્વાવેંન કાપ્પણી” ઇતિ સિદ્ધાન્તેન તાસાં તદધિકારિત્વપ્રતિપાદનાત्, વિશોષ-પ્રતિષેધસ્ય શોષાભ્યનુજ્ઞાનાનતરીયકત્વાત् । દૃશ્યન્તે ચ સાંપ્રતમષ્યેતા: કૃતશિરોલુઙ્ગના ઉપાત્તપિચ્છિકા-કમણ્ડલુપ્રમુખયતિલઙ્ગાશ્ર, ઇતિ કૃતો નૈતાસાં પ્રવ્રણ્યાધિકારિત્વસિદ્ધઃ ?, યતો ન મુક્તિઃ સ્યાત् । ઇતિ સિદ્ધા યથોક્તરૂપસ્યાત્મનો યથોક્તલક્ષણા સિદ્ધઃ ॥ ૭-૫૭ ॥

દિગંબરોએ કહેલા બાધક અનુમાનો દોષિત કરીને હવે “સ્ત્રીઓમાં મોક્ષ છે” આવા પ્રકારનાં સાધક અનુમાનો કહે છે. તે આ પ્રમાણે—

“મનુષ્ણની કોઈ સ્ત્રી, નિર્વાણપદની અધિકારી છે. નિર્વાણપદનાં જે જે કારણો છે તે અવિકલ (સંપૂર્ણ) કારણો તેનામાં પણ છે. પુરુષની જેમ” અમારા અનુમાનમાં કહેલો આ હેતુ મોક્ષગામી કોઈ સ્ત્રીમાં સંભવે જ છે. તેથી પક્ષવૃત્તિ હેતુ હોવાથી અસિદ્ધ હેત્વાભાસ થતો નથી. કારણકે નિર્વાણપદનું અવિકલકારણ સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયી છે અને તે કારણ સ્ત્રીઓમાં પણ પુરુષની જેમ વર્તે જ છે. આ વાત પ્રારંભમાં જ કહેલી છે. રત્નત્રયીની સાધના જેમ કોઈ પુરુષ કરી શકે છે. તેમ કોઈ સ્ત્રી પણ અવશ્ય કરી જ શકે છે. માટે અવિકલકારણ નામનો હેતુ પક્ષમાં વર્તે જ છે. તેથી આ હેતુ અસિદ્ધ નથી જ.

અમારો આ હેતુ વિરુદ્ધ કે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ પણ નથી. કારણકે જે હેતુ વિપક્ષમાં જ વર્તે તે વિરુદ્ધ, અને વિપક્ષમાં પણ વર્તે તે અનૈકાન્તિક કહેવાય છે. અહીં મનુષ્ણોની જાત સ્ત્રી-પુરુષ અને નપુંસક ત્રણ હોય છે. અહીં સ્ત્રીઓમાં મોક્ષ-પ્રાપ્તિ સિદ્ધ કરાય છે. પુરુષોમાં સર્વને માન્ય અને સિદ્ધ છે. એટલે સ્ત્રી એ પક્ષ અને પુરુષ એ સપક્ષ કહેવાય છે. પરંતુ નપુંસકો (જન્મથી નપુંસકો) મોક્ષે જતા નથી. તેથી તે વિપક્ષ બને છે. અહીં વિપક્ષ એવા (સાધ્યાભાવવાળા-મુક્તિ-પ્રાપ્તિના અભાવવાળા) નપુંસકાદિથી (અહીં આદિ શબ્દથી યુગલિક સ્ત્રી-પુરુષો, તથા ભરત-ઔરાવતસેત્રવતી ૧-૨-૫-૬ આરામાં જન્મનારા સ્ત્રી પુરુષો પણ વિપક્ષ તરીકે લીધા હોય એમ લાગે છે) “અવિકલકારણત્વ” હેતુ અત્યન્તવ્યાવૃતા છે. કારણકે અવિકલકારણતા=રત્નત્રયીની ઉત્કૃષ્ટતા નપુંસકાદિમાં હોતી નથી. માટે હેતુ વિપક્ષથી વ્યાવૃત છે. તેથી આ હેતુ વિરુદ્ધ કે અનૈકાન્તિક પણ થતો નથી.

પ્રશ્ન-મનુષ્ણની સ્ત્રીજાતિ મુક્તિપદના અવિકલકારણવાળી છે. આમ શાના આધારે કહો છો ? તે વાતમાં શું પ્રમાણ ?

ઉત્તર-મનુષ્ણની સર્વ સ્ત્રીઓ પ્રવ્રણ્યાની અધિકારી નથી, પરંતુ કોઈ (વિશિષ્ટ વૈરાગ્યાદિ ગુણવાળી) સ્ત્રીઓ પ્રવ્રણ્યાના અધિકારવાળી છે. અને પ્રવ્રણ્યાના અધિકાર-

વાળી હોવાથી મુક્તિપદના અવિકલ કારણવાળી પણ છે. કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ ગુણવત્તા આવે છતે પ્રવર્જયા અને મુક્તિની અવિકલકારણતા આવવાનો સંભવ હોવાથી સ્ત્રીજાતિ પ્રવર્જયા અને મુક્તિની અવિકલકારણતાની અનધિકારી ન કહેવાય, પણ અધિકારી કહેવાય. તે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે—

“મનુષ્યની સ્ત્રીજાતિ, મુક્તિપદના અવિકલકારણવાળી છે. કોઈ એક સ્ત્રી અવિકલ કારણવાળી હોવાથી, પુરુષની જેમ” આ અનુમાનથી સ્ત્રીજાતિ મુક્તિપદના અવિકલકારણવાળી સમજાવી. આ અનુમાનના હેતુને કોઈ અસિદ્ધ ન કરે એટલે બીજા અનુમાનથી હેતુની સિદ્ધ કરે છે કે “કોઈ એક સ્ત્રી, મુક્તિપદના અવિકલકારણવાળી છે જ. પ્રવર્જયાના અધિકારવાળી હોવાથી, પુરુષની જેમ. આ રીતે સ્ત્રીજાતિમાં અવિકલકારણવત્ત અને પ્રવર્જયાધિકારિત્વ જણાવ્યું.

પ્રશ્ન— ઉપરોક્ત બત્તે અનુમાનોમાં “પ્રવર્જયા અધિકારિત્વ” હેતુથી વ્યક્તિમાં, અને વ્યક્તિથી જાતિમાં અવિકલકારણતા તમે સિદ્ધ કરો છો. પરંતુ કોઈ સ્ત્રીવ્યક્તિમાં કે જાતિમાં “પ્રવર્જયાધિકારિત્વ” છે કે નહીં, તેમાં શું પ્રમાણ ?” પ્રવર્જયાધિકારિત્વ” એવો આ હેતુ સ્ત્રી વ્યક્તિમાં કે સ્ત્રી જાતિમાં અવિદ્યમાન હોય અને તેના કારણે અસિદ્ધહેત્વાભાસ થાય, એવું કેમ ન મનાય ?

ઉત્તર-ન ચૈતદસિદ્ધં સાધનમ्=અમે કહેલો “પ્રવર્જયાધિકારિત્વ” હેતુ સ્ત્રીવ્યક્તિમાં કે સ્ત્રીજાતિમાં અસિદ્ધ નથી. અર્થાત્ સિદ્ધ છે. સ્ત્રીઓમાં પ્રવર્જયાધિકારિત્વ સંભવે છે. શાસ્ત્રોમાં જ કહ્યું છે કે—“સગર્ભા અને નાના બાળકવાળી સ્ત્રીને પ્રવર્જયા આપવી કલ્પતી નથી” આ પદનો અર્થ એવો નિકળે છે કે—જે સ્ત્રીઓ અગર્ભા છે અને નાના બાળકો વિનાની છે. બાળકોના જન્મની કે ઉછેરવાની જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત છે. તે સ્ત્રીઓ પ્રવર્જયા પંથની અધિકારિણી છે. આ પાઠથી તેઓને પ્રવર્જયાનું અધિકારીપણું પ્રતિપાદન કરેલું છે. જ્યારે જ્યારે વિશેષમાં નિષેધ કરાય ત્યારે ત્યારે શેષમાં વિધાનની સાથે અવિનાભાવ હોય છે. જેમકે સમ્યગુદૃષ્ટિને નરક-તિર્યંચનું આયુષ્ય ન બંધાય એટલે શેષ મિથ્યાત્વી આદિને બંધાય એમ સમજી લેવું. તેમ અહીં પણ સગર્ભા આદિના નિષેધથી અગર્ભા આદિમાં પ્રવર્જયાનું વિધાન સમજી જ લેવું.

વર્તમાનકાળે પણ કર્યું છે શિરોલુંચન (માથા ઉપર લોચ) જેઓએ એવી અને ધારણ કર્યા છે મોરપિચ્છિકા તથા કમંડલ આદિ સાધુપણાનાં લિંગ જેઓએ એવી સ્ત્રીઓ દેખાય છે. માટે તે સ્ત્રીઓમાં પ્રવર્જયાધિકારિત્વની સિદ્ધ કેમ ન થાય ? કે જેથી મુક્તિ ન થાય એમ બોલી શકાય ? અર્થાત્ પ્રવર્જયાધિકારિત્વ પણ છે. અને મુક્તિપદની પ્રાપ્તિની

३५०

परिच्छेद-७ : सूत्र-५७

रत्नाकरावतारिका भाग-३

अधिकारिता पाणि स्त्रीओमां छे ४. तेथी स्त्री अथवा पुरुषपाणे धारणा कुर्यु छे शरीर जेणे ऐवा यथोक्त उपवाणा आत्माने सर्वकर्मोना क्षयवाणी अने स्वाभाविक-अनंतानंदमय ऐवा प्रकारनां यथोक्त लक्षणोवाणी मुक्ति छे. आम सिद्ध थयुं. ॥ ७-५७॥

॥ इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां नयात्मस्वरूपनिर्णयो
नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

आ प्रभाषे प्रमाणनयतत्त्वालोकालंकार नामना ग्रंथ उपर
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचित ऐवी रत्नाकरावतारिका नामनी
नानी टीकामां नयो अने आत्माना स्वरूपनो यथार्थ
निर्णय करावनारो सातमो परिच्छेद समाप्त थयो.

अर्हम्

श्री रत्नाकरावतारिका

अथाष्टमः परिच्छेदः—

હવे આઠમો પરિચ્છેદ શરૂ કરાય છે—

प्रमाणनयतत्त्वं व्यवस्थाप्य संप्रति तत्प्रयोगभूमिभूतं वस्तुनिर्णयाभिप्रायो-
पक्रमं वादं वदन्ति —

**विरुद्धयोर्धर्मयोरेकधर्मव्यवच्छेदेन स्वीकृततदन्यधर्मव्यवस्था-
पनार्थं साधनदूषणवचनं वादः ॥ ८-१ ॥**

विरुद्धयोरेकत्र प्रमाणेनाऽनुपपद्यमानोपलभ्योर्धर्मयोर्मध्यादिति निर्धारणे
षष्ठी सप्तमी वा । विरुद्धावेव हि धर्मविकान्तनित्यत्व-कथञ्चिन्नित्यत्वादी वादं
प्रयोजयतः, न पुनरितरौ, तद्यथा-पर्यायवद् द्रव्यं गुणवच्च, विरोधश्वैकाधिकरण-
त्वैककालत्वयोरेव सतोः संभवति । अनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति भिन्नाधि-
करणयोः, पूर्वं निष्क्रियम्, इदानीं क्रियावद् द्रव्यमिति भिन्नकालयोश्च तयोः
प्रमाणेन प्रतीतौ विरोधासंभवात् ॥

अवतरणार्थ— प्रमाण अने नयोनुं स्वरूप व्यवस्थित कहीने हવे ते बत्रेनो
प्रयोग ज्यां करवामां आવे छे ऐवा तेना प्रयोगना स्थानभूत, तथा वस्तुतत्वनो
निर्णय करवाना आशयथी जेनो प्रारंभ कराय छे. ऐवा “वाद” ने समજावे छे.

सूत्रार्थ— परस्पर विरोधी ऐवा बे धर्मोमांथी कोઇपण एકधर्मनो व्यवच्छेद
करवा वडे स्वीकारेला ऐवा तेनाथी अन्य (शेष) धर्मनी व्यवस्था करवा माटे जे
साधन वचन अने दूषणवचन बोलाय ते वाद कहेवाय छे. ॥ ८-१॥

टीकानुवाद— एक ज धर्मीमां प्रमाणपूर्वक जेनो उपवंभ (बोध) उपपद्यमान
(प्राम थतो) नथी. ऐवा परस्पर विरोधी बे धर्मोमांथी एकधर्मनो व्यवच्छेद करवा अने
तेनाथी बीजाधर्मनी स्थापना करवा माटे स्वपक्षना साधन रुपे, अने पर पक्षना निषेधरुपे
बोलातुं जे वचन ते वाद जाणावो. अहीं धर्मयोः पदमां जे षष्ठी अथवा समभी
(द्विवचन) देखाय छे. ते निर्धारण अर्थमां जाणावी.

વિરુદ્ધ એવા બે ધર્મો જ્યારે જ્યારે જણાય છે. ત્યારે ત્યારે જણાતા એવા તે બે વિરુદ્ધ ધર્મો વાદને સર્જે છે. જેમકે-આત્મા-આકાશ આદિ પદાર્�ોમાં એક વ્યક્તિને (નૈયાયિકાદિને) “આ સર્વે વસ્તુઓ નિત્ય જ છે” આમ જણાય છે. ત્યારે તે જ કાળે બીજી વ્યક્તિને (જૈનને) “આ સર્વે વસ્તુઓ કથંચિદ્ નિત્ય છે” આમ જણાય છે. આ પ્રમાણે એક જ પદાર્થમાં એક જ કાળે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો પોતાની માનેલી માન્યતા પ્રમાણે જણાય છે. ત્યારે તે બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે વાદ શરૂ થાય છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા બે ધર્મો જ વાદને સર્જે છે. પરંતુ ઈતર (અવિરુદ્ધ) જણાતા બે ધર્મો વાદ સર્જતા નથી. જેમકે “દ્રવ્ય પર્યાયવાળું છે અને ગુણવાળું પણ છે” અહીં એક જ અધિકરણ એવા દ્રવ્યમાં એક જ કાળે પર્યાય પણ વર્તે છે અને ગુણો પણ વર્તે છે. તેથી એકાધિકરણ છે. પરંતુ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી. કારણકે પર્યાયો હોતે છતે ગુણો દ્રવ્યમાં રહી શકે છે. અને ગુણો હોતે છતે પર્યાયો પણ દ્રવ્યમાં રહી શકે છે.

પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મોનો વિરોધ પણ એક અધિકરણમાં અને એક કાળમાં હોય છે. ભિન્ન અધિકરણમાં અને ભિન્ન કાળમાં વિરોધી ધર્મોનો પણ વિરોધ હોતો નથી. જેમકે-બુદ્ધિ અનિત્ય છે અને આત્મા નિત્ય છે. અહીં અનિત્યત્વ બુદ્ધિમાં અને નિત્યત્વ આત્મમાં હોવાથી ભિન્ન અધિકરણ થવાના કારણે પરસ્પર વિરોધી હોવા છતાં એક કાલે હોઈ શકે છે. એવી જ રીતે કોઈપણ વિવિષ્ટ એક દ્રવ્ય (જેમકે ઘટ દ્રવ્ય) પહેલાં નિષ્ઠિય (જલાધારાદિ રહિત) હતું. તે જ (ઘટ) દ્રવ્ય કાળાન્તરે સક્રિય (જલાધારાદિ કિયાયુક્ત) હોય તેમ પણ બને છે. કારણકે ભિન્ન-ભિન્ન કાળે એક દ્રવ્યમાં પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મો પ્રમાણથી પ્રતીત થાય છે. તેમાં કંઈ વિરોધ આવતો નથી. આ રીતે એક જ અધિકરણમાં એક જ કાળે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પરસ્પર વિરોધી દેખાતા એવા બે ધર્મોને એક જ દ્રવ્યમાં એક જ કાળે સાથે માનવા. તે વિરુદ્ધ ધર્મ કહેવાય છે.

અયમેવ હિ વિરોધો યત્પ્રમાણેનાઽનુપલભનં નામ, અન્યથાઽપિ તસ્યાભ્યુપગમે સર્વત્ર તદનુષઙ્ગપ્રસઙ્ગાત્, ઇતિ વિરુદ્ધત્વાન્યથાનુપપત્તેરેકાધિકરણત્વૈકકાલત્વયોરવગતૌ યદ્ ન્યાયભાષ્યે—“વસ્તુધર્માવેકાધિકરણૌ વિરુદ્ધાવેકકાલાવનવસિતૌ” ઇતિ તયોરુપાદાનમ्, તત્ પુનરુક્તમ्, અપુષ્ટાર્થ વા ॥

જ્યાં જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અનુપલભ્યમાન હોય (જણાતું ન હોય). એ જ વિરોધ કહેવાય છે. જેમ સાકર પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી મીઠી જણાય છે. કડવી જણાતી નથી. છતાં તે કડવી છે. આમ માનવું તે વિરોધનું લક્ષણ છે. છતાં અન્યથાપિ વિરોધના આ

લક્ષણથી જુદા સ્વરૂપવાળાને વિરોધ માનતાં સર્વ ટેકાણે વિરોધ જ માનવાનો પ્રસંગ આવે. તેથી વિરુદ્ધત્વ કહેવા માત્રથી જ એકાધિકરણત્વ અને એક કાલત્વની અવગતિ(બોધ) થઈ જ જાય છે. તે જણાવવાની જરૂર રહેતી નથી. કારણકે અન્યથા=તેના વિના વિરુદ્ધત્વની અનુપપત્તિ જ હોય છે. આમ હોવા છતાં પણ નૈયાયિકોએ ન્યાયભાષ્યમાં આ પ્રમાણે જે પંક્તિ લખી છે. “એક જ અધિકરણમાં રહેલા વસ્તુના બે ધર્મો એક જ કાલે અનિશ્ચિત હોય, તેને વિરુદ્ધ કહેવાય છે.” આ પ્રમાણેની જે પંક્તિ છે. તે પંક્તિમાં એક “એકાધિકરણ” અને બીજું “એક કાલ” આવાં જે બે વિશેષણો કહ્યાં છે. તે પુનરુક્તિ રૂપ છે અથવા અપુષ્ટાર્થક (નિર્થક) છે.

યદપ્યત્રૈવાનવસિતાવિતિ, તદપ્યવ્યાપકમ्, યતો વીતરાગવિષયવાદકથાયા-મનવસિતત્વસદ્ગાવેઽપિ જિગીષુગોચરવાદકથાયાં તદસદ્ગાવાત् । વીતરાગવાદો હૃદ્યતર-સંદેહાદપિ પ્રવત્તતે । જિગીષુગોચર: પુનર્વાદો ન નામ નિર્ણયમન્તરેણ પ્રવર્ત્તિતુમુત્સહતે । તથાહિ-વાદી શબ્દાદૌ નિત્યત્વં સ્વયં પ્રમાણેન પ્રતીત્યૈવ પ્રવત્તમાનોऽસમાનપ્રતિપક્ષપ્રતિ-ક્ષેપમનોરથોऽહમહમિકયાઽનુમાનમુપન્યસ્યતિ, પ્રતિવાદ્યપિ તત્ત્વૈવ ધર્મિણિ પ્રતિપન્નાનિત્ય-ત્વધર્મસ્તથૈવ દૂષણમુદીરયતીતિ કવ નામ વાદકથાપ્રારમ્ભાત् પ્રાગનવસાયસ્યાવકાશ: ? ॥

તથા વિરુદ્ધનું લક્ષણ જણાવતી ન્યાયભાષ્યની આ પંક્તિમાં જે “અનવસિતૌ” એટલે કે અનિર્ણીત આવું વિશેષણ લખ્યું છે તે પણ સર્વ પ્રકારના વાદમાં ઘટતું નથી માટે અવ્યામિદોષયુક્ત હોવાથી અવ્યાપક છે. તે આ પ્રમાણે—જ્યારે વીતરાગ વ્યક્તિની સાથે તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ભાવવાળા શિષ્યો વાદ કરે છે. ત્યારે પહેલેથી હૃદયમાં તત્ત્વ નિશ્ચિત હોતું નથી. એટલે કે અનિર્ણીત-અનિશ્ચિત હોય છે. માટે તેને તો વાદ કહેવાશે. કારણકે તત્ત્વને ન જાણતા અને જાણવાની ભાવનાવાળા જીવો વિનયભાવે જ વીતરાગ સાથે વાદ પ્રારંભે છે. અને જેમ જેમ વીતરાગ પાસેથી તત્ત્વ જણાતું જાય છે તેમ તેમ શિષ્ય તે વાત સ્વીકારી લે છે. એટલે પૂર્વે તે વસ્તુ અનિશ્ચિત હતી અને વાદ દ્વારા વીતરાગની વાણીથી નિશ્ચિત થઈ. માટે વીતરાગના વિષયવાળી વાદકથામાં તો અનવસિતત્વ વિશેષણ સંભવે છે. પરંતુ જિગીષુની સાથેના વિષયમાં જ્યારે વાદકથા પ્રારંભાય છે. ત્યારે ત્યાં “અનિશ્ચિતત્વ” સંભવતું નથી. કારણકે વીતરાગની સાથે વાદ કરનારા શિષ્યો કોઈપણ વિષયમાં પોતાને સંદેહ છે. તે સંદેહ ટાળવા વીતરાગની સાથે વાદ કરે છે. જેમકે મહાવીર પ્રભુ અને ઈંદ્રભૂતિનો વાદ.

પરંતુ સામેના પ્રતિવાદીને જિતવાની ઈચ્છાથી જિગીષુભાવે કરાયેલો વાદ વાદીએ પોતાના હૃદયમાં તે તે ધર્મનો નિર્ણય ન કર્યો હોય અને વિના નિર્ણયે વાદ

કરતો હોય એમ બનતું નથી. જેમકે જે વાદીઓ શબ્દાદિમાં એકાન્ત નિત્યત્વ માને છે. અને તે માનીને શબ્દાદિમાં એકાન્ત અનિત્યત્વ માનનારા બૌદ્ધની સામે વાદમાં ઉતરે છે. ત્યારે વાદી એવા નૈયાયિકોએ શબ્દાદિમાં નિત્યત્વ સ્વયં પોતે આગમાદિ પ્રમાણોથી માની લીધું છે. શબ્દાદિમાં નિત્યત્વ હોવાની જરાપણ શંકા નથી. અને તે બાબતમાંથી તે ફરવા કે સમજવા જરા પણ તૈયાર નથી. એકાન્તનિત્યત્વ છે જ આવો તેનો પાકો નિર્ણય છે. પછી જ તે વાદમાં ઉતરે છે.

આ રીતે પોતાની માનેલી માન્યતાનો પાકો નિર્ણય હદ્યમાં રાખીને પ્રવર્તતો એવો આ વાદી અસમાન=પોતાનાથી વિરોધી એવા પ્રતિપક્ષ=પ્રતિવાદીના પ્રતિક્ષેપ=પક્ષનું ખંડન માત્ર કરવાના મનોરથઃ=મનોરથોવાળો થયો છતો અહમહમિકયા=હું જ કંઈક વિશિષ્ટ છું. હું જ સાચો છું. ઈત્યાદિ રૂપે અહંપણાના અભિમાનથી અનુમાનમ=પ્રતિવાદીને હરાવવા માટે જ અનુમાનનો પ્રયોગ ઉપન્યસ્યતિ=રજી કરે છે. એવી જ રીતે પ્રતિવાદી પણ તે જ શબ્દાદિ ધર્મીમાં એકાન્તે પ્રથમથી જ સ્વીકારી લીધો છે અનિત્યત્વ ધર્મ જેણો એવો આગ્રહી થયો છતો તે જ રીતે (વાદીની જેમ જ) વાદીના પક્ષમાં દૂષણ આપે છે. આ રીતે આ બશે વાદી અને પ્રતિવાદી પોતપોતાના માની લીધેલા વિષયના અત્યન્ત આગ્રહી હોવાથી વાદ કથાના પ્રારંભની પૂર્વે “અનવસાય”નો એટલે કે અનિર્ણાતિનો અવકાશ જ કયાંથી હોય ? માટે ન્યાયભાષ્યમાં કરેલું વિરોધનું આ લક્ષણ દોષવાળું છે. ઉચિત નથી.

તતોऽયં સૂત્રાર્થ:-યાવેકાધિકરણાવેકકાલૌ ચ ધર્મો વિરુધ્યેતે, તયોર્મધ્યાદેકસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય કથંચિનિત્યત્વસ્ય વા વ્યવચ્છેદેન નિરાસેન, સ્વીકૃતતદન્યર્થમસ્ય કથંચિનિત્યત્વસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય વા, વ્યવસ્થાપનાર્થ વાદિનઃ પ્રતિવાદિનશ્ચ સાધનદૂષણવચનં વાદ ઇત્યભિધીયતે । સામર્થ્યાચ્ચ સ્વપ્રક્ષવિષય સાધનમ्, પરપ્રક્ષવિષય તુ દૂષણમ्, સાધનદૂષણવચને ચ પ્રમાણરૂપે એવ સંભવતઃ, તદિતરયોસ્તયોસ્તદાઽ-ઇભાસત્વાત्, ન ચ તાભ્યાં વસ્તુ સાધયિતું દૂષયિતું વા શક્યમિતિ ॥

ન્યાયભાષ્યની પંક્તિમાં વિરોધનો કરેલો અર્થ અવ્યાપક અને પુનર્કિંત આદિ દોષવાલો હોવાથી ગ્રંથકારશ્રી વાદિદેવસૂરિજી મહારાજશ્રીએ કરેલા મૂલસૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણો કરવો કે-

એક જ અધિકરણમાં એક જ કાલે જે બે ધર્મો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા હોય. તે બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોમાંથી કોઈપણ એકધર્મનો = સર્વથા

નિત્યત્વનો, અથવા કથંચિદ્ નિત્યત્વનો વ્યવચ્છેદ કરવા દ્વારા, અને સ્વીકારેલા એવા તેનાથી ઈતર ધર્મ કથંચિદ્ નિત્યત્વ અથવા સર્વથા નિત્યત્વની વ્યવસ્થા કરવા માટે વાદી અને પ્રતિવાદીનું જે સાધન વાક્ય અને દૂષણવાક્ય હોય તેને વાદ કહેવાય છે.

અહિં વાદી જો જૈન હોય તો તેને કથંચિદ્ નિત્યત્વ માન્ય છે. તેથી તે જૈન-વાદી સર્વથા નિત્યત્વ ધર્મનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે અને તેનાથી ઈતર પોતે સ્વીકારેલા કથંચિદ્-નિત્યત્વની વ્યવસ્થા કરવા માટે પોતાના પક્ષનાં સાધનવાક્યો અને પરપક્ષનાં દૂષણ વાક્યો જે બોલે છે તે વાદ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે વાદ આરંભક જો નૈયાયિકાદિ વાદી હોય તો તેને સર્વથા નિત્યત્વ માન્ય છે. તેથી તે નૈયાયિકાદિ વાદી કથંચિદ્-નિત્યત્વનો ઉચ્છેદ કરવા માટે અને પોતે માની લીધેલા તેનાથી ઈતર એવા સર્વથા નિત્યત્વની વ્યવસ્થા કરવા માટે પોતાના પક્ષનાં સાધન વાક્યો અને પરપક્ષનાં દૂષણવાક્યો જે જે બોલે છે તે વાદ કહેવાય છે. અહીં ટીકામાં “સાધનદૂષણવચ્ચન” આવું જે વાક્ય છે. ત્યાં પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે જે જે વચન બોલાય તે સાધનવચન કહેવાય છે. અને સામેની વ્યક્તિના પક્ષનો પરાભવ કરવા માટે જે જે વચન બોલાય તે દૂષણવચન કહેવાય છે. આવું સામર્થ્યથી જાણી લેવું.

તથા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરે એવું સાધનવચન અને પરપક્ષનું ખંડન કરે એવું દૂષણવચન જે કંઈ બોલાય તે પ્રમાણ સ્વરૂપ એટલે કે પ્રામાણિક હોવું જોઈએ. સાધનભૂત કે દૂષણભૂત બોલાયેલાં વચનો પ્રત્યક્ષાદિથી અભાધિત ટંકશાળી વચનો હોવાં જોઈએ. તો જ વક્તાની જીત થાય. અન્યથા તેનાથી ઈતર રૂપે બોલાયેલાં એટલે કે વિરોધ, બાધ અને વ્યબિચારાદિ દોષવાળાં બોલાયેલાં જે સાધનરૂપ કે દૂષણરૂપ વચનો હોય તે સાધનાભાસ અને દૂષણાભાસ રૂપ જ બને છે. તેવા પ્રકારના સાધનાભાસ રૂપ વચનો વડે સ્વપક્ષની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. અને દૂષણાભાસ રૂપ વચનો વડે પરપક્ષનો પરાભવ થઈ શકતો નથી. માટે સાધનવચન કે દૂષણવચન યથાર્થ અને અભાધિત જ હોવાં જોઈએ.

નનુ યસ્મિનેવ ધર્મિણેકતરધર્મનિરાસેન તદિતરધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થ વાદિન: સાધન-વચનમ्, કથં તસ્મિનેવ પ્રતિવાદિનસ્તદ્વિપરીતં દૂષણવચનમુચિતં સ્યાત् ?, વ્યાધાતાત् ઇતિ ચેત् । તદસત्, સ્વાભિપ્રાયાનુસારેણ વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં તથાસાધનદૂષણવચને વિરોધાભાવાત् । પૂર્વ હિ તાવદ્ વાદી સ્વાભિપ્રાયેણ સાધનમભિધતે, પશ્ચાત् પ્રતિવાદ્યાપિ સ્વાભિપ્રાયેણ દૂષણમુદ્ભાવયતિ । ન ખલ્વત્ર સાધન દૂષણ ચૈકત્રૈવ ધર્મિણ તાત્ત્વ-

કમસ્તીતિ વિવક્ષિતમ्, કિન્તુ સ્વસ્વાભિપ્રાયાનુસરણેન વાદિપ્રતિવાદિનો તે તથા પ્રયુઝાતે, ઇતિ તથૈવોક્તે ॥ ૮-૧ ॥

પ્રશ્ન— જે ધર્મીમાં કોઈપણ એક ધર્મનો નિરાસ કરીને તેનાથી ઈતરધર્મની વ્યવસ્થા કરવા માટે વાદીએ જે સાધનવચન કહ્યું : (તેનાથી વાદીને માન્ય એવા ઈતરધર્મની સિદ્ધિ તો થઈ જ ચૂકી). તો પછી હવે તે જ ધર્મીમાં પ્રતિવાદીનું તેનાથી વિપરીત એવું દૂધણા વચન બોલવું કેમ ઉચિત ગણાય ? કારણકે વાદીએ જ એકધર્મનો નિરાસ કરીને પોતાને માન્ય એવા ઈતરધર્મની તે ધર્મીમાં સાધન વાક્ય વડે સિદ્ધિ તો કરી જ દીધી. તેથી તેને તોડવા પ્રતિવાદીને દૂધણવાક્ય મળે જ કયાંથી ?

ઉત્તર—ઉપરોક્ત તમારો પ્રશ્ન ઉચિત નથી. કારણકે વાદી અને પ્રતિવાદી વડે પોતપોતાના અભિપ્રાયે તેવા પ્રકારનાં સાધનવચન અને દૂધણવચનો કહેવાયાં છે. પરંતુ તે સધળાં વચનો સાચાં જ હોય એવો નિયમ નથી. પોતપોતાની બુદ્ધિથી બસે એમ માને છે કે મારા વડે બોલાયેલું સાધનવાક્ય કે દૂધણવાક્ય સાચું છે. પરંતુ તેમ બનતું નથી. પહેલાં વાદી પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પોતાની વાતને સાધી આપે એવું સાધનવાક્ય બોલે છે. ધારો કે વાદી આવું વાક્ય બોલે કે શબ્દः, નિત્યः, શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વાત्, શબ્દત્વજાતિવત् આ સાધન વાક્ય બોલતી વખતે વાદી મનમાં એમ માને છે કે મારી વાત સાચી છે. જે જે શ્રોત્રગ્રાહ્ય હોય છે તે તે અવશ્ય નિત્ય હોય જ છે. જેમકે—શબ્દત્વજાતિ. આવા અનુમાનથી મારી સાધ્ય-સિદ્ધિ થશે જ. માટે મારું બોલાયેલું આ વાક્ય સાધનવાક્ય છે. પરંતુ પ્રતિવાદી આવીને તે જ અનુમાનને (વાદીએ મનમાં ન કલ્પેલી હોય તેવી કલ્પના દ્વારા) પોતાના અભિપ્રાયને અનુસારે દૂધિત કરે છે. જેમકે— શબ્દः, ન નિત્યઃ, કૃતકત્વાત् (અથવા કણઠતાલ્વોછસંયોગ-જન્યત્વાત्) ઘટવત् (આહારપચનક્રિયાવત्) ॥ પ્રતિવાદી પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જ્યારે આવું વાક્ય બોલે છે ત્યારે વાદીની ગમે તેટલી સારી વાત હોય તો પણ તેને એકવાર તો દૂધિત કરનારી હોવાથી પ્રતિવાદીનું આ વાક્ય દૂધણવાક્ય કહેવાય છે.

એવી જ રીતે વાદીએ કહ્યું કે— “પર્વતો વહિમાન्, ધૂમાત्, મહાનસવત्” ઉપર ઉપરથી જોતાં અને વાદીના અભિપ્રાયને અનુસારે આ વાક્ય સાધ્ય સિદ્ધિ કરનારું હોવાથી સાધનવાક્ય લાગે છે. પરંતુ આ બધું પ્રતિવાદી ન બોલે ત્યાં સુધી જ સારું અને સાચું લાગે છે. જ્યારે પ્રતિવાદી બોલવા ઊભો થાય છે. અને કહે છે કે— પર્વતો ન વહિમાન्, ધૂમહેતો: વ્યભિચારિત્વાત्, ધૂમ આકાશે વર્તતે, ન ચ તત્ત્વ વહિઃ, તસ્માત् વહ્ન્યભાવે એવ ધૂમસ્ય વિદ્યમાનત્વાત् સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિઃ ॥ આવા પ્રકારનું તર્કબદ્ધ જે

વાક્ય પ્રતિવાદી બોલે છે તે વાદીની વાતને દૂષિત કરનાર બને છે. માટે તે દૂષિત વચન કહેવાય છે. એટલે વાદી કે પ્રતિવાદી કોઈપણ વક્તા પોતપોતાના અભિપ્રાયે જ સાધનવાક્ય કે દૂષણવાક્ય બોલે છે. પરંતુ આ સાધન કે આ દૂષણ કોઈપણ એકધર્મીમાં તાત્ત્વિકપણે રહેલું છે. એવી વિવક્ષા કરાઈ નથી. માત્ર પોતપોતાની બુદ્ધિના ઘોડા દોડાવવા પૂર્વક વાદી-પ્રતિવાદી તે બસે વાક્યોનો તેવી તેવી રીતે પ્રયોગ કરે છે. તેથી તે વાક્યોને સાધનવાક્ય અને દૂષણવાક્ય કહેવાય છે. || ૮-૧ ||

અવતરણ—અઙ્ગનિયમભેદપ્રર્દર્શનાર્થ વાદે પ્રારમ્ભકભેદૌ વદન્તિ—

પ્રારમ્ભકશ્શાત્ર જિગીષુઃ, તત્ત્વનિર્ણિનીષુશ્ર ॥ ૮-૨ ॥

અવતરણાર્થ—વાદ જ્યારે કરવામાં આવે ત્યારે કેટલાં કેટલાં અંગો હોય ? આમ અંગ, નિયમ તથા તેના ભેદો જણાવવા માટે પ્રથમ પ્રારંભકના બે ભેદ જણાવે છે.

સૂત્રાર્થ- અહીં વાદના પ્રારંભક જીવો બે પ્રકારના હોય છે. (૧) જિગીષુ (વિજય મેળવવાની ઈચ્છાવાળા) અને (૨) તત્ત્વનિર્ણિનીષુ (પારમાર્થિક તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળા.) || ૮-૨ ||

તત્ત્વ જિગીષુઃ પ્રસંગ્ય પ્રથમં ચ વાદમારભતે, પ્રથમમેવ ચ તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ, ઇતિ દ્વાવપ્યેતૌ પ્રારમ્ભકૌ ભવતઃ ॥

ત્યાં જિગીષુવાદી (પ્રતિવાદી ઉપર વિજય મેળવવાની તમશાવાળો વાદી) એકદમ જલ્દી ગર્જના કરતો પ્રથમ વાદને શરૂ કરે છે. અને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ (એટલે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળો) જીવ પણ શિષ્યભાવે પ્રથમ વાદ શરૂ કરે છે. તેથી આ બે વાદના પ્રારંભક છે. માટે વાદી કહેવાય છે. વાદ જે ચાલુ કરે તે વાદી. સામે ઊભા રહીને જે પોતાનો બચાવ કરે અથવા વાદીને દૂષિત કરે તે પ્રતિવાદી કહેવાય છે.

તત્ત્વ જિગીષો:-“સારઙ્ગમાતરઙ્ગતુરઙ્ગપૂગા: ! પલાય્યતામાશુ વનાદમુષ્માત् ॥
સાટોપકોપસ્ફુટકેશરશ્રીમૃગાધિરાજોઽયમુપેયિવાન્ યત् ॥૧ ॥”

ઇત્યાદિવિચિત્રપત્રોત્તમભનમ् । અધિ ! કપટનાયકપટો ! સિતપટ ! કિમેતાન્ મન્દમેધસસ્તપસ્વિનઃ શિષ્યાનલીકતુણ્ડતાણ્ડવાડમ્બરપ્રચણ્ડપણ્ડત્યાવિષ્કારેણ વિપ્રતાર-યસિ ?, ક્ર જીવઃ ?, ન પ્રમાણદૃષ્ટમદૃષ્ટમ्, દવીયસી પરલોકવાર્તેતિ સાક્ષાતાક્ષેપો વા, ન વિદ્યતે નિરવિદ્યવિદ્યાવદાતસ્તવ સદસિ કશ્ચિદપિ વિપશ્ચિદિત્યાદિના ભૂપતે: સમુત્તેજનં ચ, ઇત્યાદિર્વાદારમ્ભઃ ॥

ત્યાં જિગીષુ એવો વાદી જ્યારે વાદ શરૂ કરે છે. ત્યારે આવા પ્રકારના અહંકાર પૂર્વક ગર્જના કરતો કરતો વાદ કરે છે. કહે છે કે— હે હરણોનાં, હાથીઓનાં અને ઘોડાઓનાં ટોળાં ! તમે બધાં જ આ વનમાંથી જલ્દી જલ્દી ભાગી જાઓ. કારણકે આંબર અને કોપ સહિત ચમકતી કેશરાઓની શોભાવાળો આ (હું) મૃગાધિરાજ (સિંહ) આવી રહ્યો છું. આવા પ્રકારનાં ચિત્ર-વિચિત્ર પદોવાળાં વાક્યોથી અહંકારનું આલંબન કરે છે.

તથા અરે ! કુપટ પૂર્વકનું નાટક કરવામાં પ્રવીણ એવા હે શેતાંબર ! મંદ-બુદ્ધિવાળા એવા આ લાયાર શિષ્યોને ખોટા ખોટા મુખના હાવભાવ કરવા પૂર્વક પોતાની પ્રચંડ પંડિતાઈ બતાવવા દ્વારા શા માટે છેતરે છે ? આવું શેતાંબરની સામે બોલીને વાદ શરૂ કરે.

અથવા જીવ ક્યાં છે ? અદદ્ધ (કર્મ) પણ પ્રમાણોથી જણાતું હોય એમ નથી. તો પછી પરલોક હોવાની વાત તો ઘણી જ દૂર છે. આવા પ્રકારના સાક્ષાત્ આક્ષેપો વાળી વાણી બોલવા પૂર્વક આસ્તિકોની સામે જિગીષુ વાદી વાદ શરૂ કરે છે.

વળી હે રાજન્ ! તારી સભામાં નિર્દોષ વિદ્યાથી પવિત્ર મુખવાળો કોઈપણ પંડિત જણાતો નથી, ઈત્યાદિ વાક્યો વડે રાજાને ઉત્તેજિત કરતો વાદી વાદનો પ્રારંભ કરે છે. સારાંશ કે જ્યારે જ્યારે જિગીષુવાદી હોય છે. ત્યારે ત્યારે આવા પ્રકારના અહંકાર પૂર્વક અને જાણે સભામાં ગર્જના કરતો હોય તેમ જોરશોરથી બોલતો પ્રથમ વાદ શરૂ કરે છે. આવા વાદીને જિગીષુવાદી કહેવાય છે.

તત્ત્વનિર્ણનીષોસ્તુ સબ્રહ્માચારિન્ ! શબ્દ: કિં કથશ્ચિદ् નિત્ય: સ્યાદ् નિત્ય એવ વેતિ સંશોપક્રમો વા, કથશ્ચિદ् નિત્ય એવ શબ્દ ઇતિ નિર્ણયોપક્રમો વા ઇત્યાદિરૂપ: ॥

જ્યારે જ્યારે વાદ શરૂ કરનાર વાદી જિગીષુ ન હોય. પરંતુ તત્ત્વનિર્ણનીષુ હોય ત્યારે તેનું હદ્ય તત્ત્વના નિર્ણયની ઝંખનાવાળું જ હોય છે. જિત મેળવવાની ઈચ્છા હોતી નથી. તેથી શિષ્યભાવવાળું હદ્ય હોય છે. આવો વાદી નરમ અને કોમળ ભાષાથી વાદ શરૂ કરે છે. કોઈપણ વિષયમાં સંદેહ હોય તો તે સંદેહ દૂર કરવા સંદેહ પ્રગટ કરતો વાદ શરૂ કરે છે. જેમકે-હે સબ્રહ્માચારિન્ ! અર્થાત્ હે ભાઈ ! શું શબ્દ કથશ્ચિદ્ નિત્ય છે કે સર્વથા નિત્ય જ છે ? અથવા કયારેક પોતાના મનમાં કોઈ વિષય જુદી રીતે સમજાઈ ચૂક્યો હોય તો તે જણાયેલો વિષય યથાર્થ છે કે અયથાર્થ છે તે જાણવા પોતાના મનમાં થયેલ નિર્ણયને પ્રગટ કરવા પૂર્વક પણ વાદનો પ્રારંભ કરે છે. જેમકે- હે ભાઈ ! શબ્દ તો કથશ્ચિદ્ નિત્ય જ

છે. આવું જ અમે કેટલાક વક્તાઓ પાસેથી અથવા અમુક ગ્રંથોમાંથી જાણ્યું છે. આવા પ્રકારનો નિર્ણય પ્રગટ કરવા પૂર્વક પણ વાદ પ્રારંભ કરે છે. પરંતુ આ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ વાદીની બોલવાની છટા કોમળ હોય છે. વિનયવાળી હોય છે. અહેંકારવાળી હોતી નથી. (અહીં સબ્બાચારિનુ શબ્દનો અર્થ સમાન થાય એટલે કે મારી તુલ્ય અર્થાત્ મારા ભાઈ આવો અર્થ જાણવો.)

વચનવ્યક્તિ સૂત્રેષ્વતત્ત્વે, કવચિદેકસ્મિન્પિ પ્રૌઢે પ્રતિવાદિનિ બહવોડપિ સંભૂય વિવદેરનુ જિગીષવઃ, પર્યનુયુઝીરંશ્ચ તત્ત્વનિર્ણિનીષવઃ, સ ચ પ્રૌઢતયૈવ તાંસ્તાવતો-જ્યોભ્યુપૈતિ, પ્રત્યાખ્યાતિ ચ, તત્ત્વં ચાચષે । કવચિદેકમપિ તત્ત્વનિર્ણિનીષું બહવોડપિ તથાવિધા: પ્રતિબોધયેયુઃ । ઇત્યનેકવાદિકૃતઃ, સ્ત્રીકૃતશ્ચ વાદારમ્ભ: સંગૃહૃતે ॥૮-૨॥

વચન અને વ્યક્તિનો સૂત્રોમાં અનિયમ છે. એટલે કે વાદી કે પ્રતિવાદી પોતપોતાના પક્ષના બચાવ માટે અનેકવાર વચનોચ્ચાર કરી શકે છે. તથા વચનોચ્ચાર કરનાર વાદી કે પ્રતિવાદી એક જ જોઈએ અથવા ઘણા જ જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. તથા વાદી એક હોય અને પ્રતિવાદી અનેક હોય, અથવા વાદી અનેક હોય અને પ્રૌઢશક્તિશાળી પ્રતિવાદી એક હોય તો પણ વાદ થાય છે.

કવચિદ=ક્યારેક પ્રૌઢ શક્તિશાલી એવો એક પ્રતિવાદી હોતે છતે ઘણા પણ વાદીઓ સાથે મળીને વાદ કરે છે. અને તે સર્વ વાદીઓ જિગીષુ પણ હોય છે. અને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ પણ હોય છે. સાથે મળીને પ્રૌઢ શક્તિવાળા પ્રતિવાદીને બન્ને પ્રકારના વાદીઓ પ્રશ્નો કરે છે. અને તે પ્રતિવાદી પણ પ્રૌઢ શક્તિમતા હોવાના કારણે એકલો હોવા છતાં જરા પણ ગભરાયા વિના વાદ સ્વીકારે છે. અને પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર બરાબર આપે છે. અને સાચું તત્ત્વ સમજાવે છે. (હું પ્રતિવાદી એક જ છું અને આ વાદીઓ ઘણા છે. વાદ કેમ થઈ શકશે ? આવા વિચારો કરી વાદ ન સ્વીકારે કે ગભરાઈ જાય તેવું બનતું નથી.)

તથા ક્યારેક તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એવો (સમજનાર) વાદી એક હોય અને સામે સમજાવનારા પ્રતિવાદીપણે તત્ત્વનિર્ણિનીષુ જીવો ઘણા હોય એવું પણ બને છે. ત્યારે તે ઘણા પ્રતિવાદી તત્ત્વનિર્ણિનીષુ જીવો સાથે મળીને જુદી જુદી દલીલો અને ઉદાહરણોથી એક તત્ત્વનિર્ણિનીષુ વાદીને યથાર્થ તત્ત્વ સમજાવે છે. આવો પણ વાદ થાય છે. તથા સમજનાર ઘણા હોય અને સમજાવનાર એક હોય આવો પણ વાદ થાય છે. એટલે કે વાદીમાં કે પ્રતિવાદીમાં એકવાર જ વચનોચ્ચાર કરવો જોઈએ કે બહુવાર વચનોચ્ચાર કરવો જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી તથા એક જ પુરુષ વચનોચ્ચાર કરનાર જોઈએ કે ઘણા પુરુષો વચનોચ્ચાર કરનાર જોઈએ આવો કોઈ નિયમ નથી.

૩૬૦

પરિચ્છેદ-૮ : સૂત્ર-૩

રત્નાકરાવતારિકા ભાગ-૩

વળી વ્યક્તિ પણ પુરુષો જ હોવા જોઈએ કે સ્ત્રીઓ જ હોવી જોઈએ એવો પણ કોઈ નિયમ નથી. તેથી વચનસંબંધી ને વ્યક્તિસંબંધી અતન્ત્રતા (અનિયમ) છે. આ રીતે અનેક વાદી વડે કરાયેલો અથવા સ્ત્રીઓ વડે કરાયેલો વાદ પણ હોય છે. એમ જાણવું. || ૮-૨||

અવતરણ—તત્ત્ર જિગીષો: સ્વરૂપમાહૃઃ—

સ્વીકૃતધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થ સાધનદૂષણાભ્યાં પરં પરાજેતુમિચ્છુ-
જિગીષુઃ ॥ ૮-૩ ॥

અવતરણાર્થ— ત્યાં જિગીષુ વાદી કોને કહેવાય ? તેનું સ્વરૂપ કહે છે—

સૂત્રાર્થ— પોતાના માનેલા ધર્મની વ્યવસ્થા કરવા માટે સાધન અને દૂષણ વડે પરનો (પ્રતિવાદીનો) પરાભવ કરવાની ઈચ્છાવાળો એવો જે વાદી તે જિગીષુ વાદી કહેવાય છે. || ૮-૩||

સ્વીકૃતો ધર્મઃ શબ્દાદે: કથચ્છિદ् નિત્યત્વાદિર્યઃ, તસ્ય વ્યવસ્થાપનાર્થમ्, યત્સામર્થ્યાત् તસ્યૈવ સાધનં પરપક્ષસ્ય ચ દૂષણમ्, તાભ્યાં કૃત્વા પરં પરાજેતુ-
મિચ્છુજિગીષુરિત્યર્થઃ ॥

વિશેયન— વાદ પ્રારંભ કરનાર જે હોય તેને વાદી કહેવાય છે. તેના ૨ ભેદ છે. (૧) જિગીષુ અને (૨) તત્ત્વનિર્ણિનીષુ. ત્યાં જિગીષુ વાદી કોને કહેવાય ? તે આ સૂત્રદારા સમજાવે છે. કે વાદીએ પોતે માનેલો (સ્વીકારી લીધેલો) જે ધર્મ છે. ધારો કે વાદી જૈન હોય તો તેણે માનેલો ધર્મ, શબ્દાદિ પદાર્થાનું કથચ્છિદ् નિત્યત્વ છે. તે ધર્મને સ્થાપવા માટે અર્થાત् તે ધર્મની સિદ્ધિ કરવા માટે પોતાનું જે સામર્થ્ય હોય, તેનાથી સ્વપક્ષનું સાધન અને પરપક્ષનું દૂષણ આપવા દારા, આમ બસે વડે કરીને પરને (પ્રતિવાદીને) જીતવાની ઈચ્છાવાળો એવો જે વાદી તે જિગીષુવાદી કહેવાય છે. આ વાદી પોતે માનેલા ધર્મની કેમ સિદ્ધિ થાય તેવી જે દલીલો આપે તેને સ્વપક્ષસાધન કહેવાય છે. અને સામેના પ્રતિવાદીએ માનેલા ધર્મનું જે રીતે ખંડન થાય તેવી જે દલીલો આપે તેને પરપક્ષનું દૂષણ કહેવાય છે. આમ બસે પ્રકારની દલીલો કરતો વાદી યેન-કેન પ્રકારેણ પ્રતિવાદીને હરાવીને પોતાની જીત કેમ થાય ? તેવી રીતે જ વાદ કરે છે.

એતેન યૌગિકોऽપ્યયં જિગીષુશબ્દો વાદાધિકારિકનિરૂપણપ્રકરણે યોગરૂઢ ઇતિ
પ્રદર્શિતમ् ॥ ૮-૩ ॥

શબ્દો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. યૌગિક, યોગરૂઢ, અને રૂઢ.

- (૧) જે શબ્દનો વાચ્ય અર્થ જેવો અને જેટલો થતો હોય, તેવા જ વાચ્ય અર્થમાં અને તેટલા જ વાચ્ય અર્થમાં લાગુ પડે તે યૌગિક. જેમકે— જ્ઞાનમાવૃણોતિ ઇતિ જ્ઞાનાવરણીયમ् શબ્દ પ્રમાણો અર્થ જેમાં હોય, તથા જે જે પદાર્થમાં આ અર્થ લાગુ પડતો હોય ત્યાં ત્યાં તે તે શબ્દ વપરાય તે.
- (૨) જે શબ્દનો વાચ્ય અર્થ જેવો થતો હોય તેવો અર્થ પદાર્થમાં લાગુ પડે. પરંતુ વાચ્ય અર્થ ઘણા પદાર્થોમાં લાગુ પડતો હોવા છતાં અમુક પદાર્થમાં જ શબ્દપ્રયોગ કરાય, બીજા પદાર્થમાં વાચ્ય અર્થ લાગુ પડવા છતાં શબ્દપ્રયોગ ન થાય, પ્રતિનિયત પદાર્થમાં જ જે શબ્દપ્રયોગ રૂઢ થઈ જાય. તે યોગરૂઢ, જેમકે— વેદનીય કર્મ=જે વેદાય તે વેદનીય આવો શબ્દાર્થ છે. અને આઠે કર્મો વિપાકોદ્યથી વેદાય જ છે. છતાં ત્રીજા વેદનીયકર્મને જ વેદનીય કહેવાય. શેષ ૭-કર્મોને “વેદાવું” એવો વાચ્ય અર્થ લાગુ પડવા છતાં વેદનીય કહેવાતાં નથી. તેથી આ વેદનીય શબ્દ યોગરૂઢ જાણવો. તેવી રીતે પંકજ વગેરે શબ્દ પણ યોગરૂઢ જાણવા.
- (૩) જે શબ્દનો જે વાચ્ય અર્થ થતો હોય, તે અર્થ જેમાં લાગુ પડતો ન હોય છતાં શબ્દપ્રયોગ થતો હોય તેને રૂઢ શબ્દ કહેવાય છે. જેમકે-કોઈ ડાખા માણસનું નામ પણ લોકો કારણવશાત્તુ “ગાંડાલાલ” પાડે છે. અથવા જન્મથી જેનું નામ “સમતાબેન” પાડ્યું હોય પરંતુ મોટા થતાં જેનો સ્વભાવ અત્યન્ત કોધી જ થાય ત્યારે તે નામ રૂઢ કહેવાય છે.

આ ત્રણ પ્રકારના શબ્દોમાંથી આ “જિગીષુ” આવો જે શબ્દ છે. તે યૌગિક છે. તો પણ અહીં વાણના અધિકારીઓનું નિરૂપણ કરવાના પ્રકરણમાં તે જિગીષુ શબ્દ યોગરૂઢ જાણવો. “જે જિતવાની ઈચ્છાવાળો હોય તે જિગીષુ કહેવાય” આવા પ્રકારની જિગીષુ શબ્દની જે વ્યાખ્યા છે. (વાચ્ય અર્થ છે) તે અર્થ જિગીષુવાઈમાં લાગુ પડે છે તેથી છે યૌગિક. તો પણ રમત-ગમતમાં એક છોકરો બીજા છોકરાને જિતવા ઈચ્છતો હોય, વેપારમાં પણ એક વેપારી બીજા વેપારીથી આગળ નીકળી જવા ઈચ્છતો હોય છે આમ જિતવાની ઈચ્છા જુદા જુદા અનેક વિષયોની હોય છે. ત્યાં બધે આ શબ્દ ન વપરાતાં માત્ર “વાદમાં જ જિતવાની ઈચ્છાવાળામાં” આ શબ્દ રૂઢ થયો, જાણવો તેથી તે શબ્દને યોગરૂઢ કહેવાય છે. || ૮-૩||

૩૬૨

પરિચ્છેદ-૮ : સૂત્ર-૪-૫

રાનકરાવતારિકા ભાગ-૩

અવતરણ—અથ તત્ત્વનિર્ણનીષો: સ્વરૂપં નિરૂપયન્તિ—

તથૈવ તત્ત્વં પ્રતિતિષ્ઠાપયિષુસ્તત્ત્વનિર્ણનીષુ: ॥ ૮-૪ ॥

અવતરણાર્થ— હવે તત્ત્વનિર્ણનીષુ નામના બીજા વાદીનું સ્વરૂપ સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ— તે જ રીતે વાસ્તવિક તત્ત્વને સ્થાપન કરવાની ઈચ્છાવાળો જે વાદી તે તત્ત્વનિર્ણનીષુ કહેવાય છે. ॥ ૮-૪॥

તથૈવ સ્વીકૃતધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂષણાભ્યામ्, શબ્દાદે: કથઞ્ચિત્ નિત્ય-ત્વાદસ્રૂપં તત્ત્વમ्, પ્રતિષ્ઠાપયિતુમિચ્છુસ્તત્ત્વનિર્ણનીષુરિત્યર્થ: ॥ ૮-૪ ॥

વિવેચન— તથૈવ=તેવી રીતે એટલે કે જે જિગીષુ નામનો પ્રથમ વાદી સ્વીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા માટે સ્વપ્રક્ષના સાધનનો અને પરપ્રક્ષના દૂષણનો પ્રયોગ કરવા વડે વાદ પ્રારંભે છે. તેવી જ રીતે આ તત્ત્વનિર્ણનીષુ એવો શિષ્ય રૂપે રહેલો વાદી પણ સ્વપ્રક્ષના સાધન દ્વારા અને પર પ્રક્ષના દૂષણ દ્વારા જ સાચા તત્ત્વને સ્થાપવાની ઈચ્છાથી વાદ કરે છે. બસ્તેની બોલવાની પ્રક્રિયા (રીતભાત) સરખી છે. પરંતુ હૈયામાં ફરક છે. એકનું હદ્ય જિત મેળવવાની ઈચ્છાવાળું છે. અને બીજાનું હદ્ય સાચા તત્ત્વને સ્થાપિત કરવાનું છે. તેથી બસ્તે વાદીનાં નામ જુદાં જુદાં છે. (૧) જિગીષુ વાદી અને (૨) તત્ત્વનિર્ણનીષુ વાદી. ॥ ૮-૪॥

અવતરણ= અસ્યૈવાઙ્મેયત્તાવैચિત્ર્યહેતવે ભેદાવુપર્દર્શયન્તિ—

અયં ચ દ્વેધા સ્વાત્મનિ પરત્ર ચ ॥ ૮-૫ ॥

અવતરણાર્થ— આ તત્ત્વનિર્ણનીષુ વાદીમાં અંગ કેટલાં કેટલાં હોય ? તે અંગના માપની ચિત્ર-વિચિત્રતા છે. તે જણાવવા તત્ત્વનિર્ણનીષુ વાદીના (૨) ભેટો જણાવે છે—

સૂત્રાર્થ— આ તત્ત્વનિર્ણનીષુ વાદી બે પ્રકારનો છે. એક પોતાના આત્મામાં તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળો, અને બીજો પરમાં તત્ત્વનિર્ણય કરાવવાની ઈચ્છાવાળો. ॥ ૮-૫॥

અયમિતિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ:, કશ્ચિત્ ખલુ સન્દેહાદ્યુપહતચેતોવૃત્તિ: સ્વાત્મનિ તત્ત્વં નિર્ણનુમિચ્છતિ, અપરસ્તુ પરાનુગ્રહૈકરસિકતયા પરત્ર તથા, ઇતિ દ્વેધાઽસૌ તત્ત્વ-નિર્ણનીષુ: । સર્વોऽપિ ચ ધાત્વર્થઃ કરોત્યર્થેન વ્યાપ્ત ઇતિ સ્વાત્મનિ પરત્ર ચ તત્ત્વ-નિર્ણયં ચિકીર્ષુરિત્યર્થ: ॥

વિવેચન— આ મૂલસૂત્રમાં જે અયં શબ્દ છે. તેથી આ વાદી, અર્થાત્ હાલ જેનું વર્ણન ચાલે છે તે તત્ત્વનિર્ણનીષુ વાદી બે પ્રકારના હોય છે. (૧) ત્યાં કોઈક

વિષયમાં પોતાને જ બરાબર બોધ મળેલ ન હોવાથી સંદેહાદિ (કાં'તો તે વિષયમાં સંદેહ હોય, અથવા વિપર્યય હોય, અથવા અજ્ઞાન હોય તો તે તે સંદેહ-વિપર્યય અને અજ્ઞાન)ના કારણે તે તે વિષય પૂરતી નાટ થઈ છે ચિત્તવૃત્તિ જેની એવો જે વાદી પોતાના જ આત્મામાં જે તે વિષયક તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે. આ વાદીને “સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ” કહેવાય છે. (૨) અપરસ્તુ=બીજા વળી કોઈક જે તે વિષય પોતાને બરાબર સમજાઈ ચૂક્યો હોય. પરંતુ અન્ય જીવોને સમજાવવાનો અનુગ્રહ (ઉપકાર) કરવાની જ એક રસિક્તવાળો હોય છે. તે “પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ” કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ વાદી બે પ્રકારના છે. આ મૂળ સૂત્રમાં કોઈ કિયાપદ નથી. ત્યાં સર્વત્ર ધાતુનો અર્થ કરોતિ અર્થની સાથે વ્યાપ્ત જાગ્રત્વો. એટલે “સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ”નો અર્થ પોતાનામાં તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળા, અને “પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ”નો અર્થ પરમાં તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળા, આવો અર્થ સ્વયં સમજ લેવો.

અથ પરં પ્રતિ તત્ત્વનિર્ણિનીષોરપ્યસ્ય તત્ત્વનિર્ણયોપજનને જયઘોષણામુદ્ઘોષયન્ત્યેવ સભ્યા ઇતિ ચેતુ, તત: કિમ् ? | જિગીષુતા સ્યાદિતિ ચેતુ, કથં યો યદનિચ્છુ: સ તદિચ્છુ: પરોક્તિમાત્રાદ્ ભવેતુ ? | તત્ત્વ કિં નાસૌ જયમશ્નુતે ?, બાઢમશ્નુતે | ન ચ તમિચ્છતિ ચ, અશનુતે ચેતિ કિમપિ કૈતવં તવેતિ ચેતુ, સ્યાદેવમ्, યદ્યનિષ્ટમપિ ન પ્રાપ્યેત | અવલોક્યન્તે ચાનિષ્ટાન્યપ્યનુકૂલપ્રતિકૂલદૈવોપકલ્પિતાનિ જનૈરૂપભુજ્યમાનાનિ શતશા: ફલાનિ | તદિદમિહ રહસ્યમ्-પરોપકારૈકપરાયણસ્ય કસ્યચિદ્ વાદિવૃન્દારકસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષોરાનુષઙ્ગિકં ફલં જયઃ, મુખ્યં તુ પરતત્ત્વાવબોધનમ् | જિગીષોસ્તુ વિપર્યય ઇતિ ॥ ૮-૫ ॥

વિવેચન- પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ નામના બીજા વાદીની બાબતમાં કોઈક પ્રશ્ન કરે છે કે—

પ્રશ્ન—પરને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળા આ વાદી વિવિધ પ્રકારે સુંદર યુક્તિઓ અને ઉદાહરણો દ્વારા તે પર જીવોમાં જ્યારે તત્ત્વનો નિર્ણય ઉત્પત્ત કરે છે. તેનાથી પરજીવો (શિષ્યો) પ્રતિબોધિત થાય છે ત્યારે અતિશય ખુશ ખુશ થયેલા તે શ્રોતાઓ (સભ્યો) અસ્ય જયઘોષણામ्= આ મહાત્માની જ્યની ઉદ્ઘોષણા તો કરે જ છે ને ?

ઉત્તર- શ્રોતાઓ આ મહાત્માની જ્યઘોષણા અવશ્ય કરે છે. પરંતુ તત: (અસ્ય) કિમ् ? તેથી આ મહાત્માને શું ?

શંકા- જિગીષુતા સ્યાદસ્ય=તો આ મહાત્માને જ્ય મેળવવાની ઈચ્છા (જિગીષુતા) છે એમ શું ન કહેવાય ?

ઉત્તર— જે આત્મા જેનો ઈચ્છુક નથી તે આત્મા પરના કથનમાત્રથી તેનો ઈચ્છુક કેમ કહેવાય ? શ્રોતાઓ મહાત્માના વિજયની ઉદ્ઘોષણા કરે તેટલા માત્રથી તે મહાત્મા વિજયના ઈચ્છુક છે એમ કેમ કહેવાય ?

શંકા— તત્ત્વ સમજાવનારા આ મહાત્મા શિષ્યોને સારી રીતે સમજાવવા દ્વારા વિજય શું નથી મેળવતા ? અર્થાત્ મેળવે જ છે. તો જ્ય મળવાથી જિગીષુ વાદી જ થયાને ?

ઉત્તર— બાઢમશ્નુતે=સમજાવનારા આ મહાત્મા અતિશય વિજયને મેળવે છે. પરંતુ જિગીષુ કહેવાતા નથી. કારણકે હદ્યથી વિજય મેળવવાનું ઈચ્છતા નથી.

શંકા— તે મહાત્મા “વિજયને ઈચ્છતા નથી અને મેળવે છે” આવું પરસ્પર વિરુદ્ધ તમારું માયાવીપણું કોઈ અદ્ભુત છે. અર્થાત્ આવું તે કંઈ બનતું હશે કે જે મળે ખરું પણ ઈચ્છા ન હોય, અથવા ઈચ્છા ન હોય પણ મળી જાય. આવું બને જ નહીં માટે તેઓ વિજય મેળવે પણ છે અને ઈચ્છે પણ છે તેથી જિગીષુ જ છે.

ઉત્તર— તમારી આ વાત તો સાચી કહેવાત કે “જે જે વસ્તુની ઈચ્છા ન હોય (અર્થાત્ અનિષ્ટ હોય) તે ન જ મેળવાતું હોય” અર્થાત્ “ઈચ્છવું અને મેળવવું” આ બને સાથે જ રહેતું હોય તો તો જ્ય મળતો હોવાથી જયની ઈચ્છાવાળા છે એમ સિદ્ધ થાય. પરંતુ આ સંસારમાં ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ પૂર્વબદ્ધ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ એવા પુષ્ય-પાપના ઉદ્યથી આવી પડેલાં અનિષ્ટ એવાં પણ અનેક ફળો મનુષ્યો વડે ભોગવાતાં નજરો-નજર દેખાય છે. મનુષ્યોને ઘડપણ, રોગ, મરણ, પુત્રાદિનો વિરહ અને ધનાદિની હાનિ ઈષ્ટ નથી છતાં પ્રાત તો થાય જ છે. તથા મુક્તિ મળશે એવી ઈચ્છાથી કરાયેલા ધર્મથી કાળવિલંબ હોય તો સ્વર્ગાદિ પણ મળે છે. તેથી જે મળે છે તે બધું ઈચ્છાયેલું જ હોય છે. આવો નિયમ નથી.

જે મનથી ઈચ્છાય છે તે મુખ્ય ફળ છે. અને પુષ્યાદિથી મળી જાય છે તે આનુષ્ઠાંગિક (પ્રાસંગિક) ફળ છે. તેમ અહીં પરોપકાર કરવામાં જ એક પરાયણ એવા કોઈ વાદી મહાત્મા કે જે પરમાં તત્ત્વબોધ કરાવવાની તીવ્ર ઝંખના વાળા છે. તેઓને સલ્યો તરફથી મળેલો જે વિજય છે, તે પોતાની ઈચ્છા તેમાં ન હોવાથી આનુષ્ઠાંગિક (ગૌણ) ફળ છે. અને પરને બોધ કરાવવો એ મુખ્ય ફળ છે. જ્યારે જિગીષુ જે વાદી હોય છે. તેને પરને બોધ થાય એ ગૌણ ફળ છે. અને પોતાનો વિજય થાય એ મુખ્ય ફળ છે. આમ વિપરીતતા છે. માટે આ વાદી પરત તત્ત્વનિર્ણિનીષુ જ કહેવાય છે. જિગીષુ કહેવાતા નથી. || ૮-૫ ||

અવતરણ: સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુમુદાહરન્તિ—

આદ્ય: શિષ્યાદિ: || ૮-૬ ||

રતાકરાવતારિકા ભાગ-૩

પરિચેદ-૮ : સૂત્ર-૭-૮

૩૬૫

અવતરણાર્થ— પોતાનામાં તત્ત્વનિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળો કોણ ? તે કહે છે.

સૂત્રાર્થ— પ્રથમ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ શિષ્યાદિ જાણવા. ॥૮-૬॥

આદ્ય ઇતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુરિત્યર્થઃ । આદિગ્રહણાદિહોત્તરત્ર ચ સબ્રહ્મ-
ચારિસુહૃદાદિરાદીયતે ॥૬॥

વિવેચન— આદ્યઃ શબ્દથી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ સમજવા. તથા શિષ્યાદિઃ
શબ્દમાં આદિ શબ્દથી સબ્રહ્મચારી (પોતાની સમાન-સહચારી-સહયોગી) અને ભિત્રવર્ગ
લેવો. એટલે કે જે શિષ્યો પોતે તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છાવાળા હોય તે, તથા શિષ્ય તત્ત્વ
જાણવા માટે ગુરુજીને પ્રશ્નો કરતા હોય ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે તેને લગતા બીજા પ્રશ્નો
પૂછવા દ્વારા પ્રથમ પ્રશ્નકારને ગુરુજી પાસેથી વધારે અર્થ મેળવી આપવામાં જે
સહભાગી-સહકારી થાય તેવા જીવો પણ લેવા. અને પ્રશ્ન પૂછનારા શિષ્યની સાથે
રહેનારા છાત્રો પણ તે તે વિષયના તત્ત્વપિપાસુ હોવાથી અહીં લઈ લેવા.

તેવી જ રીતે ઉત્તરત્ર=નીચેના સાતમા સૂત્રમાં પણ ગુર્વાદિઃમાં જે ગુરુ શબ્દને
આદિ શબ્દ લાગેલો છે. ત્યાં ઉત્તર આપનારા ગુરુજીને સહકારી થનારા તથા સહયોગી
થનારા તેમના ભિત્રો પણ લઈ લેવા. ॥૮-૬॥

અવતરણ— પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુમુદાહરન્તિ—

દ્વિતીયો ગુર્વાદિઃ ॥૮-૭॥

અવતરણાર્થ— પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કોને કહેવાય ? તે સમજવે છે—

સૂત્રાર્થ— બીજા તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ગુરુ આદિ જાણવા. ॥૮-૭॥

ટીકા—દ્વિતીય ઇતિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ: ॥૮-૭॥

વિવેચન— આ સૂત્રમાં લખેલા દ્વિતીય શબ્દથી અહીં પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ
એવા વાદી સમજવા. અને તે ગુરુ આદિ હોય છે. અહીં આદિ શબ્દથી ગુરુના
સરખા, ગુરુને સહાય કરનારા, અને ગુરુનો ભિત્રવર્ગ સમજ લેવો. આ ગુરુવર્ગ
શિષ્યવર્ગને જ્યારે જ્યારે તત્ત્વનો બોધ કરાવે છે ત્યારે ત્યારે શિષ્યવર્ગ તેઓને
વિજયની વરમાળા પહેરાવે છે. પરંતુ ગુરુવર્ગ તે વિજયની વરમાળાને ઈચ્છતા નથી.
પરંતુ પરને બોધ કેમ થાય ? તેની જ તેઓને ઈચ્છા છે. તેથી જિગીષુ વાદી નથી.
પરંતુ પરત્ર તત્ત્વ નિર્ણિનીષુ એવા આ વાદી છે. ॥૮-૭॥

અવતરણ—દ્વિતીયસ્ય ભેદાવભિદધતિ—

અયં દ્વિવિધઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી કેવલી ચ ॥૮-૮॥

સૂત્રાર્થ- આ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ વાદી બે પ્રકારના છે. (૧) ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને (૨) કેવલી. ॥ ૮-૮॥

અયમિતિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુર્ગુર્વાદિઃ, જ્ઞાનાવરણીયસ્ય કર્મણ: ક્ષયોપશમેન નિર્વત્તં જ્ઞાન મતિ-શ્રુતાવધિ-મન:પર્યાયરૂપં વ્યસ્તં સમસ્તં વા યસ્યાસ્તિ સ તાવદેકઃ, દ્વિતીયસ્તુ તસ્યૈવ ક્ષયેણ યજ્જનિતં કેવલજ્ઞાન તદ્વાન् ॥

વિવેચન- આ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એવા ગુર્વાદિ વાદી બે પ્રકારના હોય છે. (૧) ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનશાલી. અને (૨) કેવલી. ત્યાં ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનશાલી એટલે કે-જ્ઞાનગુણનું આવરણ કરનારું જે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ છે. તે કર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મામાં પ્રગટ થયેલાં જે જ્ઞાનો (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન અને (૪) મન:પર્યવજ્ઞાન આ ચાર જ્ઞાનો સાથે છે જેને, અથવા વ્યસ્ત એટલે ૨-૩ જ્ઞાનો છે જેને એવા જે ગુરુઓ તે પ્રથમ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ જાણવા. સારાંશ કે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનવાળા, મતિ-શ્રુત-અવધિ જ્ઞાનવાળા, મતિ-શ્રુત મન:પર્યવજ્ઞાનવાળા, અને મત્યાદિ ચારે જ્ઞાનવાળા ગુરુ આદિ મહાત્માઓ જે હોય તે પ્રથમ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એટલે કે ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનશાલી જાણવા.

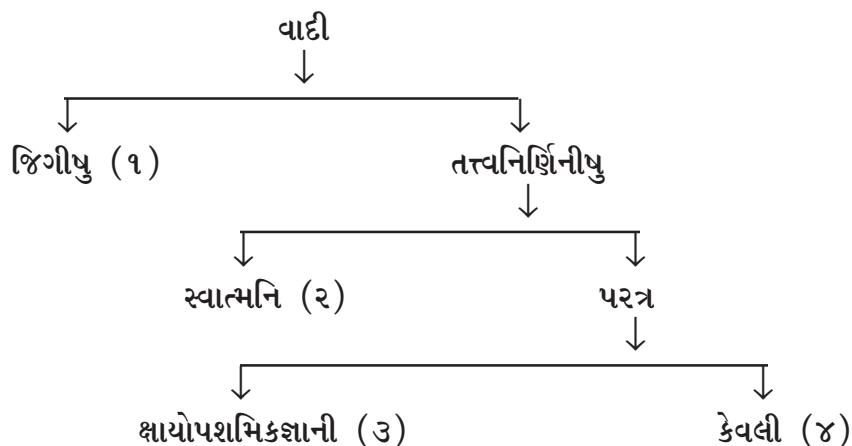
તથા આ જે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સંપૂર્ણપણે ક્ષય થવાથી પ્રગટ થયેલું સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવના વિષયવાણું જે કેવળજ્ઞાન છે. તે જ્ઞાનવાળા જે હોય તે બીજા પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એટલે કે કેવલી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એવા વાદી કહેવાય છે.

તદેવં ચત્વાર: પ્રારમ્ભકા:-જિગીષુ:, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ:, પરત્ર તત્ત્વ-નિર્ણિનીષુ ચ ક્ષયોપશમિકજ્ઞાનશાલિકેવલિનાવિતિ । તત્ત્વનિર્ણિનીષોર્હિ યે ભેદ-પ્રભેદાઃ પ્રદર્શિતાઃ, ન તે જિગીષોઃ સર્વેऽપિ સંભવન્તિ । તથાહિ-ન કશ્ચિત્ વિપશ્ચિદાત્માનં જેતુમિચ્છતિ । ન ચ કેવલી પરં પરાજેતુમિચ્છતિ, વીતરાગત્વાત् । ગૌડ-દ્રવિડાદિભેદસ્તુ નાઙ્ગનિયમભેદોપયોગી, પ્રસંગ્યતિ ચાનન્યમ्, ઇતિ પારિશોષ્યાત્ ક્ષયોપશમિકજ્ઞાનશાલી પરત્ર જિગીષુર્ભવતીત્યેકરૂપ એવાસૌ ન ભેદપ્રદર્શનમહૃતિ । યૌચ ચ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિ-નીષોર્ભેદાવુકૌ, ન તૌ દ્વાવપિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિયેચ્છાનુપપત્તેઃ, ઇતિ પારિશોષ્યાત્ ક્ષયોપશમિકજ્ઞાનવાનેવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુર્ભવતીત્યસાવષ્યેકરૂપ એવેતિ ॥૮-૮॥

વિવેચન- તે આ પ્રમાણે વાદનો આરંભ કરનારા વાદીઓ કુલ ચાર પ્રકારના હોય છે.

- (૧) જિગીષુ=વિજ્ય મેળવવાની ઈચ્છાવાળા,
- (૨) સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ=પોતાનામાં તત્ત્વના નિર્ણયની ભૂખવાળા,
- (૩) પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષયોપશમિકજ્ઞાનશાલી= બીજાને તત્ત્વ સમજાવવાની ઈચ્છાવાળા પરંતુ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનવાળા એટલે કે છિંઘસ્થ.

(૪) પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કેવલી=બીજાને તત્ત્વ સમજવનારા પરંતુ ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળા અર્થાત્ કેવલજ્ઞાની.

પ્રશ્ન— તત્ત્વનિર્ણિનીષુના ૨-૩-૪ એમ પાછલા ત્રણ ભેદો જેમ થાય છે. તેમ જિગીષુવાદીના ભેદ પણ આ રીતે કેમ કરતા નથી ?

ઉત્તર— તત્ત્વનિર્ણિનીષુના જે ભેદ-પ્રભેદો જણાવ્યા. તે સર્વે ભેદ-પ્રભેદો જિગીષુ વાદીના થતા નથી. તે આ પ્રમાણે-ધારો કે જિગીષુના પણ તત્ત્વનિર્ણિનીષુની જેમ ઉભેદ કલ્પીએ તો તેમાં જે સ્વાત્મનિ નામનો પ્રથમ ભેદ અને કેવલી નામનો ગ્રીજો ભેદ છે તે સંભવી શકતો નથી. કારણકે કોઈપણ પંડિત પુરુષ પોતાના આત્માને જીતવા ઈચ્છતો નથી, તેથી સ્વાત્મનિ ભેદ સંભવતો નથી. તથા કેવલજ્ઞાની વીતરાગ હોવાથી પરનો પરાભવ કરવાને કદાપણ ઈચ્છતા નથી તેથી જિગીષુમાં કેવલીનો ભેદ સંભવતો નથી. આ રીતે સ્વાત્મનિ અને કેવલી ભેદો દૂર થતાં પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન-શાલી આ નામવાળો ફક્ત એક જ ભેદ રહે છે.

પ્રશ્ન— કોઈ ગૌડ દેશના જિગીષુ વાદીઓ, કોઈ દ્રવિડદેશના જિગીષુ વાદીઓ આમ દેશભેદથી જિગીષુ વાદીઓના પણ ઘણા ભેદો થઈ શકે છે. તે અહીં કેમ કહેતા નથી.

ઉત્તર— દેશ-કાલાદ્ધિના ભેદથી ઘણા ભેદો થાય છે. પરંતુ રાજ્યસભામાં વાદ કરવામાં આવા ભેદો અંગના નિયમનો ભેદ સમજવામાં ઉપયોગી નથી. વાદમાં ચાર અંગોનો નિયમ છે. (૧) સભાપતિ, (૨) સભ્યો, (૩) વાદી, અને (૪) પ્રતિવાદી, આ ચાર અંગનિયમમાં આવા દેશ-કાલાદ્ધિના ભેદોનું કંઈપણ પ્રયોજન નથી. અને જો આવા ભેદો પાડીએ તો અનંતભેદો થઈ જાય. કોઈ નિયમ જ ન રહે. આમ સમજને સ્વાત્મનિ અને કેવલી આવા બે ભેદો જિગીષુમાં ન સંભવતા હોવાથી ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી

૩૬૮

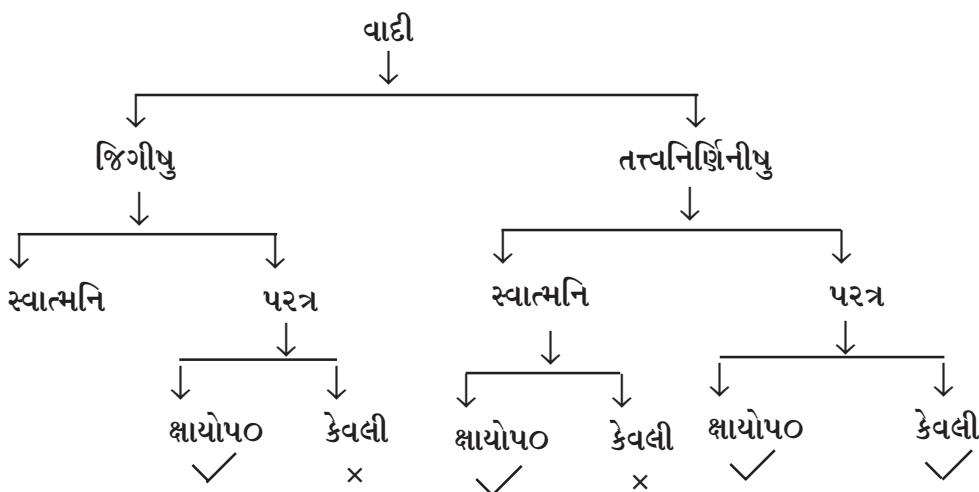
પરિચ્છેદ-૮ : સૂત્ર-૭-૮

રત્નાકરાવતારિકા ભાગ-૩

પરત્ર જિગીષુ નામનો એક ભેદરૂપ જ આ જિગીષુવાઈ થાય છે. તેથી ભેદો બતાવવાને યોગ્ય નથી. આ રીતે જિગીષુવાઈનો ૧ જ ભેદ છે. અધિક નથી.

શંકા— જિગીષુ વાઈના ભલે ઉ ભેદ ન પાડો અને ૧ ભેદ જ રાખો. પરંતુ તત્ત્વનિર્ણિનીષુના સ્વાત્મનિ અને પરત્ર એવા જે બે ભેદ છે, તેમાં પરત્રના જેમ બે ભેદ છે તેમ ‘સ્વાત્મનિ’ના પણ બે ભેદ કરવા હતા ને ? તેનો એક જ ભેદ કેમ કર્યો ? પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુમાં જેમ કોઈક ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા હોય અને કોઈક કેવલજ્ઞાની હોય તેમ સ્વાત્મનિમાં પણ આ જ બે ભેદ રાખોને ?

ઉત્તર— આ શંકા પણ અર્થાને છે. પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુના જે બે ભેદ કર્યા છે. તે બે ભેદ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુમાં સંભવતા નથી. કારણકે નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે સમસ્ત તત્ત્વનો જેને એવા જ્ઞાનશાલી કેવલી ભગવંતોને હવે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણય કરવાની ઈચ્છાની અનુત્પત્તિ જ છે. તેથી તેમાં પણ પરિશેષથી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળો ૧ ભેદ જ બાકી ૨હે છે. માટે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એવો આ વાઈ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી આમ એકરૂપે જ વર્તે છે. ક્યા ક્યા ભેદો ન સંભવે તેનું વધારે સ્પષ્ટ ચિત્ર આ પ્રમાણે છે.

આ રીતે વાઈના ચાર જ ભેદ થાય છે. અધિક ભેદ થતા નથી. ||૮-૮||

અવતરણ— વાદિપ્રતિવાદિનોર્હસ્તપ્રતિહસ્તન્યાયેન પ્રસિદ્ધેર્યાવદ् વાદિનઃ, તાવદેવ પ્રતિવાદિભિરપિ ભવિતવ્યમ्, ઇત્યાહુः—

એતેન પ્રત્યારમ્ભકોऽપિ વ્યાખ્યાતઃ ॥૮-૧॥

અવતરણાર્થ—વાદી અને પ્રતિવાદીની પ્રસિદ્ધ હસ્ત અને પ્રતિહસ્તના ન્યાયે છે. અર્થાત् હાથીની સામે પ્રતિસ્પર્ધી એવો હાથી જેમ યુદ્ધ કરે, અથવા મલ્લની સામે પ્રતિમલ્લ જેમ યુદ્ધ કરે, અથવા વાસુદેવની સામે પ્રતિવાસુદેવ જેમ યુદ્ધ કરે, તેવી જ રીતે આ બશે પરસ્પર લડવૈયા તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવાથી વાદીના જેટલા ભેદ હોય તેટલા જ ભેદ પ્રતિવાદીના પણ હોવા જોઈએ. તે સ્પષ્ટ કરીને કહે છે—

સૂત્રાર્થ- આ (વાદ પ્રારંભક-વાદીના) કથનને અનુસારે પ્રત્યારંભક (પ્રતિવાદી) પણ કહેલો સમજુ લેવો. ॥૮-૬॥

આરમ્ભકં પ્રતિ પ્રતીપં ચાડીરભમાણઃ પ્રત્યારમ્ભકઃ, સોડયમેનેન પ્રારમ્ભક-ભેદપ્રભેદપ્રસ્તપણેન વ્યાખ્યાતઃ । પ્રદર્શિતભેદપ્રભેદઃ સહદ્યૈ: સ્વયમવગન્તવ્યઃ ॥

એવं ચ પ્રત્યારમ્ભકસ્યાપિ જિગીષુપ્રભૃત્યશ્રત્વારઃ પ્રકારા ભવન્તિ । તત્ત્ર યદ્યાયેકૈકશઃ પ્રારમ્ભકસ્ય પ્રત્યારમ્ભકેણ સાર્થ વાદે ષોડશ ભેદાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ, તથાપિ જિગીષોઃ સ્વાત્મનિ નિર્ણિનીષુણા તત્ત્વનિર્ણિનીષોર્જિગીષુણા, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષોઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુણા ચ કેવલિનશ્શ કેવલિના સહ વાદો ન સંભવત્યેવ, ઇતિ ચતુરો ભેદાન્ પાતયિત્વા દ્વાદશૈવ તેજ્ત્ર ગણ્યન્તે । તદ્યથા-વાદી જિગીષુઃ, પ્રતિવાદી તુ જિગીષુઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુર્ન, પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી, કેવલી ચ । તથા વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ, પ્રતિવાદી તુ જિગીષુર્ન સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુર્ન, પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી કેવલી ચ તથા વાદી વસ્ત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી તુ જિગીષુઃ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ, પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી કેવલી ચ તથા વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ કેવલી ચ પ્રતિવાદી તુ જિગીષુઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી, કેવલી ચ ન । એવમેતે ચત્વારશ્રતુષ્કાઃ ષોડશ । નબુપલક્ષિતેષુ ચતુર્ષુ પાતિતેષુ દ્વાદશ ભવન્તિ—

“અઙ્ગનૈયત્યનિશ્ચિત્યૈ વાદે વાદફળાર્થિભિઃ ।

દ્વાદશૈવાડવસાતવ્યા એતે ભેદા મનસ્વિભિઃ ॥૧ ॥”

વિવેચન—વાદ શરૂ કરનારને જેમ વાદી કહેવાય. તેમ તેને વાદનો આરંભક પણ કહેવાય છે. અર્થાત् આરંભક એટલે વાદી. વાદના આરંભકની સામે અને પ્રતિસ્પર્ધી એવો વાદ જે શરૂ કરે તેને પ્રત્યારંભક કહેવાય છે. જેને વ્યવહારમાં પ્રતિવાદી કહેવાય છે. આરંભક એટલે વાદી, અને પ્રત્યારંભક એટલે પ્રતિવાદી. તે આ પ્રત્યારંભકનું વર્ણન આ આરંભકના ભેદ-પ્રભેદની પ્રશ્નપણા દ્વારા જ સમજુ લેવું.

આરંભકના (વાદીના) જેવા મૂલ ભેદો-૨, અને પ્રભેદો-૪ કહ્યાં. તેમ આ પ્રત્યારંભકના (પ્રતિવાદીના) પણ મૂલ ભેદો-૨, અને પ્રભેદો-૪ જાણી લેવા. ઉપર જણાવેલાના જેવા જ ભેદ-પ્રભેદો સહદ્ય જીવોએ સ્વયં સમજી લેવા.

- (૧) વાદીની સામે જ્ય મેળવવાની ઈચ્છાથી જે વાદ કરે તે જિગીષુ પ્રતિવાદી.
- (૨) પોતે તત્ત્વ સમજવા માટે વાદીની સામે જે વાદ કરે તે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ પ્રતિવાદી કહેવાય.
- (૩) પરને સમજાવવા માટે વાદીની સામે જે છઘસ્થ વાદ કરે તે ક્ષાયોપશમિક શાનશાલી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ પ્રતિવાદી કહેવાય. અને
- (૪) પરને સમજાવવા માટે વાદીની સામે જે કેવલી વાદ કરે તે કેવલી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ પ્રતિવાદી કહેવાય.

આ રીતે પ્રત્યારંભકના (પ્રતિવાદીના) પણ જિગીષુ વગેરે ચાર પ્રકારો (ભેદો) થાય છે. વાદી-૪ પ્રકારે છે. અને પ્રતિવાદી પણ ચાર પ્રકારે છે. તેથી એક એક પ્રકારવાળા વાદીનો જુદા જુદા એક એક પ્રકારવાળા પ્રતિવાદીની સામે વાદ ગોઠવાય, તો જો કે વાદના ૧૬ ભેદ થાય છે. પણ તે ૧૬ ભેદોમાંથી ૪ ભેદોમાં વાદ સંભવતો નથી. તેથી શેષ ૧૨ ભેદોમાં જ વાદ થાય છે. એમ જાણવું.

પ્રશ્ન— ૧૬ ભેદો કેવી રીતે થાય ? અને તેમાંથી ક્યા ચાર ભેદોમાં વાદ ન સંભવે ? અને કેમ ન સંભવે ?

ઉત્તર— તે ૧૬ ભેદોનું ચિત્ર આ પ્રમાણે છે. તેમાંથી ૨-૫-૬ અને ૧૬મા ભેદોમાં વાદ સંભવતો નથી.

નં.	વાદી		પ્રતિવાદી
૧	જિગીષુ	અને સામે પણ	જિગીષુ
૧૨	જિગીષુ	અને સામે	સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ
૩	જિગીષુ	અને સામે	ક્ષાયોપ. પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ
૪	જિગીષુ	અને સામે	કેવલી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ
૫	સ્વાત્મનિ તત્ત્વ.	અને સામે	જિગીષુ
૬	સ્વાત્મનિ તત્ત્વ.	અને સામે	સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ
૭	સ્વાત્મનિ તત્ત્વ.	અને સામે	ક્ષાયોપ. પરત્ર તત્ત્વ.
૮	સ્વાત્મનિ તત્ત્વ.	અને સામે	કેવલી પરત્ર તત્ત્વ.

નં.	વાદી		પ્રતિવાદી
૮	ક્ષાયોપ. પરત્ર	અને સામે	જિગીષુ
૧૦	ક્ષાયોપ. પરત્ર	અને સામે	સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ
૧૧	ક્ષાયોપ. પરત્ર	અને સામે	ક્ષાયોપ. પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ
૧૨	ક્ષાયોપ. પરત્ર	અને સામે	કેવલી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ
૧૩	કેવલી પરત્ર તત્ત્વ.	અને સામે	જિગીષુ
૧૪	કેવલી પરત્ર તત્ત્વ.	અને સામે	સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ
૧૫	કેવલી પરત્ર તત્ત્વ.	અને સામે	ક્ષાયોપ. પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ
× ૧૬	કેવલી પરત્ર તત્ત્વ.	અને સામે	કેવલી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ

ઉપરોક્ત ચિત્રાનુસારે વાદના કુલ ૧૬ ભેદો થઈ શકે છે. પરંતુ તેમાં... (૧) જિગીષુવાદીનો સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એવા પ્રતિવાદીની સામે, (૨) સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એવા વાદીનો જિગીષુ એવા પ્રતિવાદીની સામે, (૩) સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એવા વાદીનો સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એવા પ્રતિવાદીની સામે, અને (૪) કેવલીનો કેવલીની સાથે વાદ સંભવતો નથી. તેથી ઉપરોક્ત ૧૬ ભેદોમાંથી ચોકી મારેલા ૪ ભેદોને પાતયિત્વા=દૂર કરીને બાકીના ૧૨ ભેદોમાં ૪ વાદ સંભવે છે.

પ્રશ્ન— બાદ કરેલા આ ચાર ભેદોમાં વાદ કેમ સંભવતો નથી ?

ઉત્તર— તથાહિ=તે વાદ ન થવાનું કારણ આ પ્રમાણે છે. જ્યારે વાદી જિગીષુ હોય ત્યારે તેનો વાદ જ્ય કેમ મળે તેવો હોય છે. તેથી તેની સામે પોતાના આત્માને તત્વ જેણે સમજાવવું છે એવો શિષ્ય ભાવવાળો પ્રતિવાદી ઊભો રહેતો નથી. કારણકે તેમાંથી તેને કંઈ તત્વ જાણવા મળવાનું નથી. તેવી જ રીતે વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય તો તે પણ જિગીષુ એવા પ્રતિવાદીની સામે વાદ કરવા ઊભો રહેતો નથી. કારણકે જેને તત્વ જાણવાની ભૂખ છે તે અહીં સંતોષાવાની નથી. તથા વાદી અને પ્રતિવાદી બસે પોતાના આત્માને તત્વ સમજાવવાની મનોવૃત્તિવાળા જ્યાં હોય ત્યાં તે તત્ત્વસમજવાની ભૂખ સામેની વ્યક્તિથી પૂરાય તેમ ન હોવાથી ત્યાં પણ વાદ સંભવતો નથી. તથા કેવલી પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને વીતરાગ હોવાથી અને તેમની સામે પણ કેવલી હોવાથી ત્યાં કોઈને કંઈ સમજાવવાનું ન હોવાથી વાદ સંભવતો નથી. તેથી આ ચાર પ્રકારોને બાદ કરતાં બાકીના ૧૨ ભેદોમાં ૪ વાદ સંભવે છે.

૩૭૨

પરિચેદ-૮ : સૂત્ર-૧૦

રત્નાકરાવતારિકા ભાગ-૩

સંસ્કૃત ટીકામાં તદ્યથા પદથી જે ૧૬ ભેદો કુમશઃ લખ્યા છે. તેમાં ન (નજ્) પદથી ઉપલક્ષિત (યુક્ત) એવા જે ૪ પ્રકારો છે. તે જ ચાર ભેદો બાદ કરવાના છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

“વાદની અંદર અંગના નિયમનો નિશ્ચય જાણવા માટે વાદના ફળના અર્થી પંડિત પુરુષોએ આ બાર જ ભેદો ઉપયોગી હોવાથી જાણવા જેવા છે.” ॥૮-૫॥

અવતરણ—અઙ્ગનિયમમેવ નિવેદયન્તિ—

તત્ત્ર પ્રથમે પ્રથમતૃતીયતુરીયાણાં ચતુરઙ્ગ એવ । અન્યતમસ્યા-
ઉપરઙ્ગસ્યાપાયે જયપરાજયવ્યવસ્થાદિદૌઃસ્થ્યાપત્તે: ॥૮-૧૦॥

અવતરણાર્થ— કયા કયા વાદીના વાદ પ્રસંગે કેટલાં અંગ હોવાં જોઈએ. તે અંગનિયમ જણાવે છે.

સૂત્રાર્થ— તે ચાર પ્રકારના વાદીમાં પ્રથમ=જિગીષુ વાદી હોય ત્યારે અને સામે પ્રથમ (જિગીષુ), ત્રીજો (ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ), અને ચોયો (કેવલી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ) પ્રતિવાદી હોય ત્યારે સર્વત્ર ૪ અંગ હોય તો જ વાદ થાય છે. ચાર અંગોમાંથી કોઇપણ એક અંગનો અભાવ હોતે છતે જય અને પરાજયની વ્યવસ્થા થવી, વગેરે મુશ્કેલ બની જાય છે. ॥૮-૧૦॥

તક્ષેભ્યશ્રતુભ્ર્ય: પ્રથમે જિગીષૌ પ્રારમ્ભકે સતિ પ્રથમસ્ય જિગીષો-
રેવ, તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુભેદસ્ય ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિન: તદ્દેદસ્યૈવ, તુરીયસ્ય
કેવલિનશ્ચ પ્રત્યારમ્ભકસ્ય પ્રતિવાદિનશ્રતુરઙ્ગ એવ પ્રકરણાદ વાદો ભવતિ । વાદપ્રતિ-
વાદિસૂપયોરઙ્ગયોરભાવે વાદસ્યાનુથ્યાનોપહતતૈવ, ઇતિ તયોરયલસિદ્ધત્વેઉપરાઙ્ગદ્વયસ્યા-
વશ્યમ્ભાવપ્રદર્શનાર્થ ચતુરઙ્ગત્વં વિધીયતે । પ્રસિદ્ધં ચ સિદ્ધાંશમિશ્રિતસ્યાઉપ્યસિદ્ધ-
સ્યાંશસ્ય વિધાનમ् । યથા શબ્દે હિ સમુચ્ચારિતે યાવાનર્થ: પ્રતીયતે તાવતિ શબ્દ-
સ્યાભિધૈવ વ્યાપાર ઇતિ “નિ:શેષચ્યુતચન્દનમ्” ઇત્યાદૌ વાચ્ય એવૈકોર્થ ઇતિ પ્રત્યવ-
સ્થિતં પ્રતિ દ્વાવેતાવર્થો વાચ્ય: પ્રતીયમાનશ્રેત્યેવંસ્રપતયા વાચ્યસ્ય સિદ્ધત્વેઽપિ પ્રતીય-
માનપાર્થક્યસિદ્ધયર્થ દ્વિત્વવિધાનમ् । તત્ત્ર વાદપ્રતિવાદિનોરભાવે વાદ એવ ન સંભવતિ,
દૂરે જય-પરાજયવ્યવસ્થા, ઇતિ સ્વતઃ સિદ્ધાવેવ તૌ । તત્ત્ર ચ વાદિવત્ પ્રતિવાદ્યાપિ
ચેજિગીષુ:, તદાનીમુભાભ્યામપિ પરસ્પરસ્ય શાઠ્યકલહાદેર્યપરાજયવ્યવસ્થાવિલોપ-
કારિણો નિવારણાર્થ લાભાદ્યર્થ વાઽપરાઙ્ગદ્વયમપ્રવશ્યમપેક્ષણીયમ् । અથ તૃતીયસ્તુરીયો
વાઽસૌ સ્યાત્, તથાઉપ્યનેન જિગીષોર્વાદિન: શાઠ્યકલહાદ્યપોહાય, જિગીષુણા ચ

પ્રારમ્ભકેણ લાભપૂજાખ્યાત્યાદિહેતવે તદપેક્ષ્યત એવેતિ સિદ્ધૈવ ચતુરઙ્ગતા । સ્વાત્મનિ તત્ત્વ-નિર્ણિનીષુસ્તુ જિગીષું પ્રતિ વાદિતાં પ્રતિવાદિતાં ચ ન પ્રતિપદ્યતે, સ્વયં તત્ત્વનિર્ણયાનભિમાને પરાવબોધાર્થ પ્રવૃત્તેરભાવાત्, તસ્માત् તત્ત્વનિર્ણયાસમ્ભવાચ્, ઇતિ નાયમિહોત્તરત્ર ચ નિર્દિશ્યતે ॥૮-૧૦ ॥

વિવેચન- વાદી અને પ્રતિવાદી આ બને વર્ણે જ્યારે જ્યારે વાદ પ્રારંભાય છે ત્યારે ત્યારે “ચાર અંગો” હોય છે. જેનાં નામો હવે પછી આવનારા ૧૫માં સૂત્રમાં છે. ૧. વાદી, ૨. પ્રતિવાદી, ૩. સભ્ય, ૪. સભાપતિ. પૂર્વે કરેલા વાદ કરનારાના ૧૨ ભેદોમાં કયા પ્રકાર વખતે આ ચાર અંગોમાંથી કેટલાં અંગો હોય ? તે હવે સમજાવે છે. જિગીષુ, સ્વાત્મનિ, ક્ષાયોપશમિક, અને કેવલી આમ ચાર પ્રકારના વાદી પૂર્વે કહી ગયા છીએ. તે પૂર્વે કહેલા ચાર પ્રકારના વાદીમાંથી “જિગીષુ” નામનો જો પ્રથમ વાદી હોય, અને તેની સામે પ્રથમસ્ય જિગીષેરેવ=પ્રથમ જિગીષુ એવો પ્રતિવાદી હોય ત્યારે, તથા તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુભેદસ્ય ક્ષાયો-પશમિકજ્ઞાનશાલિન: તદ્બેદસ્વૈવ=પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ નામના ભેદનો ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી નામનો તેનો જ જે પ્રતિભેદ ત્રીજા નંબરે છે. તે પ્રતિવાદી હોય ત્યારે, તથા તુરીયસ્ય કેવલિન: પ્રત્યારમ્ભકસ્ય પ્રતિવાદિનઃ=સામે વાદ કરનાર તરીકે ચોથા નંબરના કેવલી પરમાત્મા પ્રતિવાદી હોય ત્યારે ચારે અંગો (વાદી-પ્રતિવાદી-સભ્ય અને સભાપતિ) હોય તો જ વાદ પ્રારંભાય છે. સારાંશ કે જિગીષુ નામના પ્રથમ વાદીની સાથે પ્રથમ-તૃતીય અને ચતુર્થ પ્રકારના પ્રતિવાદી હોય ત્યારે વાદ થઈ શકે છે. અને તે વખતે ચારે અંગો હોવાં જરૂરી છે.

પ્રશ્ન- મૂલસૂત્રમાં “વાદ” શબ્દ તો નથી. તો “વાદ થાય છે” એવો અર્થ કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર- “પ્રકરણાદ વાદો ભવતિ” મૂલસૂત્રમાં જો કે –“વાદ થાય છે” આ શબ્દ નથી. તો પણ આ પ્રકરણ વાદનું જ ચાલે છે. માટે ચતુરઙ્ગ એવ આ વિશેષણના વિશેષ્ય રૂપે, આ જ પરિચેદના પ્રથમસૂત્રમાંથી “વાદ:” શબ્દ લાવીને ભવતિ શબ્દ અધ્યાહારથી જોડી દેવો. આ વાદમાં ચારે અંગોની આવશ્યકતા રહે છે. કારણકે વાદી અને પ્રતિવાદી તો વાદ કરનારા જ છે. તેથી તે બે અંગોનો અભાવ લઈએ, અથવા આ બે અંગોમાંથી કોઈપણ એક અંગનો જો અભાવ લઈએ, તો વાદની જ અનુત્થાનતા થાય. એટલે કે વાદની જ અનુત્પત્તિ થવા વડે વાત સમાન જ થઈ જાય છે. તેથી આ બે અંગો તો હોવાં જ જોઈએ. આ વાત સહજસિદ્ધ છે. લખવાની જરૂર નથી. તથા બાકીનાં બીજાં બે અંગોની પણ અવશ્ય જરૂરિયાત છે. આ ભાવ જણાવવા માટે “ચતુર્ંગત્વ” કહેલ છે. પ્રથમનાં બે અંગો સહજ સિદ્ધ

હોવા છતાં પણ શેષ બે અંગોનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે. આમ જણાવવા માટે “ચારે અંગોનું હોવા પણું” જણાવ્યું છે.

પ્રશ્ન— “વાદી અને પ્રતિવાદી” તો વાદના કાર્યમાં હોય જ, તેના વિના તો વાદ જ ન સંભવે. તો તે બે અંગના પ્રતિપાદનનો શો અર્થ ? જે વસ્તુ પ્રસિદ્ધ જ છે. તેનું કથન કરવાની શી જરૂર ? અપ્રસિદ્ધનું જ વિધાન કરવું જોઈએ.

ઉત્તર— પ્રસિદ્ધં ચ સિદ્ધાંશમિશ્રિતસ્યાપિ=સિદ્ધ અંશથી મિશ્રિત થયેલા એવા પણ અસિદ્ધ અંશનું વિધાન શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે એકલા અસિદ્ધ ભાગનું વિધાન તો હોય જ છે. પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક સિદ્ધ અંશથી મિશ્ર થયેલા એવા પણ અસિદ્ધ અંશનું વિધાન હોય છે. તેથી અહીં વાદી અને પ્રતિવાદી આ અંશો સિદ્ધ છે. તેના વિધાનની જરૂર નથી. સભ્ય અને સભાપતિ આ બે અસિદ્ધાંશના જ વિધાનની જરૂર છે. તો પણ સિદ્ધાંશથી મિશ્ર થયેલા અસિદ્ધાંશનું (એટલે કે ચારે અંગોનું) સાથે વિધાન અહીં કરેલું છે.

આ વાત સમજાવવા એક ઉદાહરણ આપે છે. કે

જેમ કોઈપણ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરો તો જેટલો અર્થ જણાય છે. તેટલા અર્થ (ને કહેવા)માં શબ્દની “અભિધા” નામની શક્તિનો જ વ્યાપાર છે જેમકે—“ગંગાયાં મત્સ્યાઃ સન્તિ” અહીં ગંગા શબ્દનો જલપ્રવાહ રૂપ નદી અર્થ જે થાય છે. તે ગંગાશબ્દમાં રહેલી અભિધા શક્તિ કામ કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી નીચે જણાવાતા “નિઃશોષચ્યુતચન્દનમ्” શ્લોકમાં શબ્દે શબ્દથી થતો એક વાચ્ય અર્થ જ છે. (બીજો કોઈ અર્થ નથી) આવા પ્રકારનું માની બેઠેલા વ્યક્તિ પ્રત્યે કોઈ વક્તા એમ કહે છે કે આ શ્લોકમાં બે અર્થો છે. (૧) અભિધાશક્તિ દ્વારા વાચ્ય અર્થ, અને (૨) વ્યંજના શક્તિ વડે બીજો વ્યંગ્ય અર્થ. આવું જ્યારે કોઈ અનુભવી કહે છે. ત્યારે “વાચ્ય” અર્થ તો પ્રતીત હતો જ, તેને કહેવાની શી જરૂર ? કેવળ એકલો પ્રતીયમાન=(વ્યંજનાથી જણાતો) વ્યંગ્ય અર્થ જ કહેવો જોઈએ. પરંતુ એમ કહેવાતું નથી. અને પ્રતીયમાન (વ્યંગ્ય) અર્થને જુદો જણાવવા માટે આ શ્લોકના બે અર્થો છે. એમ કહેવાય છે. તેમ અહિ સમજવું. હવે આ શ્લોક, શ્લોકનો અર્થ તથા વ્યંગ્ય અર્થ આ પ્રમાણે છે.

નિઃશોષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મષ્ટરાગોऽધરો,
નેત્રે દૂરમનઞ્ચને પુલકિતા તન્વી તવેયં તનુઃ ।
મિથ્યાવાદિનિ દૂતિ બાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીડાગમે,
વાર્ષી સ્નાતુમિતો ગતાડસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિકમ् ॥૧॥

તારો સ્તનભાગ ખરી ગયું છે સર્વ ચંદન જેના ઉપરથી એવો છે. તારા અધર (હોઠ) ચીમળાઈ ગયો છે લાલ રંગ જેના ઉપરથી એવા છે. તારાં નેત્રો દૂરથી જ અંજન વિનાનાં દેખાય છે. તારી આ કોમળ કાયા (અતિશય) પુલકિત (રોમાંચિત) થયેલી દેખાય છે. તેથી જુહું બોલનારી હે દૂતિ ! અહીંથી તું વાવડીમાં સ્નાન કરવા જ ગઈ છે. પરંતુ અધમ એવા તે બાન્ધવજનની પાસે નથી ગઈ. આ વાત ભાવિની પીડા (દંડ-શિક્ષા)ની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી જ છે. શ્લોકનો વાચ્ય અર્થ છે કે તું વાવડીમાં સ્નાન કરવા ગઈ છે, પરંતુ તે પર પુરુષ પાસે ગઈ નથી. પરંતુ વ્યંગ્ય અર્થ એવો છે કે જ્યાં સુધી તને કડકાઈથી કહેવામાં નહીં આવે, શિક્ષા કરવામાં નહીં આવે, અર્થાતું ગર્ભધારણ આદિ ભાવિની પીડાનું આગમન ન થાય ત્યાં સુધી જ આ સાચું છે. પરંતુ ખરેખર તું વાવડીમાં સ્નાન કરવા ગઈ નથી, પરંતુ અધમ એવા તે પર પુરુષ પાસે જ ગઈ હતી. શ્લોકના ચોથા ચરણમાં કહેલો ન શબ્દ બસે બાજુ લગાડી શકાય છે. અને તેથી બે અર્થો થાય છે. આ રીતે પ્રસિદ્ધ અર્થવાળો અંશ જ્યારે અપ્રસિદ્ધ અંશની સાથે મિશ્ર થયો હોય છે. ત્યારે બસેનું સાથે વિધાન કરવું તે અનુચિત નથી.

(૧) તત્ત્વ વાદિપ્રતિવાદિનોરભાવે = ત્યાં વાદી અને પ્રતિવાદી, આ બે પાત્રોના અભાવમાં કે બેમાંના કોઈપણ એક પાત્રના અભાવમાં વાદ જ સંભવતો નથી તો પછી જ્ય અને પરાજ્યની વ્યવસ્થા તો અતિશય દૂર જ રહે છે. આ કારણથી વાદી-પ્રતિવાદીનું વાદમાં હોવાપણું સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે.

(૨) તત્ત્વ ચ = હવે વાદીની જેમ પ્રતિવાદી પણ જો જિગીષુ જ હોય તો બસે વચ્ચે પરસ્પર લુચ્યાઈનો અને સંકલેશ (કળ્યા) આદિનો સંભવ છે. કે જે શાઠ્યતા અને સંકલેશને કરનાર છે. તથા જ્ય અને પરાજ્યની વ્યવસ્થાના વિલોપને કરનાર છે. તેથી તેના નિવારણ માટે, અથવા કોઈપણ એકને (યુક્તિયુક્ત બોલે તેનો) જ્ય અને બીજાને પરાજ્યનો લાભ થાય. તેટલા માટે બાકીનાં બે અંગો (સભ્ય અને સભાપતિ)ની પણ અવશ્ય અપેક્ષા રાખવી જોઈએ.

(૩) અથ = હવે વાદી જિગીષુ હોય, પરંતુ સામે જે પ્રતિવાદી છે. તે જો ત્રીજા અને ચોથા નંબરના હોય એટલે કે ક્ષાયોપશમિકશાનશાલી કે કેવલી એવા પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય તો પણ જિગીષુ એવો જે આ વાદી છે. તે જ્ય-પરાજ્યની (પોતાના જ્યની અને અન્યના પરાજ્યની) જ તીવ્ર ઈચ્છાવાળો હોવાથી અનેન=આ ત્રીજા-ચોથા પ્રતિવાદીની સાથે શાઠ્ય (લુચ્યાઈ) અને કલહાદિ (સંકલેશ વગેરે) કરવાનો જ છે તેથી તે સંકલેશને દૂર કરવા માટે વાદમાં તદપેક્ષ્યત એવ=તે અપર

અંગદ્વયની અવશ્ય અપેક્ષા રખાય જ છે. અને વાદના પ્રારંભક એવા જિગીષુ વાદી વડે પોતાને લાભ, પૂજા અને ખ્યાતિ આદિની (ન્યાય દ્વારા) પ્રાપ્તિ થાય તે પ્રયોજનથી તદપેક્ષ્યત એવ=તે અપર અંગદ્વય (સત્ય અને સમાપત્તિ)ની અપેક્ષા રખાય જ છે. આ રીતે જિગીષુ વાદીની સાથે પહેલો, ત્રીજો અને ચોથો પ્રતિવાદી જો વાદ કરે તો શાઠચાદિ અને કલહાદિની નિવૃત્તિ માટે તથા લાભ-પૂજાદિની પ્રાપ્તિ માટે “ચતુરઙ્ગતા” ચારે અંગોની આવશ્યકતા છે. આમ સિદ્ધ થયું.

(૪) સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુસ્તુ જિગીષું પ્રતિ=જે આત્મા પોતાનામાં તત્ત્વ નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળો છે. તે જિગીષુ વ્યક્તિ પ્રયે વાદ કે પ્રતિવાદ એકે પણ સ્વીકારતો નથી. કારણકે તેને પોતાને જ તત્ત્વનો નિર્ણય થયેલો ન હોવાથી તે સંબંધી માન મનમાં ન હોવાથી પરને પ્રતિબોધ કરવા માટેની પ્રવૃત્તિનો જ અભાવ છે. તે કારણથી, તથા સામેની વ્યક્તિ જિગીષુ હોવાથી તેના તરફથી તત્ત્વબોધના નિર્ણયનો પણ અસંભવ છે. તેથી જિગીષુની સાથે અયં=આ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ વાદી ઇહ=આ સૂત્રમાં અને ઉત્તરત્ર=પછી ૮-૧૧ સૂત્રમાં વાદ કરવાના વિષયમાં જણાવ્યો નથી. આ ભાંગો શૂન્ય છે. આ પ્રમાણે વાદી જિગીષુ હોય ત્યારે સામે પ્રતિવાદી ૧-૩-૪ નંબરના હોય તો જ વાદ સંભવે છે પરંતુ ૨ નંબરના પ્રતિવાદી સાથે વાદ સંભવતો નથી. || ૮-૧૦ ||

અનયૈવ નીત્યા જિગીષુમિવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુમણિ પ્રત્યસ્ય વાદિતા પ્રતિવાદિતા વા ન સઙ્ગચ્છત ઇતિ પારિશેષ્યાત् તૃતીયતુરીયયોરેવાસ્મિન् વાદઃ સમ્ભવતીતિ દ્વિતીયસ્ય તાવદઙ્ગનિયમમભિદધતે—

દ્વિતીયે તૃતીયસ્ય કદાચિદ્ દ્વ્યઙ્ગઃ, કદાચિત્ ત્ર્યઙ્ગઃ ॥ ૮-૧૧ ॥

અવતરણાર્થ— આ જ નીતિથી આ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુનો વાદ જેમ જિગીષુની સાથે સંભવતો નથી. તેમ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુની સાથે પણ આ (સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ)ની વાદિતા કે પ્રતિવાદિતા સંભવતી નથી. આ કારણે શેષ બાકી રહેલ ત્રીજી-ચોથી વ્યક્તિની સાથે જ આ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુમાં વાદ સંભવે છે. તેથી તે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ નામના બે નંબરના અંગનો નિયમ જણાવે છે—

સૂત્રાર્થ— બીજા સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુનો વાદ જ્યારે ત્રીજાની સાથે હોય છે. ત્યારે કચારેક બે અંગો હોય છે. અને કચારેક ત્રણ અંગો પણ હોય છે. || ૮-૧૧ ||

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષો વાદિનિ સમુપસ્થિતે સતિ તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વ-નિર્ણનીષો: ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિન: પ્રતિવાદિન:, કદાચિદ् દ્વયઙ્ગો વાદો ભવતિ, યદા જયપરાજયાદિનિરપેક્ષતયાડપેક્ષિતસ્તત્ત્વાવબોધો વાદિનિ પ્રતિવાદિના કર્તું પાર્યતે, તદા-નીમિતરસ્ય સભ્યસભાપતિરૂપસ્યાડઙ્ગદ્વયસ્યાનુપયોગાત् । ન હૃનયો: સ્વપરોપકારાયૈવ પ્રવૃત્તયો: શાઠ્યકલહાદિલાભાદિકામભાવા: સમ્ભવન્તિ । યદા પુનરુત્તામ્યતાડપિ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિના પ્રતિવાદિના ન કથંચિત્તત્ત્વનિર્ણય: કર્તું શક્યતે, તદા તન્નિર્ણયાર્થમુભાભ્યામપિ સભ્યાનામપેક્ષ્યમાણત્વાત् કલહલાભાદ્યભિપ્રાયાભાવેન સભા-પતેરનપેક્ષણીયત્વાત् અઙ્ગઃ ॥૮-૧૧॥

વિવેચન- વાદી જ્યારે જિંગીષુ હોય, અને પ્રતિવાદી જ્યારે ૧-૩-૪ નંબર હોય ત્યારે વાદ થાય છે, પરંતુ ૨ નંબર હોય ત્યારે વાદ ન થાય. આ જ નીતિરીતિ પ્રમાણો જ્યારે વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ નામે ૨ નંબર હોય અને સામે પ્રતિવાદી ૧-૨-૩-૪ નંબર ક્રમશઃ હોય ત્યારે તેમાં ૧ નંબર જિંગીષુ હોવાથી અને ૨ નંબર સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ જ હોવાથી ત્યાં વાદ સંભવતો નથી. પરંતુ ૩-૪ નંબરની સાથે જ માત્ર વાદ સંભવે છે. ત્યાં જ્યારે ઉપરની સાથે વાદ થાય ત્યારે એટલે કે મને પોતાને ગુરુજી આદિ પાસેથી તત્ત્વનો બોધ કેમ થાય? એવો શિષ્યભાવ હૃદયમાં રાખીને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ વાદી ઉપસ્થિત હોતે છતે ત્રણ નંબરના પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીષુ એવા ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદીની સાથે જ્યારે વાદ કરે છે. ત્યારે કૃયારેક “વાદી અને પ્રતિવાદી” આમ બે અંગ જ હોય છે.

પ્રશ્ન- બે જ અંગ હોય અને સભ્ય તથા સભાપતિ ન હોય આવું કેમ બને છે?

ઉત્તર- યદા= જ્યારે જ્ય અને પરાજ્ય વગેરેની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ કેવલ એકલો તત્ત્વોનો અવબોધ જ કરવા-કરાવવાની અપેક્ષા હોય અને તે તત્ત્વાવબોધ પ્રતિવાદી (એવા ગુરુજી) વાદી (એવા શિષ્ય)માં કરાવવાને પોતે સમર્થ હોય ત્યારે બાકીનાં જે બે અંગો સભ્ય અને સભાપતિ રૂપ છે. તેનો ઉપયોગ ન હોવાથી પ્રથમનાં વાદી-પ્રતિવાદી એમ બે અંગ જ હોય છે. શિષ્યને હૈયામાં સમજવાનો ભાવ છે. અને ગુરુજીને હૈયામાં સમજાવવાનો (વાત્સલ્ય) ભાવ છે. અને ગુરુજી પણ યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી એવું સમજાવે છે કે શિષ્યને બરાબર સમજાઈ જ જાય છે. આ રીતે સ્વ અને પરના ઉપકાર માટે જ પ્રવૃત્તિ કરતા એવા તે શિષ્ય અને ગુરુજીમાં શાઠ્યતા (લુચ્યાઈ), કલહાદિ (સંકલેશ વગેરે), અને લાભાદિની કામનાના ભાવો સંભવતા નથી. માટે આ બે વ્યક્તિને તત્ત્વનિર્ણય માટે ત્રીજી કોઈપણ વ્યક્તિની જરૂર રહેતી નથી.

પરંતુ જ્યારે ઘણો ઘણો પ્રયત્ન કરતા (એટલે કે પાંચ-દશવાર જુદી જુદી રીતે તત્ત્વબોધ સમજાવતા) એવા પણ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી વડે શિષ્યના હદ્યમાં અધ્યબુદ્ધિપજ્ઞાના કારણે કેમે કરીને તત્ત્વબોધ કરાવવાને સમર્થ ન જ થવાય, ત્યારે વાદી અને પ્રતિવાદી એમ બસે વડે પણ તત્ત્વાર્થના નિર્ણય માટે તે વાદ સાંભળનારા સભ્યોની અપેક્ષા રખાય છે. એટલે કે પ્રતિવાદી એવા ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી ગુરુજી જ્યારે શિષ્યને (વાદીને) તત્ત્વ સમજાવતા હોય અને બીજા કેટલાક સભ્યો પણ સાંભળતા હોય, અને વાદીને (શિષ્યને) તત્ત્વાવબોધ ન થતો હોય ત્યારે સાંભળનારા સભ્યો કહે છે કે આ ગુરુજી જે તત્ત્વ સમજાવે છે તે આ રીતે બરાબર જ છે. આમ ત્રીજું અંગ ત્યાં સહાયક બને છે. તેથી ક્યારેક ત્રણ અંગ પણ હોય છે. પરંતુ વાદી-પ્રતિવાદી વચ્ચે શિષ્ય-ગુરુ ભાવ હોવાથી કલહ કે લાભાદિના અભિપ્રાયનો અભાવ હોવાથી તેના નિર્ણય માટે સભાપતિની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેથી યોથા અંગની જરાય જરૂર નથી. આ રીતે ક્યારેક વાદી-પ્રતિવાદી અને સભ્યો આમ ત્રણ અંગો પણ હોય છે. || ૮-૧૧ ||

અવતરણ—દ્વિતીય એવ વાદિનિ ચતુર્થસ્યાઙ્ગનિયમમાહુ:—

તત્ત્વૈવ દ્વયઙ્ગસ્તુરીયસ્ય ॥ ૮-૧૨ ॥

અવતરણાર્થ— સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ નામનો બીજો વાદી હોય અને સામે પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કેવલી નામના યોથા પ્રતિવાદી હોય ત્યારે કેટલાં અંગો હોય ? તેનો નિયમ જણાવે છે—

સૂત્રાર્થ— ત્યાં જ (એટલે કે વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય ત્યારે અને) પ્રતિવાદી કેવલી હોય ત્યારે બે જ અંગની જરૂર છે. (શેષ અંગો સંભવતાં નથી.) || ૮-૧૨ ||

તત્ત્વૈવ દ્વિતીયે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષૌ વાદિનિ, તુરીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષો: કેવલિન: પ્રતિવાદિન:, દ્વયઙ્ગ એવ વાદ:, તત્ત્વનિર્ણાયકત્વાભાવાસંભવેન સભ્યાનામ-ભિહિતદિશા સભાપતેશ્વાઙ્નપેક્ષણાત् ॥૧૨॥

વિવેચન— હવે જ્યારે વાદી તરીકે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય અને સામે પ્રતિવાદી તરીકે તુરીય એટલે યોથા નંબરવાળા કેવલી હોય અર્થાત् પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ કેવલી ભગવાન હોય, ત્યારે વાદી અને પ્રતિવાદી એમ બે જ અંગ જરૂરી છે. સમજવાની વૃત્તિવાળો આ વાદી શિષ્યભાવયુક્ત છે. અને સમજાવનાર પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એવા પ્રતિવાદી જે છે તે કેવલી છે. તેથી તત્ત્વનિર્ણયના અભાવનો અસંભવ છે. તથા શાઠ્યતા, કલહાદિ, અને પૂજા-લાભાદિનો પણ અસંભવ

છે. તેથી ઉપરોક્ત દિશાના અનુસારે સત્યોની અને સભાપતિની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેથી બે અંગ જ હોય છે. || ૮-૧૨ ||

અવતરણ—તૃતીયેઽજ્ઞનિયમમાહુः—

તૃતીયે પ્રથમાદીનાં યથાયોગં પૂર્વવત् ॥ ૮-૧૩ ॥

અવતરણાર્થ— ગ્રીજા વાદી હોય ત્યારે અંગનિયમ જણાવે છે—

સૂત્રાર્થ— ગ્રીજા વાદી (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી) હોય ત્યારે સામે પ્રતિવાદી પ્રથમાદિ યથાયોગ્ય હોય છે. તે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જાણાવું. || ૮-૧૩ ||

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષૌ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનિ વાદિનિ, નિવેદિતરૂપાણાં પ્રથમદ્વિતીયતૃતીયતુરીયાણાં પ્રતિવાદિનામ्, ઉક્તયુક્ત્યૈવ પ્રથમસ્ય ચતુરજ્ઞઃ, દ્વિતીયતૃતીયયો: કદાચિદ્ દ્વયજ્ઞઃ, કદાચિત્ ત્રયજ્ઞઃ, તુરીયસ્ય તુ દ્વયજ્ઞ એવ વાદો ભવતિ । નિઃસીમા હિ મોહહતકસ્ય મહિમા, ઇતિ કશ્ચિદાત્માનં નિર્ણિતતત્ત્વમિવ મન્યમાનઃ સમગ્રપદાર્થ-પરમાર્થદર્શિનિ કેવલિન્યપિ તન્નિર્ણયોપજનનાર્થ પ્રવર્તત ઇતિ ન કદાચિદસમ્ભાવના, ભગવાંસ્તુ કેવલી પ્રબલકૃપાપીયૂષપૂરપૂરિતાન્તઃકરણતયા તમપ્યવબોધ્યતીતિ કો નામ નાનુમન્યતે ? || ૮-૧૩ ||

વિવેચન— ચાર પ્રકારના વાદીમાંથી ગ્રીજા નંબરના પરમાં તત્ત્વનો બોધ કરાવવાની ઈચ્છાવાળા ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા વાદી જ્યારે હોય ત્યારે સામે ઉપર કહેલા સ્વરૂપવાળા પહેલા-બીજા-ગ્રીજા અને ચોથા પ્રતિવાદી સાથે યથાયોગ્ય રીતે વાદ થાય છે. ત્યાં ઉપર કહેલી નીતિથી જો (૧) જિગ્નીષુ નામનો પ્રથમ પ્રતિવાદી હોય તો તે જિતવાની ઈચ્છાવાળો છે. તેથી ચારે અંગોની આવશ્યકતા રહે છે. (૨) સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ નામના બીજા અને (૩) પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાની નામના ગ્રીજા પ્રતિવાદી હોય ત્યારે ક્યારેક બે અંગો અને ક્યારેક સભાપતિ વિનાનાં ત્રણ અંગો પણ હોય છે. અને (૪) જ્યારે પ્રતિવાદી તરીકે કેવલી ભગવાન નામના ચોથા પ્રતિવાદી હોય ત્યારે વાદી-પ્રતિવાદી રૂપ બે જ અંગવાળો વાદ થાય છે. વધારે અંગની જરૂરીયાત રહેતી નથી.

પ્રશ્ન— વાદી ગ્રીજા નંબરના હોય અને પ્રતિવાદી ચોથા નંબરના હોય તો વાદ જ કેમ સંભવે ? કારણકે પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ એવા ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા વાદી હોય, તે કેવલીની સામે વાદમાં કેમ ઉત્તરે ? કારણકે છદ્રસ્થને તત્ત્વ સમજાવવાનું હોય, કેવલીને તો કંઈ સમજાવવાનું સંભવે જ નહીં. તો ત્રણ નંબરના વાદી ચાર નંબરના પ્રતિવાદીને “કેવલી છે” આમ જાણવા છિતાં વાદ કેવી રીતે કરે ? અર્થાત્ આ ભાંગો ન સંભવે.

ઉત્તર— નિઃસીમા હિ=સંસારી જીવોને હણનારા (બુદ્ધિભ્રષ્ટ કરનારા) એવા મોહરાજાનો મહિમા (પ્રભાવ) નિઃસીમ (અપાર) છે. કે કોઈક છિંઘસ્થ વાદી પોતાના આત્માને નિર્ણીતતત્ત્વવાળો (મને જે સમજાયું છે તે જ બરાબર તત્ત્વ છે. હું જ બરાબર જાણું છું. આવા પ્રકારનું) માનતો છતો સમગ્ર પદાર્થના પરમાર્થને જાણનારા એવા કેવલી પરમાત્મામાં પણ તે તત્ત્વનો નિર્ણય સમજાવવા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી અહીં કંઈ જ અસંભવિત નથી. દુષ્ટ એવો મોહરાજ આવું કામ પણ કરાવે છે. પરંતુ સામે પ્રતિવાદી તરીકે રહેલા કેવલી ભગવાન તો પરમ કૃપારૂપી અમૃતના પૂરથી પુરાયેલા અંત:કરણવાળા હોવાના કારણો તેને (અર્થાત् તેવા અભિમાની અને મોહાન્ધ આત્માને) પણ અવશ્ય બોધ કરે જ છે. આવું કોણ ન માને ! વાદી તરીકે અભિમાન પૂર્વક વાદ કરવા માટે જ આવેલા ગौતમસ્વામિજી આદિને કૃપા કરવા પૂર્વક ભગવાન વર્ધમાનસ્વામીએ જેમ પ્રતિબોધ કર્યા, તેમ અહીં સમજવું. માટે છિંઘસ્થ વાદી અને કેવલી પ્રતિવાદી આ ભાંગો પણ સંભવે જ છે. || ૮-૧૩||

અવતરણ— પરોપકારૈકપરાયણસ્ય ભગવતઃ કેવલિનઃ સમ્ભવત્યપિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષા, ન કેવલકલાવલોકિતસકલવસ્તુતયા કૃતકૃત્યે કેવલિનિ વિલસિતુમુત્સહત ઇતિ પ્રથમાદીનાં ત્રયાણામેવાઙ્નનિયમમાહુઃ—

તુરીયે પ્રથમાદીનામેવમ् ॥ ૮-૧૪ ॥

અવતરણાર્થ— પરોપકાર માત્ર કરવામાં પરાયણ એવા ભગવાન કેવલીને પરમાં તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાની ભાવના જરૂર સંભવે છે. પરંતુ સામે જો કેવલજ્ઞાનની કલા વડે જાણેલી છે, સર્વે વસ્તુઓ જેમણે એવા કેવલી હોવાના કારણો કૃતકૃત્ય બની ચૂકેલા એવા કેવલજ્ઞાની પ્રતિવાદી હોતે છતે સમજાવવાની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. તેથી વાદી એવા કેવલીનો પ્રતિવાદી એવા કેવલીની સાથે વાદ સંભવતો નથી. માટે ચોથો ભાંગો શૂન્ય છે. આ કારણે ચાર નંબરમાં કેવલી વાદી જ્યારે હોય ત્યારે પ્રથમના ત્રણ પ્રતિવાદીની સાથે થનારા વાદમાં અંગનિયમ જણાવે છે—

સૂત્રાર્થ— ચોથા વાદી (એટલે કે કેવલી એવા વાદી) હોતે છતે પ્રથમાદિ ત્રણ પ્રતિવાદીઓની સાથેના વાદમાં અંગનિયમ આ પ્રમાણે જાણાવો. || ૮-૧૪||

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષો કેવલિનિ વાદિનિ, પ્રથમ-દ્વિતીયતૃતીયાનામેવમિતિ પૂર્વવત્ત પ્રથમસ્ય ચતુરઙ્ગઃ, દ્વિતીય-તૃતીયયોસ્તુ દ્વયઙ્ગ એવ વાદો ભવતીત્વર્થઃ ॥

“પ્રારમ્ભકાપેક્ષતયા યદેવમઙ્ગવ્યવસ્થા લભતે પ્રતિષ્ઠામ् ।

સંચિન્ય તસ્માદમુમાદરેણ પ્રત્યારભેત પ્રતિભાપ્રગલ્ભઃ ॥૧ ॥૧૪ ॥”

વિવેચન- હવે જ્યારે ચાર નંબરના વાદી હોય એટલે કે પરમાં તત્ત્વ સમજાવવાની મનોવૃત્તિવાળા કેવલી ભગવાન જ્યારે વાદી હોય ત્યારે સામે પ્રતિવાદી તરીકે ૧-૨-૩ જાતના પ્રતિવાદી સંભવી શકે છે. તેમાં “એવમ्” આ જ પ્રમાણે એટલે કે પૂર્વ જે અંગો કહ્યાં તેને અનુસારે જ અંગનિયમ સમજી લેવો. તેમાં પ્રથમ “જિગીષુ” પ્રતિવાદી જો હોય તો ચારે અંગોની જરૂર રહે છે. કારણકે જિગીષુ હોય ત્યારે શાઠયતા, કલહ અને પૂજા-લાભાદ્યની સંભાવના હોઈ શકે છે. તેના નિવારણ માટે સભ્ય અને સભાપતિની જરૂરિયાત રહે છે. પરંતુ પ્રતિવાદી તરીકે જો બે નંબર અને ત્રણ નંબર હોય તો “વાદી-પ્રતિવાદી” એમ બે જ અંગવાળો વાદ સંભવે છે. અધિક અંગની જરૂર રહેતી નથી. આ પ્રમાણે અંગવ્યવસ્થા છે તે જાણીને જ વાદનો પ્રારંભ કરાય છે. કહ્યું છે કે—

પ્રારંભકની (વાદીની) અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે અંગ વ્યવસ્થા જો કરવામાં આવી હોય તો જ તે વ્યવસ્થા પ્રતિષ્ઠાને (સફળતાને-યશસ્વિતાને) પામે છે. તેથી આ વ્યવસ્થાને બરાબર સમજીને જ પ્રતિભાશાલી એવા પ્રતિવાદીએ પ્રતિવાદ કરવો જોઈએ. જો ઉપરોક્ત અંગવ્યવસ્થા વિના જ વાદ કરવામાં આવે તો શાઠય અને કલહાદિ સંભવે. માટે વ્યવસ્થાને અનુસારે જ વાદ કરવો. ॥૮-૧૪॥

અવતરણ— ચતુરઙ્ગો વાદ ઇત્યુક્તમ्, કાનિ પુનશ્ચત્વાર્થઙ્ગાનિ ? ઇત્યાહુ:

વાદિપ્રતિવાદિસભ્યસભાપતયશ્ચત્વાર્થઙ્ગાનિ ॥ ૮-૧૫ ॥

અવતરણાર્થ— “વાદ ચાર અંગવાળો છે” એમ પૂર્વસૂત્રમાં કહ્યું છે. તેથી તે ચાર અંગો કયાં કયાં ? તે સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ- (૧) વાદી, (૨) પ્રતિવાદી, (૩) સભ્ય અને (૪) સભાપતિ. આમ વાદનાં કુલ-૪ અંગો છે. ॥૮-૧૫॥

“સ્પષ્ટમ्” ॥ ૮-૧૫ ॥

વિવેચન- આ સૂત્રનો અર્થ સહેલો અને સરળ હોવાથી તથા શબ્દો ઉપરથી જ સમજાઈ જાય તેવો હોવાથી “સ્પષ્ટમ्” કહીને જ સમજાવી દે છે. વધારે ટીકા કરતા નથી. તથા વાદી, પ્રતિવાદી, સભ્ય અને સભાપતિ કોને કહેવાય ? તથા તે ચારેનું કામકાજ શું શું હોય ? તે આગળના સૂત્રોમાં ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ કહેવાના છે. તેથી અમે તેનું વિવેચન અહીં લખતા નથી. ॥૮-૧૫॥

અવતરણ—અથૈતેષાં લક્ષણં કર્મ ચ કીર્તયન્તિ—

પ્રારમ્ભકપ્રત્યારમ્ભકાવેવ મલ્લપ્રતિમલ્લન્યાયેન વાદિપ્રતિવાદિનૌ
॥૮-૧૬॥

અવતરણાર્થ— હવે આ ચારે અંગોનાં લક્ષણો તથા કાર્યો જણાવે છે—

સૂત્રાર્થ— મલ્લ-પ્રતિમલ્લના ન્યાયે વાદના પ્રારંભકને અને પ્રત્યારંભકને અનુકૂમે વાદી-પ્રતિવાદી કહેવાય છે. ॥૮-૧૬॥

યૌ તૌ પ્રારમ્ભક-પ્રત્યારમ્ભકાં પૂર્વમુક્તાં, તાવેવ પરસ્પર વાદિ-પ્રતિવાદિનૌ વ્યપદિશયેતે, યથા દ્વૌ નિયુધ્યમાનૌ મલ્લપ્રતિમલ્લાવિતિ ॥૮-૧૬॥

વિવેચન— પૂર્વ સૂત્રોમાં વાદનો પ્રારંભ કરનારા તથા તેની સામે પ્રત્યુત્તર આપનારા જે પ્રારંભક અને પ્રત્યારંભક કહ્યા છે. તે જ બસે પરસ્પર વાદી-પ્રતિવાદી કહેવાય છે. જેમ યુદ્ધભૂમિમાં લડાઈ કરતાં મલ્લ અને પ્રતિમલ્લ હોય છે. તેમ વાદભૂમિમાં આ બશેને વાદી-પ્રતિવાદી કહેવાય છે. જેમ મલ્લ-પ્રતિમલ્લ યુદ્ધમાં વૈરાયમાણભાવે (હાર-જિતના ભાવે) યુદ્ધ કરે છે. તેમ વાદમાં આ બશે આત્માઓ હાર-જિતની અપેક્ષા પૂર્વક વાદ કરે છે. ॥૮-૧૬॥

પ્રમાણતઃ સ્વપક્ષસ્થાપનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપાવનયો: કર્મ ॥૮-૧૭॥

સૂત્રાર્થ— પ્રમાણપૂર્વક પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવું, અને પ્રતિપક્ષનું (સામેના પક્ષનું) ખંડન કરવું આ જ આ બજ્ઞેનું કામ છે. ॥૮-૧૭॥

વાદિના પ્રતિવાદિના ચ સ્વપક્ષસ્થાપનં પરપક્ષપ્રતિક્ષેપશ્ચ દ્વિત્યમપિ કર્તવ્યમ्, એકતરસ્યાપિ વિરહે તત્ત્વનિર્ણયાનુત્પત્તે: । અત એવ સ્વપક્ષેત્યાદદ્વિવચનોપક્રમ્યાપિ કર્મે-ત્યેકવચનમ्, યથેસ્થનધ્માનાધિશ્રયણાદીનામન્યતમસ્યાષ્યપાયે વિકિલત્તરનિષ્પત્તે: સર્વેષામપિ પાક ઇત્યેકતયા વ્યપદેશ ઇતિ । સ્વપક્ષસ્થાપનપરપક્ષપ્રતિક્ષેપયો: સમાસેન નિર્દેશઃ: કવચિદેકપ્રયત્નનિષ્પન્તાપ્રત્યાયનાર્થમ् । યદા હિ નિવૃત્તાયાં પ્રથમક્ષાયાં પ્રાપ્તાવસરાયાં ચ દ્વિતીયક્ષાયાં પ્રતિવાદી ન કિશ્ચિદ् વદતિ, તદાનીં પ્રથમક્ષાયાં સ્વદર્શનાનુસારેણ સત્પ્રમાણોપક્રમત્વે સ્વપક્ષસ્થાપનમેવ પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, યદા વા વિરુદ્ધત્વાદિકમુદ્રાવયેત્, તદા પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ એવ સ્વપક્ષસિદ્ધઃ, ઇતિ સમાસેઽપિ તુલ્યકક્ષતાપ્રદર્શનાર્થમિત-રેતરયોગદ્વદ્ધઃ । યથા સ્વપક્ષ: સ્થાપ્યતે તથા પરપક્ષ: પ્રતિક્ષેપઃ, યથા ચાયં પ્રતિક્ષેપ્યતે તથા સ્વપક્ષ: સ્થાપ્યઃ, ન તુ સર્વત્ર પારિશોષ્યાત્ પરિતોષણ ભવિતવ્યમ् ॥

“માનેન પક્ષપ્રતિપક્ષયો: ક્રમાત્ પ્રસાધનક્ષેપણકેલિકર્મઠૌ ।
વાદેજી મલ્લપ્રતિમલ્લનીતિતો વદન્તિ વાદ્પ્રતિવાદિનૌ બુધાઃ ॥૧॥” ॥૧૭॥

વિવેચન— જ્યારે જ્યારે વાદી અને પ્રતિવાદી દ્વારા વાદકથા પ્રારંભાય છે. ત્યારે ત્યારે બસે વ્યક્તિઓએ પોતપોતાના પક્ષનું પ્રમાણ પૂર્વક (સુયુક્તિઓ પૂર્વક) સ્થાપન કરવું અને પરપક્ષનું ખંડન કરવું આ બસે કામો બસેનાં છે. જો સ્વપક્ષ-સ્થાપન અને પરપક્ષ પ્રતિક્ષેપ આ બે કાર્યોમાંથી ગમે તે એક કાર્ય કરે અને બીજું કાર્ય ન કરે તો એટલે કે બે કાર્યોમાંના કોઈપણ એક કાર્યના વિરહમાં તત્ત્વનિર્ણયની અનુત્પત્તિ છે. આ કારણથી જ મૂલસૂત્રમાં “સ્વપક્ષસ્થાપનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપૌ” આમ દ્વિવચનનો પ્રયોગ કરીને પણ “કર્મ” શબ્દમાં એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે અર્થાત્ જેમ ઈધન (કાષ), ધ્માન (ફૂંકણી.), અધિશ્રયણ (ચૂલા ઉપર વસ્તુ મૂકવી) આ બધી કિયાઓ મળીને જ “પાક” કિયા થાય છે. ઉપરોક્ત સર્વે કિયાઓમાંથી કોઈપણ એક કિયા જો ન હોય તો “વિકિલત્તિ” (એટલે પાક) કિયાની અનિષ્પત્તિ જ થાય છે. તેથી આ સર્વે કિયાઓ મળીને “પાકકિયા”નો એક કિયા રૂપે વ્યવહાર થાય છે. તેવી જ રીતે સ્વપક્ષસાધન અને પ્રતિપક્ષનું પ્રતિક્ષેપણ આમ આ બસે કિયાઓ મળીને જ વાદ કરવા રૂપ એક “કર્મ” કિયા છે. આમ જણાવવા વચનભેદથી નિર્દેશ કરેલ છે.

વળી “સ્વપક્ષસાધન અને પ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપ” આ બસે પદોનો સમાસ કરીને એકવાક્ય સ્વરૂપે મૂલસૂત્રમાં ગ્રન્થકારે જે વિધાન કર્યું છે. તે એમ જણાવે છે કે કયારેક એક જ પ્રયત્ન માત્રથી આ બસે કામો નિષ્પત્ત થઈ જાય છે. આમ સમજાવવા માટે સમાસ કરેલ છે. વાદકથામાં વાદી દ્વારા પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવા રૂપ પ્રથમકક્ષા સમાસ થયે છતે (એટલે કે વાદી બોલી રહે ત્યારબાદ) પ્રતિવાદીને બોલવાનો અવસર પ્રાપ્ત થવા રૂપ બીજી કક્ષા આવે છતે પણ જો પ્રતિવાદી કંઈપણ ન બોલે (એટલે કે પ્રતિવાદી જો વાદીના કહેલા તત્ત્વમાં કંઈપણ દોષો ન બતાવે) તો તે જ વખતે પ્રથમ કક્ષામાં જ વાદી દ્વારા પોતાના માનેલા દર્શનના અનુસારે યુક્તિયુક્ત એવાં સત્ત્રમાણો રજી કરવા પૂર્વક વસ્તુ સિદ્ધ કરાયે છતે પોતાના પક્ષની જે સ્થાપના કરી છે. તે જ પ્રતિપક્ષનો પ્રતિક્ષેપ (એટલે કે પરપક્ષનું ખંડન) છે. પરપક્ષના ખંડન માટે બીજી યુક્તિઓ હવે આપવી પડતી નથી. કારણકે જ્યારે પ્રતિવાદી કંઈ બોલે જ નહીં. તેનો અર્થ એ છે કે વાદી વડે કહેવાયેલી વાત સત્ય છે. તેનાથી અન્ય વાત મિથ્યા છે. માટે સ્વપક્ષના સ્થાપન રૂપ એક જ પ્રયત્નથી પરપક્ષનું ખંડન પણ સમજ લેવું.

અથવા પ્રતિવાદી વડે બોલાયેલા વાક્યમાં વાદી દ્વારા વિરુદ્ધતા આદિ કોઈ દોષો જો ઉદ્ભાવિત કરાય (પ્રગટ કરાય). અને ત્યાં પ્રતિવાદી કંઈ પણ બોલે નહીં. તો વાદી દ્વારા કરાયેલું આ પરપક્ષનું ખંડન જ સ્વપક્ષનું સ્થાપન સમજી લેવું. આ રીતે કોઈક વાર એક જ પ્રયત્ન બસે કાર્ય કરનાર બને છે. તેથી “સ્વપક્ષસાધન અને પ્રતિપક્ષ પ્રતિક્ષેપ” આ બસે પદોનો સમાસ કરવા છતાં પણ તે બસે પદો તુલ્ય કક્ષાવાળાં છે. આમ જણાવવા માટે ઈતરેતરદ્વારા સમાસ કર્યો છે. તેથી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ દ્વારા અને સત્ત્વમાણ જણાવવા દ્વારા જેમ સ્વપક્ષની સ્થાપના કરાય છે. તેમ તેવી જ સુંદર યુક્તિઓ વડે પરપક્ષનો પ્રતિક્ષેપ પણ કરવો જ જોઈએ. અને જે રીતે પરપક્ષનો પ્રતિક્ષેપ કરાય છે. તે રીતે સ્વપક્ષનું સ્થાપન પણ અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. પરંતુ આ બેમાંથી એક કાર્ય કર્યું હોય તો તેવા પ્રકારના એક કાર્યમાત્રથી સર્વત્ર સંતોષવાળા થવું નહીં. સ્વપક્ષસ્થાપના થઈ રહે તો પણ પરપક્ષના ખંડન માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું. અને પરપક્ષનું ખંડન કર્યું હોય તો સ્વપક્ષના સ્થાપન માટે પણ પ્રયત્નશીલ રહેવું. આવો ભાવ સમજાવવા ઈતરેતરદ્વારા સમાસ કર્યો છે.

“અહીં વાદકથામાં પ્રમાણપૂર્વક પોતાના પક્ષનું સ્થાપન અને પ્રતિપક્ષનું ક્ષેપણ (ખંડન) કરવાની કિયામાં કર્મઠ (કુશળ) એવા તે બસેને પંડિતપુરુષો મહિલ-પ્રતિમહિલના ન્યાયથી વાદી પ્રતિવાદી કહે છે.” ॥૮-૧૭॥

**વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદીષ્ણાત્વધારણાબાહુશ્રુત્યપ્રતિભાક્ષાન્તિ-
માધ્યસ્થ્યૈરુભયાભિમતા: સભ્યા: ॥૮-૧૮॥**

સૂત્રાર્થ- વાદી અને પ્રતિવાદીની વચ્ચે જે વિષયનો વાદ ચાલવાનો હોય તે સિદ્ધાન્તને જાણવામાં (૧) કુશળતા, (૨) ધારણાશક્તિ, (૩) બહુશ્રુતતા, (૪) પ્રતિભા, (૫) ક્ષમાશીલતા અને (૬) માધ્યસ્થતા ગુણો વડે જે પુરુષો વાદી-પ્રતિવાદી એમ ઉભયને માન્ય છે. તે પુરુષો સભ્ય કહેવાય છે. ॥૮-૧૮॥

નદીષ્ણ ઇતિ કુશલ:, પ્રાધાન્યખ્યાપનાર્થ વાદિ-પ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદી-ષ્ણાત્વસ્ય પ્રથમં નિર્દેશ: । ન ચૈત્ર બહુશ્રુતત્વે સત્યવશ્યં ભાવિ, તસ્યાન્યથાપિ ભાવાત्, અવશ્યાપેક્ષણીય ચૈત્ર, ઇતરથા વાદિપ્રતિવાદિપ્રતિપાદિતસાધનદૂષણોષુ સિદ્ધાન્ત-સિદ્ધત્વાદિગુણાનાં તદ્બાધિતત્વાદિદોષાણાં ચાવધારયિતુમશક્યત્વાત् । સત્યપ્રેતસ્મિન્નધારણામન્તરેણ ન સ્વાવસરે ગુણદોષાવબોધકત્વમિતિ ધારણાયા અભિધાનમ् । કદાચિદ્વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં સ્વાત્મન: પ્રૌઢતાપ્રસિદ્ધયે સ્વસ્વસિદ્ધાન્તપ્રતિપાદિતયોરપિ વ્યાકરણાદિ-

પ્રસિદ્ધયો: પ્રસઙ્ગત: પ્રયુક્તોદ્વાવિતયોર્વિશેષલક્ષણચ્યુતસંસ્કારાદિગુણદોષયો: પરિજ્ઞાનાર્થ્ય
બાહુશુત્યોપાદાનમ् । તાખ્યામેવ સ્વસ્વપ્રતિભયોત્પ્રેક્ષિતયોસ્તત્તદગુણદોષયોર્નિર્ણયાર્થ્ય
પ્રતિભાયા: પ્રતિપાદનમ् । વાદિ-પ્રતિવાદિનોર્મધ્યે યસ્ય દોષોઽનુમન્યતે સ યદિ કશીદ
કદાચિત્ પરુષમપ્રભિદધીત, તથાપિ નૈતે સભાસદ: કોપપિશાચસ્ય પ્રવેશં સહન્તે,
તત્ત્વાવગમવ્યાધાતપ્રસઙ્ગાદિતિ ક્ષાન્તેરુક્તિ: । તત્ત્વં વિદન્તોऽપિ પક્ષપાતેન ગુણદોષૌ
વિપરીતાવપિ પ્રતિપાદયેયુરિતિ માધ્યસ્થ્યવચનમ् । એભિ: ષડ્ભિર્ગુણૈરુભયો: પ્રકરણાત્
વાદિ-પ્રતિવાદિનોરભિપ્રેતા: સભ્યા ભવન્તિ । સભ્યા ઇતિ બહુવચનં ત્રિ-ચતુરાદયોર્માની
પ્રાયેણ કર્તવ્યા ઇતિ જ્ઞાપનાર્થમ्, તદભાવેઽપિ દ્વાવેકો વાર્ષસૌ વિધેય: ॥૮-૧૮॥

વિવેચન— અહીં મૂલસૂત્રમાં લખેલા “નદીષ્ટુ” શબ્દનો અર્થ કુશળ કરવો.
વાદી અને પ્રતિવાદી આ બે અંગોનાં લક્ષણો શું ? અને તેઓની કાર્યવાહી શું ? તે
જ્ઞાવીને આ સૂત્રમાં હવે “સભ્ય” નામના ત્રીજા અંગનું લક્ષણ કહે છે. વાદી અને
પ્રતિવાદી વચ્ચે થનારી વાદકથામાં હવે જ્ઞાવવાતા હ ગુણોવાળા જે શ્રોતા પુરુષો હોય
છે તેને “સભ્ય” કહેવાય છે. (૧) સિદ્ધાન્ત કુશળતા, (૨) ધારણા, (૩) બહુશુત્તત્ત્વ,
(૪) પ્રતિભા, (૫) ક્ષમાશીલતા અને (૬) મધ્યસ્થતા. આ ઇએ ગુણોમાં “સિદ્ધાન્તની
કુશળતા” અતિશય પ્રધાન છે. તે જ્ઞાવવા માટે ઇએ ગુણોમાં આ ગુણનો પ્રથમપણે
નિર્દેશ કર્યો છે. ન ચૈતદ=સભ્યોમાં બહુશુત્તત્ત્વશું હોતે ઇતે જ વાદ-વિષયક સિદ્ધાન્તની
કુશળતા હોય, એવો નિયમ નથી. તસ્ય= તે વાદી-પ્રતિવાદી દ્વારા કરાતી વાદકથા-
વિષયક સિદ્ધાન્તનું કૌશલ્ય અન્યથાર્પિ=બહુશુત્તત્વ વિના પણ ભાવાત=હોઈ શકે છે.
બહુશુત્તત્વ પ્રાપ્ત ન કરી હોય તો પણ પ્રતિનિયત વાદવિષયક સિદ્ધાન્તની બાબતમાં તે
વિષયના અનુભવ દ્વારા સભ્યોની અંદર કુશળતા હોઈ શકે છે. અને સભ્યપણે
બેસનારા અંગમાં આ ગુણ અવશ્ય અપેક્ષાણીય છે. ઇતરથા=જો આ સિદ્ધાન્તની
કુશળતા નામના ગુણની અપેક્ષા ન રાખીએ તો વાદમાં ચર્ચાતા સિદ્ધાન્તની કુશળતા
વિનાના અને સભ્ય તરીકે બેઠેલા પુરુષો વાદી અને પ્રતિવાદી વડે કહેવાયેલા પોતાના
પક્ષના સાધક એવા સાધનમાં અને પરપક્ષના પ્રતિક્ષેપ માટે અપાયેલા દૂષણોમાં ક્યા
ક્યા હેતુઓ સિદ્ધાન્તને સિદ્ધ કરે તેવા સિદ્ધાન્ત સિદ્ધત્વાદિ ગુણોવાળા છે અને ક્યા
ક્યા હેતુઓ તે સિદ્ધાન્તને બાધા પહોંચાડે તેવા બાધિતત્વાદિ દોષવાળા છે. આવા
પ્રકારના સાધકતા રૂપ ગુણોને અને બાધકતા રૂપ દોષોને જાણવાને તે સભ્યો અસર્મર્થ
હોય છે. માટે “સિદ્ધાન્તકુશળતા” અવશ્ય જરૂરી છે.

(૨) સિદ્ધાન્તકુશળતા નામનો આ ગુણ હોતે ઇતે પણ જો ધારણા નામનો
ગુણ ન હોય તો તે ધારણા ગુણ વિના વાદી અને પ્રતિવાદી દ્વારા કરાતા તે વાદમાં

કહેવાયેલી તે ચર્ચા જ જો યાદ ન રહે તો તેમાં ગુણો અને દોષો જ્યારે જ્યારે આવતા હોય ત્યારે ત્યારે તે પ્રામ અવસરમાં ગુણો અને દોષોનો બોધ પણ થતો નથી. તેથી વાદીએ શું વાત કરી ? અને પ્રતિવાદીએ શું વાત કરી ? તે વાતને ધારી રાખવાની ધારણા શક્તિ પણ હોવી જરૂરી છે. તેથી તેનું કથન કરેલું છે.

(૩) ક્યારેક ક્યારેક વાદી અને પ્રતિવાદી વડે પોતપોતાની પ્રૌઢતા (હોંશિયારી-બડાઈ) જણાવવા માટે પોતપોતાના સિદ્ધાન્તમાં પ્રતિપાદન ન કરેલા એવા પણ વ્યાકરણ-ન્યાય-સાહિત્ય અને કાવ્ય આદિમાં પ્રસિદ્ધ એવા ગુણ-દોષનો પ્રસંગવશાત્ પ્રયોગ કરે અને ત્યારબાદ તેનું સમર્થન કરે આમ કરીને વિષયાન્તર થઈ જાય અને નિરર્થક બીજી વાતોમાં સમય ગુમાવી વાદનો ટાઈમ પૂરો કરે કે જેથી પોતાની હાર થતી દેખાતી હોય તે વાદનો સમય પૂરો થઈ જવાથી બીજા દિવસ ઉપર વાદ જાય અને વર્ચ્યે વસ્તુતાવ વિચારવાનો સમય મળી રહે જેથી હાર ન થાય. આમ વિષયાન્તર અર્થવાળા ગુણ-દોષની ચર્ચામાં ઉત્તરી જાય. જેમકે વિશેષ લક્ષણ રૂપ હોય તે ગુણ કહેવાય. અગ્નિનો ગુણ દાહકતા, સ્ફિટિકનો ગુણ ઉજ્જવલતા, પ્રામકરેલા સંસ્કારો ચ્યૂત થઈ જવા-ચાલ્યા જવા તે દોષ, જેમકે-ગ્રતધારી થઈને ગ્રતથી ભ્રષ્ટ થવું આને ગુણ-દોષ કહેવાય છે. આવા પ્રકારની વિષયાન્તર અને સ્થાનાન્તરમાં પ્રસિદ્ધ ગુણ-દોષની વ્યાખ્યામાં તથા ચર્ચામાં વાદી-પ્રતિવાદી સમય ન ગુમાવે તે માટે ગુણ-દોષના સૂક્ષ્મ અર્થોના જાણકાર સભ્યો હોવા જોઈએ તે જણાવવા માટે “બાહુશુત્ય” આવું વિશેષણ સભ્યોનું કહ્યું છે.

(૪) તે વાદી અને પ્રતિવાદી વડે જ પોતપોતાની પ્રતિભા દ્વારા કલ્પના કરીને પોતાના પક્ષમાં ગુણો અને પરપક્ષમાં જે દોષો અપાયા હોય, તેમાં કેટલા સાચા છે અને કેટલા ખોટા છે તેના નિર્ણય માટે સભ્યોમાં “પ્રતિભા” હોવી જોઈએ. આ કારણથી સભ્યોનું “પ્રતિભા” એવું ચોથું વિશેષણ છે.

(૫) વાદી અથવા પ્રતિવાદીની અંદર આ સભ્યો વડે જેનો દોષ જણાવાય, તે (વાદી અથવા પ્રતિવાદી) કોઈક કોધાવેશમાં આવ્યો છતો કદાચ જો કઠોર ભાષા પણ (સભ્યો માટે) બોલે, તો પણ આ સભાસદો કોધ રૂપી પિશાચના પ્રવેશને સહન કરતા નથી (અર્થાત્ કોધાવેશમાં આવતા નથી) કારણકે વાદી અથવા પ્રતિવાદી તો ગુસ્સામાં છે જ. અને સભાસદો પણ જો ગુસ્સામાં આવી જાય તો વાદ દ્વારા તત્ત્વ જાણવામાં વ્યાધાત થવાનો પ્રસંગ આવે. આમ સમજીને સભ્યોમાં ક્ષમા ગુણ હોવો જરૂરી છે. માટે “ક્ષમાશીલ” નામનું પાંચમું વિશેષણ લખ્યું છે.

(૬) સભ્યો તત્ત્વને જાણતા હોય, છતાં પણ વાદી ઉપર અથવા પ્રતિવાદી ઉપર પક્ષપાત હોય તો તેના કારણે વિપરીત ગુણ-દોષ પણ જણાવે. આવું ન બને એમ સમજીને સભ્યોનું “માધ્યસ્થ્ય” આવું છુંબું વિશેષણ કર્યું છે.

આવા પ્રકારના છ ગુણોથી સંયુક્ત ઉભયને માન્ય, અહીં (ઉભય શબ્દથી) પ્રકરણ જેનું ચાલે છે. તે વાદી અને પ્રતિવાદી એમ બનેને માન્ય એવા “સભ્યાઃ” સભ્યો આવા પ્રકારનું મૂલ સૂત્રમાં જે બહુવચન કર્યું છે. તેનાથી વાદમાં આ સભ્યો ઘણું કરીને ત્રણ-ચાર વર્ગોરે (૩-૪-૫-૬-૭-૮ ઈત્યાદિ) હોવા જોઈએ. આમ જણાવવા માટે બહુવચન કરેલ છે. જ્યારે કોઈ કાલે કોઈ ક્ષેત્રે ત્રણ-ચાર આદિ સભ્યો ન જ મળી શકતા હોય તો બે અથવા છેવટે એક સભ્ય પણ અવશ્ય કરવો. ॥૮-૧૮॥

વાદિપ્રતિવાદિનોર્યથાયોગં વાદસ્થાનકકથાવિશેષાજ્ઞીકારણા-
ઽગ્રવાદોત્તરવાદનિર્દેશઃ, સાધકબાધકોક્તિગુણદોષાવધારણમ्,
યથાવસરં તત્ત્વપ્રકાશનેન કથાવિરમણમ्, યથાસમ્ભવં સભાયાં
કથાફલકથનં ચૈષાં કર્માણિ ॥૮-૧૯॥

સૂત્રાર્થ- વાદી અને પ્રતિવાદીને- (૧) વાદનું સ્થાન નક્કી કરવું, (કચા વિષય ઉપર વાદ કરવો ? તે વિષયનો નિર્ણય કરવો. (૨) કથાવિશેષનું અંગીકાર કરાવવું. (એટલે કે વાદનો પ્રારંભ કરાવવો). (૩) અગ્રવાદ અને ઉત્તરવાદનો નિર્દેશ કરવો, (એટલે કે પ્રથમ કોણે વાદ શરૂ કરવો અને કોણે સામે પ્રત્યુત્તર આપવો, તેનો નિર્દેશ કરવો. (૪) વાદી અથવા પ્રતિવાદી વડે સાધક પ્રમાણો અને બાધક પ્રમાણો કહેવાયે છતે તેમાં અનુક્રમે ગુણ અને દોષોને બરાબર જાણવા. (૫) વર્ચ્યે વર્ચ્યે જ્યારે અવસર આવે ત્યારે (એટલે વાદી કે પ્રતિવાદી અથવા બજે મૂલભૂત ચર્ચાનો ત્યાગ કરી વિષયાન્તરમાં જતા હોય અથવા ખોટો સમય માત્ર વીતાવતા હોય, અને આવા કારણે બોલવું જ પડે તેમ હોય ત્યારે) તત્ત્વને પ્રકાશિત કરવા દ્વારા વાદ સમાપ્ત કરવો. તથા (૬) સભામાં ચથાયોગ્ય (નિષ્પક્ષપાત ભાવે જે ઉચિત લાગે તે પ્રમાણો) જ્યા-પરાજયની ઘોષણા કરવા રૂપ વાદના ફળનું કથન કરવું. આ છ કાર્યો આ સભ્યોનાં છે. ॥૮-૧૯॥

યત્ર સ્વયમસ્વીકૃતપ્રતિનિયતવાદસ્થાનકૌ વાદિપ્રતિવાદિનૌ સમુપતિષ્ઠેતે, તત્ર સભ્યાસ્તૌ પ્રતિનિયતં વાદસ્થાનકં સર્વાનુવાદેન દૂષ્યાનુવાદેન વા, વર્ગપરિહોરેણ વા

વक્તવ્યમિત્યાદિર્યોऽસૌ કથાવિશેષસ્તં ચાઙ્ગીકારયન્તિ, અસ્યાગ્રવાદોऽસ્ય ચોત્તરવાદ ઇતિ ચ નિર્દિશન્તિ, વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યામભિહિતયો: સાધક-બાધકયોર્ગુણં દોષં ચાવધાર-યન્તિ । યદૈકતરેણ પ્રતિપાદિતમપિ તત્ત્વં મોહાદભિનિવેશાદ् વાઽન્યતરોऽનંંગીકુર્વાણઃ કથાયાં ન વિરમતિ, યદા વા દ્વાવપિ તત્ત્વપરાઙ્મખમુદીરયન્તૌ ન વિરમતઃ, તદા તત્ત્વપ્રકાશનેન તૌ વિરમયન્તિ । યથાયોગં ચ કથાયાઃ ફળં જય-પરાજયાદિક-મુદ્ઘોષયન્તિ, તૈઃ ખલૂદ્ઘોષિતં તન્નિર્વિવાદતામવગાહતે ॥

“સિદ્ધાન્તદ્વયવેદિનઃ પ્રતિભયા પ્રેમ્ણા સમાલિઙ્ગિતા-
સ્તત્તચ્છાસ્ત્રસમૃદ્ધિબન્ધુરધિયો નિષ્પક્ષપાતોદ્યાઃ ।
ક્ષાન્ત્યા ધારણયા ચ રઞ્જિતહૃદો બાઢં દ્વયોઃ સંમતાઃ ।
સભ્યાઃ શાભુશિરોનદીશુચિશુભૈર્લભ્યાસ્ત એતે બુધૈઃ ॥૧ ॥” ॥૮-૧૯ ॥

વિવેચન— જે વાદમાં વાદીએ અને પ્રતિવાદીએ વાદનો વિષય સ્વયં પોતે જ નિષીઠ કર્યો હોય ત્યાં સભ્યોએ કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. પરંતુ જ્યાં સ્વયં પોતે નથી સ્વીકાર્યુ પ્રતિનિયત (નિશ્ચિત) વાદસ્થાનક જેઓએ એવા વાદી અને પ્રતિવાદી વાદ કરવા માટે ઉપસ્થિત થયા હોય ત્યારે ત્યાં સભ્યો તે બસ્તેને વાદસ્થાનક અંગીકાર કરાવે છે. એટલે કે તમારે (૧) સર્વાનુવાદ વડે (એટલે.....) (૨) દૂષ્યાનુવાદ વડે (એટલે.....) (૩) અથવા વર્ગપરિહાર કરવા પૂર્વક (એટલે.....) આવી આવી રીતે બાંધેલા નિયમો પ્રમાણે જ જે આ કથાવિશેષ (ચર્ચા) કરવાની છે. આમ નિયત કરેલા વિષયવાળું અને નિયમોથી યુક્ત એવું વાદસ્થાનક અંગીકાર કરાવે છે. તથા આ વ્યક્તિએ પ્રથમ વાદ શરૂ કરવાનો છે. (અગ્રવાદ કરવાનો છે) અને બીજી વ્યક્તિએ તેનો સામનો કરવાનો છે. (ઉત્તરવાદ કરવાનો છે.) આવો નિર્દેશ આ સભ્યો કરે છે. તથા વાદી અને પ્રતિવાદી વડે કહેવાયેલાં સાધક પ્રમાણોમાં અને બાધક પ્રમાણોમાં અનુકૂમે જે જે ગુણો અને દોષો હોય છે. તેનો નિશ્ચય સભ્યો પોતે કરે છે. અને જાહેર કરે છે.

તથા જ્યારે વાદી અથવા પ્રતિવાદી આ બસ્તેમાંથી કોઈપણ એક વડે કહેવાયેલું તત્ત્વ સાચું-યથાર્થ હોવા છીતાં પણ મોહથી (અજ્ઞાનતાથી) અથવા અભિનિવેશથી (કદાગ્રહથી) બીજો તે તત્ત્વને સ્વીકાર કરતો નથી અને આતું-અવળું બોલવા દારા કથાનો વિરામ કરતો નથી (વાદ ચાલુ જ રાખે છે) ત્યારે, અથવા બસ્તે વક્તાઓ મૂલભૂત તત્ત્વચર્ચાથી પરાડુભૂખ થઈને (વિષયાન્તર એવી ગમે તે વસ્તુ ઉપર) ગમે તેમ બોલતા

ઇતા સભ્યોનો સમય જ પસાર કરે. પણ કથાથી વિરામ પામે નહીં, ત્યારે સભ્યો સાચું તત્ત્વ પ્રકાશિત કરવા દ્વારા તે બસેને વાદથી અટકાવે છે.

તથા યથોચિત એવું જ્ય-પરાજ્ય સંબંધી અને આદિ શબ્દથી લાભ-પૂજાઈ સંબંધી કથાનું ફળ ઉદ્ઘોષિત કરે છે. તે સભ્યો વડે ઉદ્ઘોષિત કરાયેલું તે કથા ફળ કોઈપણ જાતના વિવાદ વિના જ સર્વે વ્યક્તિઓએ સ્વીકારવાનું જ રહે છે. આ સધણું સભ્યોનું કામ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

“બશેના સિદ્ધાન્તને જાણનારા (કુશળ), પ્રેમ ભરેલી એવી પ્રતિભા વડે સમાલિંગિત (યુક્ત), (અર્થાત् પ્રતિભાવાળા), તે તે શાસ્ત્રોના અભ્યાસની સમૃદ્ધિથી મનોહર બુદ્ધિવાળા (બહુશુત), પક્ષપાતના ભાવથી રહિત (મધ્યસ્થ) ક્ષમા અને ધારણા ગુણ વડે રંજિત હદ્યવાળા (ક્ષમાવાનું અને ધારણાવાનું), તથા વાદીને અને પ્રતિવાદીને એમ બસેને માન્ય (ઉભયસમ્મત), આવા તે આ સભ્યો, (શંભુશિરોનદી)= ગંગા નદીના જેવા પવિત્ર શુભભાવવાળા જ્ઞાની પુરુષોએ (વાદ કાળે) પ્રામ કરવા જોઈએ. ॥૮-૧૫॥

પ્રજ્ઞાઝૈશ્ર્વર્યક્ષમામાધ્યસ્થ્યસંપન્નઃ સભાપતિઃ ॥૮-૨૦॥

સૂત્રાર્થ- (વાદમાં) પ્રજ્ઞા, આજ્ઞાનું ઐશ્ર્વર્ય, ક્ષમા, અને માધ્યસ્થ્ય આ ચાર ગુણોથી યુક્ત સભાપતિ હોય છે. ॥૮-૨૦॥

યદ્યપ્યુક્તલક્ષણાનાં સભ્યાનાં શાઠ્યં ન સંભવતિ, તથાપિ વાદિનઃ પ્રતિવાદિનો વા જિગીષોસ્તત્ત સંભવત્યેવેતિ સભ્યાનપિ પ્રતિ વિપ્રતિપત્તૌ વિધીયમાનાયાં નાઽપ્રાજ્ઞ: સભા-પતિસ્તત્ત્ર તત્સમયોચિતં તથા તથા વિવેકતુમલમ्, ન ચાસૌ સભ્યૈરપિ બોધયિતું શક્યતે । સ્વાધિષ્ઠિતવસુન્ધરાયામસ્ફુરિતા�ઽજૈશ્ર્વર્યો ન સ કલહં વ્યપોહિતમુત્સહતે, ઉત્પન્નકોપા હિ પાર્થિવા યદિ ન તત્ફલમુપર્દર્શયેયુઃ, તદા નિર્દર્શનમકિશ્ચિત્કરાણાં સ્યુઃ, ઇતિ સફલે તેષાં કોપે વાદોપર્મર્દ એવ ભવેદિતિ । કૃતપક્ષપાતે ચ સભાપતૌ સભ્યા અપિ ભીતભીતા ઇવૈકતઃ કિલ કલઙ્કઃ, અન્યતશ્રાલમ્બિતપક્ષપાતઃ પ્રતાપપ્રજ્ઞાધિપતિ: સભાપતિરિતિ ‘ઇતસ્તટમિતો વ્યાઘ્ર:’ ઇતિ નયેન કામપિ કષ્ટાં દશામાવિશેયુઃ, ન પુનઃ પરમાર્થ પ્રથયિતું પ્રભવેયુઃ, ઇત્યુક્ત પ્રજ્ઞાઝૈશ્ર્વર્યક્ષમામાધ્યસ્થ્યસંપન્ન ઇતિ ॥૮-૨૦॥

વિવેચન- આ જ પરિચ્છેદના સૂત્ર-૧૮માં કહેલા છ ઉત્તમગુણોથી યુક્ત એવા સભ્યો છે. તેથી આવા પ્રકારના કહેલા લક્ષણોવાળા સભ્યોની અંદર તો શાઠ્તા સંભવતી નથી. તો પણ જિગીષુ એવા વાદી અથવા પ્રતિવાદીમાં તે શાઠ્તા સંભવી શકે જ છે. આ કારણથી સભ્યો સાથે પણ વાદી-પ્રતિવાદીનો પરસ્પર વિવાદ થયે

ઇતે અપ્રાણ (બુદ્ધિશાળી ન હોય તેવા) સભાપતિ તત્ત્વાં વાદી-પ્રતિવાદીને કે સભ્યોને તે તે કાળને ઉચિત તેવા તેવા પ્રકારનું સમાધાનના વલણવાળું વિવેચન કરવા માટે સમર્થ થતા નથી. તેમજ આ વાદીને કે પ્રતિવાદીને સભ્યો પણ સમજાવવાને શક્તિમાન થતા નથી. તેથી સભાપતિ પ્રાણ (બુદ્ધિશાળી) હોવો જરૂરી છે. માટે “પ્રાણ” વિશેષજ્ઞ કહ્યું છે.

તથા પોતાની માલિકી વાળી પૃથ્વી ઉપર જેની આજાનું ઐશ્વર્ય (પ્રભાવ) સ્કુરાયમાન નથી એટલે કે પોતાના જ પ્રદેશમાં જે રાજાની આજા લોકો માનતા નથી. તે સભાપતિ વાદી-પ્રતિવાદીના કલહને દૂર કરવાને સમર્થ બનતા નથી. કારણકે ઉત્પન્ન થયેલ કોપવાળા રાજાઓ જો તે કોપનું ફળ ન બતાવે તો આડિચિત્કરના દષ્ટાન્ત રૂપ બને છે. એટલે કે તેવા રાજાને કોઈ ગણકારતું નથી. પરંતુ તેઓનો ઉત્પન્ન થયેલો કોપ સફળ હોય તો (એટલે કોપ થાય ત્યારે આજાના ઐશ્વર્યથી વાદી-પ્રતિવાદીને દબાવી શકે તો) જ વાદની સમાનિ થાય. એટલે કે વાદી-પ્રતિવાદી નિર્થક વાદકથાથી અટકે તે માટે આજાના ઐશ્વર્યવાળા સભાપતિ હોવા જોઈએ^૧.

તથા સભાપતિ વાદીનો કે પ્રતિવાદીનો જો પક્ષપાત કરનાર હોય તો સભ્યો પણ જાણો (રાજથી) ભયભીત થયા હોય શું ? એમ એકબાજુ સાચો ન્યાય ન આપી શકવાથી અમારું “સભ્યપદ” કલંકિત થશે તથા બીજુ બાજુ સ્વીકાર્યો છે પક્ષપાત જેણો એવા અને પ્રતાપરૂપી પ્રજાના સ્વામી સભાપતિ છે. તેથી “એક બાજુ નદી અને બીજુ બાજુ વાઘ છે” ક્યાં જવું ? બશે બાજુ ભય છે. એવી દસ્તિ વડે કોઈ અવાચ્ય કષ્ટવાળી દશાને પામેલા બની જાય છે. પરંતુ પોતે પણ સાચું તત્ત્વ કહેવાને સમર્થ બનતા નથી. આવી દશાનું કારણ રાજાએ સ્વીકારેલો પક્ષપાત છે. તેથી રાજા પક્ષપાત વિનાના જ હોવા જોઈએ. એ વાત સમજાવવા મૂલસૂત્રમાં “માધ્યસ્થ” પદ લખ્યું છે.

આવા પ્રકારનાં કારણોથી પ્રજા, આજાનું ઐશ્વર્ય, ક્ષમા અને માધ્યસ્થ ગુણોથી સંપત્ત રાજા હોવા જોઈએ એમ મૂળસૂત્રમાં કહ્યું છે. || ૮-૨૦||

વાદિસભ્યાભિહિતાવધારણકલહવ્યપોહાદિકં ચાસ્ય કર્મ ।૮-૨૧।

૧. ક્ષમા નામના ત્રીજા ગુણનું પ્રયોજન અહીં ટીકામાં જણાવ્યું નથી. પરંતુ એમ લાગે છે કે વાદી કે પ્રતિવાદી પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે અને પરપક્ષના પ્રતિક્ષેપ માટે પ્રબળ એવી ઘણી યુક્તિઓ આપે અને તેના કારણો વાદ લાંબો ચાલે તો પણ સભાપતિ કંટાળે નહિ કે ગુસ્સે થાય નહીં. જેથી વાદ કરવાનો રસ ટકી રહે તે માટે સભાપતિ ક્ષમાશીલ હોવા જોઈએ.

સૂત્રાર્થ- વાદી-પ્રતિવાદી અને સભ્યો વડે કહેવાયેલા વિષયનું અવધારણ કરવું, કલહ દૂર કરવો, અને આદિ શાષ્ટથી જ્યા-પરાજયની જહેરાત કરવી. ઇત્યાદિ આ સભાપતિનું કામ છે. ॥ ૮-૨૧॥

વાદિભ્યાં સભ્યૈશ્વાભિહિતસ્યાર્થસ્યાર્વધારણમ्, વાદિનો: કલહવ્યપોહો યો યેન જીયતે સ તસ્ય શિષ્ય ઇત્યાદેર્વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યાં પ્રતિજ્ઞાતસ્યાર્થસ્ય કારણા, પારિતોષિકવિતરણાદિકં ચ સભાપતે: કર્મ ॥

“વિવેકવાચસ્પતિરુચ્છ્વતાજ્ઞ: ક્ષમાન્વિત: સંહતપક્ષપાતઃ ।
સભાપતિ: પ્રસ્તુતવાદિસભ્યૈરભ્યર્થ્યતે વાદસમર્થનાર્થમ् ॥૧ ॥૮-૨૧ ॥”

વિવેચન- આ સૂત્રમાં સભાપતિનું કર્તવ્ય શું છે ? તે સમજાવે છે. વાદી અને પ્રતિવાદી દ્વારા તથા સભ્યો દ્વારા જે જે અર્થો કહેવાયા, જે કોઈ દલીલો કરાઈ, તે સર્વને યાદ રાખવું, તે રાજાનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. વાદી-પ્રતિવાદી વચ્ચે થયેલો કલહ દૂર કરવો, “જે વ્યક્તિ જેના વડે જિતાય તે તેનો શિષ્ય બની જાય” આવી આવી જે કોઈ શરતો વાદી-પ્રતિવાદી વડે કરાઈ હોય, તે પ્રતિજ્ઞા કરેલા અર્થનું પાલન કરાવવું, તથા જિતનારાને પારિતોષિક આપવું. ઈત્યાદિ સભાપતિનું કાર્ય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—વિવેકવાળી બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ સમાન, ઉત્કૃષ્ટ આજ્ઞાવાળા, ક્ષમાગુણથી યુક્ત, અને ત્યજી દીધો છે પક્ષપાત જેણો એવા સભાપતિ વાદના સમર્થન માટે પ્રસ્તુત એવા વાદી-પ્રતિવાદી અને સભ્યો વડે ઈચ્છાય છે. ॥ ૮-૨૧॥

અવતરણ— અથ જિગીષુવાદે કિયત્કશ્ચં વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં વક્તવ્યમિતિ નિર્ણયાનુભૂતિ:

સજિગીષુકેઽસ્મિન् યાવત્સભ્યાપેક્ષં સ્ફૂર્તૌ વક્તવ્યમ् ॥ ૮-૨૨ ॥

અવતરણાર્થ— જ્યારે જિગીષુની સાથે વાદ આરંભાયો હોય ત્યારે વાદી અને પ્રતિવાદીએ કેટલી કક્ષા સુધી (અર્થાત् ક્યાં સુધી) બોલવું જોઈએ. તે વાતનો નિર્દેશ કરે છે—

સૂત્રાર્થ— જિગીષુ એવા વાદી કે પ્રતિવાદીની સાથે આ વાદ થયે છતે જ્યાં સુધી સભ્યો (ને સાંભળવા)ની સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી વાદી-પ્રતિવાદીએ બોલવું જોઈએ. ॥ ૮-૨૨॥

સહ જિગીષુણા જિગીષુભ્યાં જિગીષુભિર્વા વર્તતે યોऽસૌ તથા તસ્મિન् વાદે, વાદિપ્રતિવાદિગતાયા: સ્વપક્ષસિદ્ધિપરપક્ષપ્રતિક્ષેપવિષયાયા: શક્તેરશક્તેશ્વર પરીક્ષણાર્થ યાવત્ તત્ત્વભવન્તઃ સભ્યા: કિલાર્પેક્ષન્તે, તાવત્ કક્ષાદ્વયત્રયાદિ સ્ફૂર્તૌ સત્યાં વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં વક્તવ્યમ् । તે ચ વાચ્યૌચિત્યપરતત્ત્વયા કદાચિત્ ક્વચિત્ કિયદ્વયપેક્ષન્તે ઇતિ નાસ્તિ કશ્ચિત્ કક્ષાનિયમ: ॥

વિવેચન- જ્યાં જિગીષુ એક વાદીની સાથે, બે વાદીની સાથે, અથવા બહુ વાદીની સાથે વાદ કથા ગોઠવાયેલી હોય તેવી આ વાદકથામાં વાદી અને પ્રતિવાદી સંબંધી પોતાના પક્ષની સિદ્ધિના વિષયવાળી અને પરપક્ષના પ્રતિક્ષેપના વિષયવાળી શક્તિ છે ? કે અશક્તિ છે ? તેની પરીક્ષા કરવા માટે જ્યાં સુધી ત્યાં બેઠેલા સભ્યો (વાદ સાંભળવાની) અપેક્ષા રાખે, ત્યાં સુધી બે કક્ષા સુધી (બેવાર), ત્રણ કક્ષા સુધી (ત્રણવાર), એમ સાંભળનારાની સ્કૂર્ટિ હોય ત્યાં સુધી વાદી-પ્રતિવાદીએ બોલવું જોઈએ.

તથા વાદી અને પ્રતિવાદીને બોલવાનો અધિકાર આપ્યો છે માટે તે સભ્યો પણ વાદી-પ્રતિવાદીની વક્તવ્યતાની ઔચિત્યતાને આધીન હોવાથી ક્યારેક કોઈક ક્ષેત્રે કેટલીએ વાર પણ સાંભળવાની અપેક્ષા રાખે છે તેથી વાદી-પ્રતિવાદીએ કેટલી વાર બોલવું. તેની કક્ષાનો કોઈ નિયમ નથી. સભ્યોની સાંભળવાની સ્કૂર્ટિ હોય ત્યાં સુધી બોલવું.

ઇહ હિ જિગીષુતરતયા યઃ કશ્ચિત् વિપશ્ચિત् પ્રાગેવ પરાક્ષેપપુરઃસરં વાદસંગ્રામ-સીમિની પ્રવર્તતે, તસ્ય સ્વયમેવ વાદવિશેષપરિગ્રહે, તદપરિગ્રહે સભ્યૈસ્તત્તમર્પણે વાજગ્રવાદે-અધિકારઃ । તેન સભ્યસભાપતિસમક્ષમક્ષોભેણ પ્રતિવાદિનમુદ્દિશ્યાજવશ્યં સ્વસિદ્ધાન્તબુદ્ધિ-વૈભવાનુસારિતયા સાધુ સાધનં સ્વપક્ષસિદ્ધયેજભિધાનીયમ् ॥

વિવેચન- અહીં વાદભૂમિમાં જે કોઈ વિદ્ધાન્ જિગીષુપણાની અતિશય તાલાવેલીમાં પહેલો જ સામેની અન્યવ્યક્તિના પક્ષ ઉપર આક્ષેપો કરવા પૂર્વક વાદ સંગ્રામની સીમામાં પ્રવેશે છે. એટલે કે અહુંકારાદિથી પહેલો જ વાદ શરૂ કરે છે. તો તેણે પોતે જ સ્વયં વાદવિશેષનો અધિકાર પ્રથમ સ્વીકાર કર્યો છે. માટે તેને અગ્રવાદનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા જો તેણે પ્રથમ વાદ શરૂ કર્યો ન હોય તો સભ્યો દ્વારા તેને પ્રથમ વાદ સમર્પણ કરાયે છતે તે વાદી અગ્રવાદ કરવાનો અધિકારી બને છે. તે વાદીને પૂર્વપક્ષ કરવાનો અધિકાર મળે છે. તે કારણથી તે વાદીએ સભ્યો અને સભાપતિ સમક્ષ કોઈપણ જાતનો ક્ષોભ પામ્યા વિના પ્રતિવાદીને ઉદ્દેશીને પોતાના માન્ય સિદ્ધાન્તને અને પોતાના બુદ્ધિવૈભવને અનુસરીને “સારું સાધન” એટલે કે યુક્તિયુક્ત નિર્દોષ પ્રમાણ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે અવશ્ય બોલવું જ જોઈએ. સારાંશ કે સભ્યોએ જેને અગ્રવાદનો અધિકાર આપ્યો હોય અથવા જેણે સ્વયં અગ્રવાદનો અધિકાર સ્વીકારી લીધો હોય તેણે ક્ષોભ પામ્યા વિના તુરત જ વાદકથાનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ. સમય વીતાવવો જોઈએ નહીં.

અથ ક્ષોભાદે: કુતોऽપિ પ્રાગેવાજસૌ વક્તુમશક્તો ભવેતુ, તદાનીં દૂરીકૃતસમસ્ત-મત્સરવિકારૈ: સભાસારૈ(સભાસદૈ)રુભ્યોરપિ વસ્તુવ્યવસ્થાપનદૂષણશક્તિપરીક્ષણાર્થ

તदિતરસ્યાગ્રવાદેઽભિષેક: કાર્ય: । અથ વાદિનસ્તુષ્ણીમ્ભાવાદેવ પરાજિતત્વેન
કથાપરિસમાપ્તે: કિમિતરસ્યાગ્રવાદાભિષેકેણ ?, ઇતિ ચેત્ । સ્યાદેતત્, યદિ
પ્રતિવાદિનોઽપિ પક્ષો ન ભવેત્, સત્તિ તુ તસ્મિન् વાદીવ તમસમર્થયમાનોઽસૌ ન જયતિ,
નાપિ જીયતે, પ્રાણિપ્રદર્શનાર્થ તુ તદગૃહીતમુક્તમગ્રવાદમઙ્ગીકુર્વાણઃ શ્લાધ્યો ભવેત્ ।
ઉભાવાયનઙ્ગીકુર્વાણો તુ ભઙ્ગન્તરેણ વાદમેવ નિરાકુરુત ઇતિ તયો: સભ્યૈ: સભાબહિર્ભાવ
એવાઽદેષ્ટવ્ય: ॥

વિવેચન- વાદ શરૂ કરતાં પહેલાં વાદી ઘણા આડંબરવાળો હોય અને ઘણી
બડાઈ પણ મારતો હોય, પરંતુ વાદ કરવા માટે વાદ સભામાં જ્યારે પ્રવેશ કરે ત્યારે
સભા ક્ષોભ આદિ કોઈપણ કારણથી આ વાદી પહેલાં બોલવાને જો અશક્ત બને તો
તેના પ્રત્યે જરા પણ મત્સરભાવ સહ્યોએ લાવવો નહીં. કારણકે “દૂર કર્યા છે સમસ્ત
મત્સરના વિકારો જેઓએ” તેવા આ સભાસદો છે. તેથી તેવા નિર્વિકારી સભાસદો વડે
વાદી અને પ્રતિવાદી એમ બસ્તેમાં પોતાને માન્ય એવી વસ્તુનું વ્યવસ્થાપન કરવાની અને
પરપક્ષમાં દૂષણ આપવાની શક્તિ કેટલી છે ? તે જાણવા માટે (જ્યારે વાદી કંઈ બોલતા
નથી ત્યારે) તુરત જ તેનાથી ઈતર એવી વ્યક્તિનો (પ્રતિવાદીનો) અગ્રવાદમાં=એટલે
કે પૂર્વપક્ષ કરવામાં અભિષેક કરવો જોઈએ. બીજી વ્યક્તિને વાદી તરીકે નીમવો જોઈએ.

પ્રશ્ન- વાદ સભામાં પ્રવેશ કરીને જ જો વાદી સભાક્ષોભાદિના કારણે
મૌનભાવ રાખે, કંઈ બોલે જ નહીં તો તેના મૌનભાવથી જ તે હારી ગયો કહેવાય,
અને બેમાંથી એક હારે એટલે વાદ સમાપ્ત જ થઈ જાય, તો ઈતર વ્યક્તિને
અગ્રવાદનો અભિષેક કરવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર- તમારો આ પ્રશ્ન તો સાચો કહેવાય કે જો પ્રતિવાદીને પણ કોઈ પક્ષ
ન હોય તો. પરંતુ સામે પ્રતિવાદીને પોતાનો તેવો પક્ષ હોતે છતે પોતાના તે પક્ષનું
સમર્થન ન કરે તો આ પ્રતિવાદી જ્ય પામેલો ગણાતો નથી. તેમજ વાદી વડે
જિતાયેલો પણ ગણાતો નથી. પરંતુ પોતાની પ્રૌઢતા જણાવવા માટે તે વાદી વડે
પ્રથમ ગ્રહણ કરીને ત્યજાયેલા અગ્રવાદને જો આ પ્રતિવાદી અંગીકાર કરે તો તે
પ્રતિવાદી વધારે પ્રશંસનીય બને છે. માટે વાદી ન બોલે તો પ્રતિવાદીએ પોતાના
પક્ષની સિદ્ધિ માટે પ્રથમવાદ શરૂ કરવો જોઈએ.

હવે સભા ક્ષોભાદિના કારણે વાદી કે પ્રતિવાદી એમ બસ્તે પણ વ્યક્તિઓ જો
અગ્રવાદને અંગીકાર ન કરે તો બીજી રીતે વિચારીએ તો વાદ જ બંધ થઈ ગયો

૩૯૪

પરિચેદ-૮ : સૂત્ર-૨૨

રત્નાકરાવતારિકા ભાગ-૩

ગણાય. અને વાદસભામાં પ્રવેશ પામીને વાદી-પ્રતિવાદી તરીકે નામ ધરાવીને પણ જો સભામાં વાદ શરૂ ન કરે તો સભ્યોએ તે બનેને સભામાંથી બહાર નીકળી જવાનો જ આદેશ ફરમાવવો જોઈએ. એટલે કે સભા બહાર કાઢી મૂકવા જોઈએ.

તત્ત્વ વાદી સ્વપ્રક્ષવિધિમુખેન વા, પરપ્રક્ષપ્રતિષેધમુખેન વા સાધનમભિદધીત, યથા-જીવચ્છરીરં સાત્મકં પ્રાણાદિમત્ત્વાન્યથાનુપત્તેરિતિ, નેદં નિરાત્મકં તત એવેતિ ।

વિવેચન- હવે જ્યારે વાદી પ્રથમ વાદનો આરંભ કરે છે. ત્યારે કાં'તો પોતાના પક્ષની સ્થાપના કરવા રૂપે વિધિ મુખે, અથવા પર પક્ષનો પ્રતિષેધ કરવા રૂપે નિષેધમુખે સાધ્યને સાધવા માટે “સાધન” (હેતુ) જણાવે છે. તેનાં ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે—

વિધિમુખેનું ઉદાહરણ— જીવચ્છરીરં સાત્મકં, પ્રાણાદિમત્ત્વાન્યથાનુપત્તેઃ । સર્વે પણ જીવન્ત શરીર સાત્મક હોય છે. સાત્મકતા વિના પ્રાણાદિમત્ત્વ સંભવતું નથી. અહીં અન્વયવ્યાપ્તિ થતી નથી. કારણકે જે જે સાત્મક શરીર છે તે સર્વે જીવચ્છરીર નામના પક્ષમાં અંતર્ગત છે. પક્ષ વિનાનું સપક્ષતાવાળું કોઈ ઉદાહરણ નથી. પરંતુ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ થાય છે. તે આ પ્રમાણે— યદુ યદુ સાત્મકં ન ભવતિ, તદુ તદુ પ્રાણાદિમદાપિ ન ભવતિ, યથા ઘટ-પટાદિ: આ પ્રમાણે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ વાળો હેતુ હોવાથી સદ્ધેતુ છે અને સાધ્યને સાધવા માટે વિધિમુખે આ હેતુ કહેલો છે. એટલે કે સાધ્ય અસ્તિત્રૂપ છે.

નિષેધનું ઉદાહરણ— જીવચ્છરીરમિદં, “નિરાત્મકં ન” તત એવ હેતો: (પ્રાણાદિમત્ત્વાન્યથાનુપત્તેઃ) અહીં પણ પૂર્વની જેમ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ જ થાય છે. અન્વયવ્યાપ્તિ થતી નથી. પરંતુ સાધ્ય નાસ્તિત્રૂપ છે. માટે આ અનુમાન નિષેધમુખે કહેવાય છે. આ રીતે વાદ શરૂ કરનાર વાદીને વિધિમુખે કે નિષેધમુખે અનુમાન દ્વારા પોતાના પક્ષની સ્થાપના અને પ્રતિપક્ષનો પ્રતિક્ષેપ માત્ર જ કરવાનો હોય છે. અહિંથી વાદ શરૂ થયો કહેવાય છે.

અત્ર ચ યદ્યપ્રથાન્તરાદ્યભિધાનેઽપિ વસ્તુનઃ સાધન-દૂષણયોરસંભવાદ ન કથો-પરમઃ, તથાપિ પરાર્થાનુમાને વક્તુર્ગુણદોષા અપિ પરીક્ષ્યન્ત ઇતિ ન્યાયાત્ સ્વાત્મનો-ઇશ્લાધ્યત્વવિધાતાય યાવદેવાવદાતં તાવદેવાભિધાતવ્યમ् । અન્યથા શબ્દાનિત્યત્વં સાધ્યિતુકામસ્ય ‘પ્રાગેવ નાભિપ્રદેશાત् પ્રયત્નપ્રેરિતો વાયુ: પ્રાણો નામોર્વમાક્રામનુર:–પ્રભૂતીનાં સ્થાનાનામન્યતમસ્મિન् સ્થાને પ્રયત્નેન વિધાર્યતે, સ વિધાર્યમાણ: સ્થાનમભિહન્તિ, તસ્માત् સ્થાનાદ્ ધ્વનિરુત્પદ્યતે’ ઇત્યાદિશિક્ષાસૂત્રોપદિષ્ટશબ્દોત્પત્તિસ્થાનાદિનિરૂપણાં કર્ણકોટરપ્રવેશપ્રક્રિયાં ચ પ્રકાશય ય એવંવિધ: શબ્દ: સોજનિત્ય: કૃતકત્વાદિતિ હેતુ-

મુપન્યસ્ય પુનઃ પટકુટાદિવિષ્ટાન્તમુત્પત્ત્યાદિમુહેન વર્ણયત: પ્રથમકક્ષૈવ ન સમાપ્યેત,
કુત: પ્રતિવાદિનોડવકાશ: ? ॥

વિવેચન- વાદી દ્વારા જે આ પ્રથમ વાઠ શરૂ કરાયો છે. અને તેમાં જે અનુમાન રજૂ કરાયું છે. તેમાંને તેમાં જો અર્થાન્તર (બીજા બીજા વિષયો) વાદી કહેવા લાગે (અને બોલતાં અટકે જ નહીં) તો પોતે કહેલા પ્રથમ અનુમાનમાં જે હેતુ કહેવાયો છે. તે સાધન (સાચો હેતુ) છે કે દૂષણ (ખોટો હેતુ) છે. તે વાતનો પણ અસંભવ થવાથી કથાનો ઉપરમ જ થતો નથી. જેમ વાદીએ કહ્યું હોય કે “પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્” આ અનુમાન કહીને પર્વત એટલે શિલાઓનો સમૂહ, ઘણી શિલાઓનો સમૂહ, તે શિલા નાની-મોટી અનેક છે. ચારેબાજુ પથરાયેલી છે. તેના ઉપર અનેક પ્રકારની વનરાજી છે. શીતલ પવન વાય છે. નાની-મોટી અનેક વાવડીઓ છે. આમ પર્વતના, વહ્નિના અને ધૂમના વર્ણનમાં જ જો વાદી ઉત્તરી જાય તો મૂલ પ્રથમ બોલાયેલું અનુમાન સાચું છે કે દોષિત છે ? આ કહેવાનો સંભવ જ રહેતો નથી. અને આ સાધન-દૂષણ બતાવ્યા વિના વિવક્ષિત કથાનો વિરામ થતો નથી.

આમ હોવા છતાં પણ “પરાર્થાનુમાનમાં વક્તાના ગુણ-દોષની અવશ્ય પરીક્ષા કરવી જોઈએ” આવો ન્યાય હોવાથી વાદીએ પોતાના અપયશના વિધાત માટે જ્યાં સુધી અત્યન્ત શુદ્ધપણે ઉચિત લાગે ત્યાં સુધી જ બોલવું જોઈએ. અને વિવક્ષિત વાતને અનુસરીને જ બોલવું જોઈએ.

અન્યથા= જો આવી મર્યાદા ન રખાય અને બોલાય ત્યાં સુધી બોલવું, આમ અમર્યાદિતપણે બોલવાની આ વાદી અને પ્રતિવાદીને છૂટ આપીએ, તો ક્યારેય પણ કથાનો ઉપરમ થાય નહીં. બોલનાર વિષયાન્તર રૂપે પણ ચલાવ્યા જ કરે. જેમકે— “શબ્દः, અનિત્યઃ, કૃત્રિમત્વાત्” આવું અનુમાન કરીને શબ્દપક્ષમાં અનિત્યત્વસાધ્ય સાધવાની ઈચ્છાવાળો કોઈ પુરુષ “પ્રાગેવ=” પહેલાં જ આવી વાતમાં ઉત્તરી જાય કે સૌથી પ્રથમ નાભિ ભાગમાંથી પ્રયત્ન દ્વારા પ્રેરણા પામેલો પ્રાણ નામનો વાયુ ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. ઊર્ધ્વગતિ કરતા એવા તે વાયુને ઉરઃ (છાતી) વગેરે સ્થાનોમાંથી કોઈપણ એક સ્થાનમાં પ્રયત્નપૂર્વક ધારણ કરાય છે. એટલે કે અટકાવાય છે. અટકાવાતો એવો તે વાયુ તે સ્થાનને હણે છે. એટલે કે સ્થાનની સાથે અથડાય છે. એટલે તે સ્થાનમાંથી શબ્દ ઉત્પત્ત થાય છે.” ઈત્યાદિ શિક્ષા સૂત્રમાં જણાવાયેલ શબ્દોની ઉત્પત્તિના સ્થાન વગેરેની પ્રતુપણા કરવા લાગે. અને વક્તાના મુખથી બોલાયેલો આ શબ્દ શ્રોતાના કર્ણકોટરમાં (કાન રૂપી ખાડામાં) કેવી કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે આવી પ્રવેશ કિયાને જણાવીને પછી કહે કે આવા પ્રકારનો જે આ શબ્દ છે. તે અનિત્ય છે. કૃતક હોવાથી

આમ કૃતકત્વ=હેતુનો ઉપન્યાસ કરીને, પટ અને કૂટ આદિનાં દેખાન્ત આપીને વળી તે દેખાન્તભૂત પટ કેમ બન્યો ? કૂટ કેમ બન્યું ? આમ પટ-કૂટાદિની ઉત્પત્તિ તથા તેના પ્રકારો વગેરેનું વર્ણન કરવા લાગી જાય તો વાદીને બોલવાની પ્રથમકક્ષા (પહેલીવાર) જ સમામ ન થાય. તેને લગતા જુદા જુદા વિષયોની વાતોમાં અને વાતોમાં ઉતરી જાય વાદીનું આ બોલવું જ અસ્થાને હોવાથી પૂર્ણ ન થાય તો પછી પ્રતિવાદીને બોલવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહે ? તે માટે અનુમાનનાં સાધન-દૂષણને કહેવાને બદલે આવી વિષયાન્તરની વાતોમાં ન ઉત્તરવું. આવી વાતોમાં ઉત્તરવાથી સભ્યોને ઉદ્વેગ ઉત્પત્ત થવાનો અને પોતાને અપયશ મળવાનો ભય છે. માટે પરને બોધ કરવા જેટલું જરૂરી હોય તેટલું જ બોલવું. અધિક ન બોલવું અને સભાસદોને નિરસતા થાય તેવું વર્તન ન કરવું. આ જ વાત ટીકાકારશી જણાવે છે—

કિઞ્ચ, પરપ્રતિપત્તયે વચનમુચ્ચાર્યત ઇતિ યાવદેવ પરેણાઽકાઙ્ક્ષિતમ्, તાવદેવ યુક્તં વક્તુમ् । લોકેઽપિ વાદિનો: કરણાવતીર્ણયોરેક: સ્વકીયકુલાદિવર્ણનાં કુર્વાણ: પરાક્રિયતે, પ્રકૃતાનુગતમેવોચ્યતામિતિ ચાનુશિષ્યતે ॥

વિવેચન— વળી જે કોઈ વચન બોલવામાં આવે છે તે પરને સમજાવવા માટે જ બોલવાનું હોય છે માટે જ્યાં સુધી સાંભળનારા એવા પર જીવો સાંભળવાની અપેક્ષા રાખે ત્યાં સુધી જ બોલવું ઉચિત છે. વાદસ્થાનમાં વાદ કરવા માટે ઉત્તરેલા વાદી અને પ્રતિવાદી, આ બસેમાંથી જો કોઈ એક પોતાનાં કુલ-જાતિ-વિદ્યા આદિનું વર્ણન કરવા ઉતરી જાય તો તેવું કરતા એવા તેને અટકાવાય છે. અને “પ્રસ્તુત પ્રસંગને અનુસરનારું જ કહો” એમ શિખામણ અપાય છે. માટે બીજરૂરી અને અધિક વચનો વાદસ્થાનમાં બોલવાં નહીં.

કિં પુનસ્તદવદાતમિતિ ચેત, યस્મિનભિહિતે ન ભવતિ મનાગપિ સચેતસાં ચેતસિ કલેશલેશ: । એતે હિ મહાત્માનો નિષ્પ્રતિમપ્રતિભાપ્રેયસી પરિશીલનસુકુમારહૃદયા: સ્વલ્પેનાષ્યર્થાન્તરાદિ સંકીર્તનેન પ્રકૃતાર્થપ્રતિપત્તો વિદ્યાયમાનેન ન નામ ન કિલશ્યન્તિ ।

“અવદાત”=એટલે નિર્દોષ વચન બોલવું. ત્યાં પ્રશ્ન થાય છે કે “અવદાત” કોને કહેવાય ? “અવદાત” એ શું છે ? તો જણાવે છે કે જે વચન બોલાયે છતે સચેતસ (સમજુ-ડાહા-બુદ્ધિશાળી અને સરળ) એવા શ્રોતાવર્ગના ચિત્તમાં અલ્યમાત્રાએ પણ કલેશ ન થાય, ઉદ્વેગ ન થાય, કંટાળો અને અણગમો ન થવા પામે, તેટલું જ અને તેવું જ બોલવું, તેને અવદાતવચન કહેવાય છે. કારણકે આ સાંભળનારા સભ્યો (મહાત્માઓ) અનુપમ એવી જે પ્રતિભા છે. તે પ્રતિભારૂપી પ્રેયસીના પરિશીલનથી સુકોમળ હૃદયવાળા છે. તેથી પ્રસ્તુત અર્થ જણાવવામાં અત્યન્ત અલ્યમાત્રાએ પણ જો

વિષયાન્તરનું કથન કરવામાં આવે અને તેના દ્વારા પ્રસ્તુત કથનમાં વિધન કરવામાં આવે તો તેઓ કલેશ નથી પામતા એમ નહીં. પરંતુ અવશ્ય કલેશ પામે જ છે વળી આવા પ્રકારના આ સભ્યો વિષયાન્તર બોલતા અને તેના કારણે સમય વીતાવતા વાદી કે પ્રતિવાદીને અપયશ પણ આપે છે.

તેન સ્વસ્વર્દર્શનાનુસારેણ સાધનं દૂષણં ચાર્થાન્તરન્યૂનકિલષ્ટાતિદોષાડકલુષિતં
વક્તવ્યમ् । તત્ત્રાર્થાન્તરં પ્રાગેવાડભ્યધાયિ । ન્યૂનં તુ નૈયાયિકસ્ય ચતુરવયવાદ્યનુમાન-
મુપન્યસ્યતઃ । કિલષ્ટં યથા-યત્ કૃતકં, કૃતકશ્ચાયમ्, યથા ઘટઃ, તસ્માદનિત્યસ્ત-
ત્તદનિત્યમ्, કૃતકત્વાચ્છબ્દોડનિત્ય ઇત્યાદિ વ્યવહિતસંબન્ધમ् । નૈયાર્થ યથા-શબ્દોડનિત્યો
દ્વિકત્વાદિતિ, દ્વૌ કકારૌ યત્રેતિ દ્વિકશબ્દેન કૃતકશબ્દો લક્ષ્યતે, તેન કૃતકત્વાદિ-
ત્વર્થઃ । વ્યાકરણસંસ્કારહીનં યથા-શબ્દોડનિત્યઃ કૃતકત્વસ્માદિતિ । અસર્મર્થ યથા-
અયં હેતુન્ સ્વસાધ્યગમક ઇત્યર્થેનાડસૌ સ્વસાધ્યધાતક ઇતિ । અશ્લીલં યથા-નોદનાર્થે
ચકારાદિપદમ् । નિરર્થકં યથા-શબ્દો વૈ અનિત્ય: કૃતકત્વાત્ ખલ્ચિતિ । અપરામૃષ-
વિધેયાંશં યથા-અનિત્યશબ્દ: કૃતકત્વાદિતિ । અત્ર હિ શબ્દસ્યાડનિત્યત્વં સાધ્યં પ્રાધા-
ન્યાત् પૃથગ् નિર્દેશયમ्, ન તુ સમાસે ગુણીભાવકાલુષ્યકલઙ્કિતમિતિ । પૃથગ્નિર્દેશોડપિ
પૂર્વમનુવાદ્યસ્ય શબ્દસ્ય નિર્દેશઃ શસ્યતરઃ, સમાનાધિકરણતાયાં તદનુવિધેયસ્યાનિત્ય-
ત્વસ્યાડલબ્ધાસ્પદસ્ય તસ્ય વિધાતુમશક્યત્વાદિત્યાદિ । તદેવમાદિ વદન્ વાદી સમા-
શિલષ્યતે નિયતમશલાધ્યતયા ॥

આ કારણથી વાદી અથવા પ્રતિવાદીએ વાદસભામાં (૧) અર્થાન્તર, (૨) ન્યૂનતા,
(૩) કિલષ્ટતા આદિ દોષોથી અકલુષિત એવું સાધનવચન અને પરપક્ષમાં
દૂષણવચન પોતપોતાના દર્શનને અનુસારે બોલવું જોઈએ. અર્થાન્તરતા આદિ દોષો
વિનાનું નિર્દોષ વચન જ બોલવું. તો જ જય થાય. અન્યથા સભાસદો ઉદ્વેગ પામે
અને વક્તાની હાર થાય.

પ્રશ્ન— અર્થાન્તરતા, ન્યૂનતા, કિલષ્ટતા આદિ દોષો કોને કહેવાય ? તે તો સમજાવો.

ઉત્તર—“અર્થાન્તરતા” તો પહેલાં જ સમજાવાઈ ગઈ છે કે વિષયાન્તરમાં જવું.
ચાલુ પ્રાસંગિક બાબતથી અન્ય બાબત ઉપર ઉતરી જવું. તેને અર્થાન્તરદોષ કહેવાય છે.

(૨) ન્યૂનદોષ:- જ્યાં જેટલું બોલવું જરૂરી હોય, તેનાથી ઓછું બોલવું. અથવા
પોતાના સિદ્ધાન્તમાં કહેલા કરતાં ઓછું બોલવું તે ન્યૂન દોષ કહેવાય છે. જેમકે—નૈયાયિકો
(૧) પ્રતિશા, (૨) હેતુ, (૩) ઉદાહરણ, (૪) ઉપનય અને (૫) નિગમન આમ પાંચ
અવયવોવાળું અનુમાન માને છે, તેને બદલે ચાર જ અવયવવાળું અથવા ત્રણ વગેરે

અવયવવાળું જ અનુમાન કહે તો તેને ન્યૂનતાનો દોષ લાગે, આમ પોતપોતાના દર્શનોમાં પોતપોતાના સિદ્ધાન્તની સિદ્ધિ માટે જેટલું બોલવાનું આવશ્યક કહ્યું હોય. તેમાંથી અર્ધુ-પોણું બોલવું, પરંતુ પૂર્ણ ન બોલવું તે ન્યૂનતા દોષ જાણવો.

(૩) ક્લિષ્ટતા દોષ:- દુઃખ દુઃખ બોધ થાય તેવું સંબંધ વિનાનું બોલવું તે, જેમકે—“જે કૃતક હોય, આ શબ્દ કૃતક છે, જેમકે— ઘટ, તેથી અનિત્ય છે. તે તે અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી. શબ્દ અનિત્ય છે.” આવા પ્રકારનાં પરસ્પર વ્યવધાન યુક્ત સંબંધવાળાં વાક્યો બોલવાં કે જેથી શ્રોતાવર્ગને અર્થ સમજવામાં ક્લિષ્ટતા ઉત્પત્ત થાય. તે ક્લિષ્ટતાદોષ.

(૪) નેયાર્થદોષ:- અતિશય ગૂઢ અર્થવાળું બોલવું તે, જેમકે—“શબ્દ: અનિત્ય: દ્વિકત્વાત्” આ અનુમાનમાં જે “દ્વિકત્વાત्” હેતુ જણાવ્યો છે. તેમાં દૌં કકારો ચ્યત્રોતિ બે છે કકાર જેમાં તે દ્વિક આવો અર્થ છે. કૃતક શબ્દમાં બે કકાર છે. આમ દ્વિક શબ્દથી કૃતક શબ્દ લક્ષિત થાય છે. તેથી દ્વિકત્વાત् પદનો અર્થ કૃતકત્વાત् કરીને શબ્દને અનિત્ય જાણવો. આવો ગૂઢાર્થ કોઈક જ સમજી શકે, સર્વે સત્ત્વાસદો ન સમજી શકે માટે આવું બોલવું તે નેયાર્થદોષ કહેવાય છે.

(૫) વ્યાકરણસંસ્કારહીન દોષ:- સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણના જે જે નિયમો છે તેના સંસ્કાર રહિત અશુદ્ધ જે પ્રયોગો કરવામાં આવે તે વ્યાકરણ સંસ્કાર હીન દોષ કહેવાય છે. જેમકે— “શબ્દોऽનિત્ય: કૃતકત્વસ્માદ्” ઇતિ આ વાક્યમાં કૃતકત્વસ્માદ् આ પ્રયોગ અશુદ્ધ છે. કારણકે “સ્માદ्” પ્રત્યય સર્વનામથી જ થાય છે. અને કૃતકત્વ શબ્દ સર્વનામ નથી.

(૬) અસમર્થ દોષ:- જે શબ્દ, જે વિવક્ષિત અર્થ માટે બોલવો હોય, તે વિવક્ષિત અર્થ સમજવામાં જો તે શબ્દ સમર્થ ન હોય તો અસમર્થ દોષ લાગે છે જેમકે— “શબ્દ: અનિત્ય: દ્રવ્યત્વાત्” આ અનુમાનમાં કહેવાયેલો દ્રવ્યત્વાત् હેતુ સાધ્યના અભાવમાં (આકાશાદિમાં) વર્તતો હોવાથી વ્યભિચારી છે. માટે સાધ્યને સાધી આપતો નથી. તેથી આવું બોલવું હોય કે “અયં હેતુ: ન સ્વસાધ્યગમક:” આ હેતુ પોતાના સાધ્યને સાધી શકતો નથી. પરંતુ વાદમાં ઉપરોક્ત વાક્ય બોલવાને બદલે ત્વરાહિના કારણે આ જ અર્થમાં અસૌ સ્વસાધ્યઘાતકઃ આ હેતુ પોતાના સાધ્યનો ઘાતક છે. આવું જો બોલાઈ જાય તો અસમર્થદોષ કહેવાય છે. કારણકે હન્ ધાતુ હિંસા અર્થવાળો હોવાથી ઘાતક એટલે હણનાર-નાશ કરનાર અર્થ થઈ શકે છે. પરંતુ અગમક-અબોધક અર્થ થઈ શકતો નથી. સ્વસાધ્યનો અગમક (ન જણાવનાર) આવો અર્થ આપણે જે

સમજવો અને સમજાવવો છે તે સમજાવવામાં આ ઘાતક શબ્દનો પ્રયોગ અસમર્થ છે. માટે ભૂલથી જો આવા શબ્દો વાદમાં વપરાઈ જાય તો અસમર્થદોષ લાગે છે.

(૭) અશ્લીલ દોષ:- હલકા શબ્દોનો પ્રયોગ, વ્રીડા (શરમ) ઉત્પન્ન થાય, તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય, અમંગલ ઉત્પન્ન થાય એવા તુચ્છ-અસાર શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તે અશ્લીલ દોષ કહેવાય છે. જેમકે- સંસ્કૃતભાષામાં “નોદના” શબ્દ આવે છે કે જેનો “પ્રેરણા” અર્થ થાય છે. આવા પ્રકારના પ્રેરણા અર્થવાળા નોદના શબ્દમાં ભૂલથી પ્રથમ અક્ષર નકાર ને બદલે ચકાર જો વાપરવામાં આવે તો વ્રીડા (શરમ) ઉત્પન્ન થાય, એવો હલકો શબ્દ થઈ જાય છે. તેથી ચોદના આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાથી અશ્લીલ દોષ લાગે છે.

(૮) નિરર્થક દોષ:- જરૂરીયાત વિનાના શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તે નિરર્થક દોષ. જેમકે- “શબ્દો, વૈ અનિત્યઃ, કૃતકત્વાત् ખલ્વિતિ” આ અનુમાનમાં જે વૈ અને ખલુ શબ્દો છે. તેનું કંઈ પ્રયોજન નથી. તેથી આવા પ્રકારના બીનજરૂરી શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તે નિરર્થકદોષ જાણવો.

(૯) અપરામૃષ્ટવિધેયાંશ દોષ:- જે અનુમાનમાં જે વિધેય હોય, તેનો પ્રધાનપણે નિર્દેશ કરવો જોઈએ. તેને બદલે ગૌણ પણે નિર્દેશ કરાય તો આ દોષ લાગે છે. જેમકે- “અનિત્યશબ્દ: કૃતકત્વાત्” આ પ્રમાણે અનુમાન કરવામાં શબ્દનું અનિત્યત્વ જે સાધ્ય છે. તેનો પ્રધાનપણે નિર્દેશ કરવો જોઈએ પરંતુ સામાસિક પ્રયોગ કરવાથી અને શબ્દનું વિશેષણ થવાથી તે ગૌણ બની જાય છે. તેવા પ્રકારના ગૌણ ભાવના કલંકથી કલંકિત પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ. તેથી વિધેય એવા અનિત્યપદનું ગૌણપણે વિધાન કરવાથી આ દોષ લાગે છે. હવે કદાચ સમાસ ન કરીએ અને “અનિત્ય: શબ્દ: કૃતકત્વાત्” આવા પ્રકારનો પ્રયોગ કરીએ તો વિધેય એવું અનિત્ય ગૌણ ભલે નથી. તો પણ આવો પ્રયોગ પ્રશંસનીય ગણાતો નથી. કારણકે સમાસ વિના પૃથગિનર્દેશ કરવા છતાં પણ અનુવાદનો પ્રયોગ પ્રથમ અને વિધેયનો પ્રયોગ પછી કરવો જોઈએ. પહેલાં અનુવાદ (ઉદેશવાક્ય) લખીને પછી જ વિધેયવાક્ય (નિર્દેશવાક્ય) લખાય તો જ તે પ્રયોગ પ્રશંસનીય બને છે. તેને બદલે સમાનાવિકરણ પણે (સમાન વિભક્ત્યાત્તપણે) નિર્દેશ કરાયે છતે “અનિત્ય: શબ્દ:” આવો નિર્દેશ જો કરીએ તો તે ઉચિત નથી કારણ કે અહીં શબ્દ પ્રથમ વિધેય છે અને અનિત્ય પછી વિધેય છે. અર્થાત્ અનુવિધેય છે. કારણકે “શબ્દ” નામનો ધર્મી પ્રથમ સિદ્ધ થાય, ત્યારબાદ જ તે શબ્દ નિત્ય છે. કે અનિત્ય છે ? આવી ચર્ચા સંભવી શકે. તેથી અનુવિધેય (અર્થાત્ પાછળ જ કહેવા યોગ્ય) એવું અનિત્યત્વ, શબ્દની પૂર્વ નથી

પ્રામ કર્યું સ્થાન જેણો એવા તેનું વિધાન કરવું તે અનુચિત છે. શબ્દ ધર્મી જાણ્યા વિના પૂર્વકાળમાં અનિત્યત્વ આદિ ધર્મો જાણવા તે અયોગ્ય છે. તેથી સમાસ ન કરો છતાં પણ વિધેયનો જો પૂર્વપ્રયોગ કરાય તો પણ આ દોષ લાગે છે.

તે આ પ્રમાણો આવા પ્રકારના દોષોવાળા વાક્યોનો પ્રયોગ કરતો વાઈ અવશ્ય અશ્લાધ્યતા (અપયશ)ની સાથે જોડાય છે. અર્થાત્ અપયશ પામે છે. માટે દોષો વિનાનું “અવદાત” વાક્ય વાપરવું જોઈએ.

પ્રતિવાદિના તુ સ્વસ્યાનુષઙ્ગિકશલાધ્યત્વસિદ્ધયે તત્ પ્રકાશ્ય સાધનદૂષણે યત્નવતા ભાવ્યમ्, ન તુ તાવતૈવ સ્વાત્મનિ વિજયશ્રીપરિમ્બઃ સંભાવનીયઃ । પ્રકટિત-તીર્થાન્તરીયકલઙ્કોઽકલઙ્કોઽપિ ગ્રાહ-વાદન્યાયે દોષમાત્રેણ ચદિ પરાજયપ્રાપ્તિઃ પુનરુક્ત-વચ્છુતિદુષ્ટાર્થ્દુષ્ટકલ્પનાદુષ્ટાદ્યોઽલક્ષ્ણારદોષાઃ પરાજયાય કલ્પેરન્ત્રિતિ ॥

જો કે વાઈએ પોતે જ દોષો વિનાનાં જ વાક્યો બોલવાં જોઈએ. પરંતુ પ્રતિવાદીએ તો પોતાની આ પ્રસંગને અનુસરીને પ્રશંસાની પ્રાપ્તિ માટે (વાઈનાં બોલાયેલાં વાક્યોમાં) તત્=તે અર્થાન્તરાદિ યથોચિત દોષો પ્રકાશિત કરીને પોતાના પક્ષની સિદ્ધિમાં સાધન વાક્ય અને પરપ્રક્ષ (વાઈના) વાક્યમાં દૂષણ વાક્ય જણાવવા અવશ્ય પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ. પરંતુ તાવતૈવ=તેટલા માત્રથી (એટલે કે વાઈના બોલાયેલાં વાક્યોમાં અર્થાન્તરાદિ દોષો જણાવવા માત્રથી) જ પોતાના (પ્રતિવાદીના) પક્ષમાં વિજયલક્ષ્મીનો પ્રાદુર્ભાવ માની લેવો નહીં. પરંતુ પોતાના પક્ષમાં (પ્રતિવાદીના વાક્યોમાં) પણ સામેનો વાઈ જે જે દોષો જણાવે તેનું પણ પ્રયત્ન પૂર્વક નિવારણ કરવું જોઈએ. તો જ પ્રતિવાદી વિજયવાન् બને. સારાંશ કે પ્રતિવાદી વાઈના વાક્યમાં દોષો બતાવે તેટલા માત્રથી વિજયવંત બનતો નથી. પરંતુ પોતાના વાક્યમાં વાઈ જે જે દોષો જણાવે તેનો ઉદ્ધાર પણ પ્રતિવાદીએ કરવો જોઈએ. તો જ વિજયવંત બને. કેવળ એકલા બીજાને દોષો આપવા માત્રથી પ્રશંસનીય વિજય મળતો નથી. પરંતુ બીજાને દોષો આપવાથી અને પોતાને બીજાએ આપેલા દોષો દૂર કરવાથી પ્રશંસનીય વિજય પ્રામ થાય છે.

ઉપરોક્ત વિષયમાં પ્રગટ કર્યા છે અન્યતીર્થિકોના વાક્યોમાં કલંકો (દોષો) જેઓએ એવા અકલંક નામના દિગંબરાચાર્યે પોતાના બનાવેલા “વાદન્યાય” નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે-

“જો બીજાને દોષો આપવા માત્રથી જ પરને પરાજય આપી શકતો હોય તો પુનરુક્તને જેમ દોષ કહેવાય છે. તેમ શુતિદુષ્ટ, અર્થદુષ્ટ, અને કલ્પનાદુષ્ટ વગેરે કાવ્યના અલંકાર દોષો પણ પરાજય માટે જ કલ્પવા પડશે.”

(કાવ્યમાં રસનો જે અપકર્ષ કરે તેને દોષ કહેવાય છે. તેવા શબ્દસંબંધી અને અર્થસંબંધી દોષો હોય છે શબ્દસંબંધી દોષો-૧૬ અને અર્થસંબંધી દોષો-૨૩ છે. મમ્મટાચાર્યકૃત કાવ્યપ્રકાશમાં સાતમા ઉલ્લાસમાં શ્લોક-૫૦-૫૧-૫૬-૫૭-૫૮માં અને વિશ્વનાથ કવિરાજકૃત સાહિત્યદર્પણમાં સાતમા પરિચેદમાં શ્લોક નં ૨-૩, ૪ તથા ૮-૧૦-૧૧ માંથી આ વિષય વિશેખાર્થીએ ત્યાંથી જાણી લેવો.)

નનુ વાદી સાધનમભિધાય કણ્ટકોદ્ધારં કુર્વીત વા, ન વા?, કામચાર ઇત્યા-
ચક્ષમહે । તત્ત્રાજકરણે તાવદ્ ન ગુણો ન દોષઃ । તથાહિ-સ્વપ્રાફેરપ્રદર્શનાદ્ ન ગુણઃ,
પરાનુદ્ધાવિતસ્યૈવ દૂષણસ્યાનુદ્ધારાચ્ય ન દોષઃ, ઉદ્ધાવિતં હિ દૂષણમનુદ્ધરન્ દુષ્યેત ॥

પ્રશ્ન— વાદીએ પોતાના પક્ષની સ્થાપના કરીને. તેની સિદ્ધિ માટે “સાધનવચન” કહીને તે સાધનવચનમાં જે જે દોષો (કાંટાઓ) આવતા હોય. (સંભવતા હોય) તે તે દોષોનો (કાંટાઓનો) ઉદ્ધાર વાદીએ પોતે કરવો જોઈએ કે ન કરવો જોઈએ ?

ઉત્તર— “કામચારઃ” આ કંટકોદ્ધાર કરવો કે ન કરવો, આ વાત વાદીની ઈચ્છા ઉપર આધારિત છે. આમ અમારું કહેવું છે. જો વાદી પોતે જ પોતાના હેતુમાં જે જે દોષો (કાંટાઓ) સંભવતા હોય તેનો ઉદ્ધાર ન કરે તો તે વાદીને કંઈ ગુણ (ફાયદો) પણ નથી. અને દોષ પણ નથી. તે આ પ્રમાણે—

વાદી પોતે જ પોતાના હેતુમાં “કદાય કોઈ અહીં મારા હેતુમાં આવા આવા દોષો કલ્પે, તો તે દોષો ખોટા છે. તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.” આમ સ્વયં પોતે જ સંભાવના માત્રથી કલ્પાતા દોષો અને તેના ઉત્તરો ન આપે તો પોતાની તેવા પ્રકારની અતિશય વિશિષ્ટ પ્રતિભા ન દેખાડવાથી “સમર્થ વાદી” તરીકેની પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવા રૂપ ગુણ થતો નથી. તેમ જ પોતાના કહેલા અનુમાનમાં સામે ઉભેલા પર એવા પ્રતિવાદી વડે કોઈ દોષો ઉદ્ભાવિત જ કરાયા નથી, એટલે કે કોઈ દોષો જણાવાયા જ નથી, તેથી તેવા દોષોનો ઉદ્ધાર ન કરવાથી કંઈ નુકશાન થતું નથી. પરંતુ પ્રતિવાદી વડે જો દોષો ઉદ્ભાવિત કરાય અને વાદી જો તે દોષોનો ઉદ્ધાર ન કરે તો પ્રત્યુત્તર ન આપતો છતો દોષિત બને છે.

સારાંશ કે વાદીએ સાધ્ય સાધવા માટે જે કોઈ અનુમાન કર્યું, તેમાં દોષો સંભવતા હોય કે ન સંભવતા હોય તો પણ પ્રતિવાદી જો કોઈ દોષો ન જણાવે ત્યાં સુધી પોતે સ્વયં મનમાં કલ્પનાઓ કરીને મારા હેતુમાં જો કોઈ આવા આવા દોષો આપે તો તેના આવા આવા ઉત્તરો છે. આમ કંટકોદ્ધાર કરે તો સમર્થ વાદી તરીકેનો નિર્મણ યશ મળવા રૂપ

ગુણ થાય છે. અને આવો કંટકોદ્વાર ન કરે તો નિર્મળ યશ મળવા રૂપ ગુણ થતો નથી પરંતુ પ્રતિવાદીએ તો વાદીની વાતમાં કોઈ દોષો જણાવ્યા નથી. તેથી વાદી જો આવો કંટકોદ્વાર ન કરે તો પણ હાર થતી નથી. તેથી દોષ-નુકશાન થતું નથી. તેથી આવી દોષોની કલ્પના કરવા પૂર્વકનો કંટકોદ્વાર કરે તો નિર્મળ યશ મળવા રૂપ ગુણ થાય છે. અને આવો કંટકોદ્વાર ન કરે તો નિર્મળ યશ મળવા રૂપ ગુણ પ્રાપ્ત થતો નથી. કે હાર થવા રૂપ દોષ થતો નથી.

પરંતુ જો પ્રતિવાદી કોઈપણ જાતના દોષો વાદીના અનુમાનમાં જણાવે તો તે દોષોનો ઉદ્ધાર અવશ્ય કરવાનો જ રહે છે. જો પ્રતિવાદીએ આપેલા દોષોનો ઉદ્ધાર ન કરે તો વાદીની હાર થવા રૂપ દોષ લાગે જ છે.

અથ કથં ન દોષ: ?, યત: સત્યપિ હેતો: સામર્થ્યે તદપ્રતિપાદનાત् સંદેહે પ્રારબ્ધાસિદ્ધઃ, ઇત્યવશ્યકરણીયં દૂષણોદ્વરણમિતિ ચેત्, કસ્યાયં સંદેહઃ-વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનઃ, સભ્યાનાં વા ? । ન તાવદ् વાદિનઃ, તસ્યાસત્યપિ સામર્થ્યે તન્નિર્ણયાભિ-માનેનૈવ પ્રવૃત્તઃ, કિં પુનઃ સતિ પ્રતિવાદિસભ્યસંદેહાપોહાય તુ સામર્થ્ય પ્રમાણેનૈવ પ્રદર્શનીયમ् ? । તત્ત્રાપિ પ્રમાણાન્તરેણ સામર્થ્યપ્રદર્શને સંદેહઃ, પ્રદર્શને તુ તત્ત્રાપિ પ્રમાણાન્તરેણ તત્પ્રદર્શનેનાઽનવસ્થા । અથ યથા સ્વાર્થાનુમાને હેતો: સાધ્યમધ્યવસીયતે, હેતોશ્ર પ્રત્યક્ષાદિભિ: પ્રતિપત્તિઃ, ન ચાઽનવસ્થા, તથા પરાર્થાનુમાનેઽપીતિ ચેત्, તર્હિ યથા પ્રત્યક્ષાદે: કસ્યચિદભ્યાસદશાયાં સ્વતઃ સિદ્ધપ્રમાણતયાઽનપેક્ષિતસામર્થ્યપ્રદર્શન-સ્યાપિ ગમકત્વમ्, એવમન્તતો ગત્વા કસ્યચિત् પરાર્થાનુમાનસ્યાપિ તથૈવ તદવશ્ય-મભ્યુપેયમ्, ઇતિ ગતં સામર્થ્યપ્રદર્શનનિયમેન ॥

પ્રશ્ન— સભાપતિ-સભ્યો અને પ્રતિવાદી સમક્ષ વાદી જે અનુમાન રજી કરે છે. તેમાં કહેવાયેલા હેતુમાં પ્રતિવાદી ભલે કોઈ દોષો ન જણાવી શક્યો હોય, તો પણ વાદી પોતે સ્વયં કલ્પના કરીને દોષો જો દૂર કરવાનું સભામાં ન જણાવે તો તેને દોષ કેમ ન લાગે ? અર્થાત્ નુકશાન કેમ ન થાય ? નુકશાન થાય જ. તે આ પ્રમાણો— જો કે હેતુ અતિશય નિર્દોષ હોવાથી સાધ્ય-સાધવાનું સામર્થ્ય તેમાં છે જ. તે સામર્થ્ય હેતુમાં હોવા છતાં પણ કંટકોદ્વાર કરીને તે સામર્થ્યના પ્રાગટ્યનું પ્રતિપાદન ન કરીએ તો આ હેતુ સાધ્ય-સાધવામાં સમર્થ હશે કે સમર્થ નહીં હોય ? આવો સંદેહ રહેતે છતે પ્રારંભેલા સાધ્યની સિદ્ધિ થશે નહીં. જેથી વાદીની વાત શંકાશીલ રહેવાથી વિજય થવામાં વિધન આવવા રૂપ દોષ આવે જ. આ કારણથી પ્રતિવાદી દોષો જણાવવામાં કાયર હોવાથી ભલે દોષો ન જણાવે તો પણ વાદીએ પોતે

ભાવિમાં સંભવનારા કંટકોદ્ધાર ધારો કે ન કરે તો તેના હેતુમાં સાધ્ય-સાધવાનું સામર્થ્ય છે કે નહીં ? આવો સંદેહ થાય. આમ તમે જે કહ્યું, તે સંદેહ કોને થાય ? શું વાદીને સંદેહ થાય ? પ્રતિવાદીને સંદેહ થાય ? કે સભ્યોને સંદેહ થાય ?

જો વાદીને પોતાને પોતાના હેતુમાં સંદેહ હોય અને તે દૂર કરવા માટે કંટકોદ્ધાર કરવો જોઈએ આવો પહેલો પક્ષ જો કહો તો તે ઉચિત નથી. કારણકે હેતુમાં કદાચ સામર્થ્ય ન હોય તો પણ “મારો હેતુ સાચો જ છે” તે હેતુ સાધ્ય-સાધવાના સામર્થ્યવાળો જ છે. તેવા નિર્ણય પૂર્વકના અભિમાનથી (પાવરથી) જ વાદસભામાં વાદ રજૂ કરે છે. પ્રતિવાદીએ જ દોષો જણાવવાના હોય છે. અને પ્રતિવાદી દોષો જણાવે તો જ તે દોષોનો ઉદ્ધાર કરવાનો હોય છે. પ્રતિવાદી જો કોઈ દોષો ન જણાવી શકે તો સામર્થ્ય વિનાના હેતુથી પણ સાધ્ય-સિદ્ધ થઈ જાય છે. સામર્થ્ય જણાવવું પડતું નથી. તો પછી જે હેતુમાં સાધ્ય સાધવાનું સામર્થ્ય છે. તે હેતુમાં પ્રતિવાદીને કે સભ્યોને હેતુના સામર્થ્યનો સંદેહ હશે આમ મનમાં માનીને તે સામર્થ્યને પ્રમાણથી પ્રદર્શન કરવાનું વાદીને કેમ કરવું પડે ? અર્થાત્ આવું સામર્થ્ય પ્રગટ કરવાનું રહેતું જ નથી. સભ્યો કે પ્રતિવાદી હેતુમાં સંદેહ જણાવે તો જ વાદીએ સામર્થ્ય પ્રગટ કરવું પડે. અન્યથા હેતુ સામર્થ્યવાળો જ છે આમ માનીને જ વાદી પ્રવત્તો છે. તેથી હેતુનું સામર્થ્ય કંટકોદ્ધાર કરવા પૂર્વક જણાવવાની જરૂર નથી.

પ્રશ્ન— તત્ત્વાપિ= જ્યાં વાદીએ કહેલો હેતુ સામર્થ્યવાળો જ છે. અને પ્રતિવાદીએ કોઈ દોષો તેમાં જણાવ્યા નથી, ત્યાં પણ હેતુનું સામર્થ્ય બીજા-બીજા પ્રમાણોથી કંટકોદ્ધાર કરવા પૂર્વક જો જણાવવામાં ન આવે તો હેતુમાં શંકાશીલતા રહે.

ઉત્તર— જો આ રીતે હેતુમાં સામર્થ્ય હોવા છતાં કંટકોદ્ધાર કરવા પૂર્વક સામર્થ્યનું પ્રદર્શન પ્રમાણાન્તરથી વાદી ન કરે તો શંકાશીલતા રહે છે. આમ તમે કહો છો તો, પ્રમાણાન્તરથી તેનું સામર્થ્ય જણાવ્યે છતે તે પ્રમાણાન્તરમાં જે હેતુ મૂક્શો, ત્યાં પણ સામર્થ્ય જણાવવા બીજું પ્રમાણાન્તર લાવવું પડશે અને તે બીજા પ્રમાણાન્તરમાં હેતુનું સામર્થ્ય જણાવવા ત્રીજું પ્રમાણાન્તર લાવવું પડશે. આમ થવાથી “અનવસ્થા” દોષ આવશે. માટે વાદીએ જણાવેલા પ્રથમ પરાર્થાનુમાનના હેતુનું સામર્થ્ય જણાવવા કંટકોદ્ધાર કરવાની જરૂર નથી. “સામર્થ્ય છે જ” આમ સ્વયં જણાય છે. ફક્ત પ્રતિવાદી આદિ વડે જો કોઈ દોષો મૂકાય તો જ તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો રહે છે.

પ્રશ્ન- અથ યથા= જેમ સ્વાર્થાનુમાન કરવામાં હેતુથી સાધ્ય જણાય છે. અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી હેતુનો બોધ થાય છે. છતાં તેમાં કંઈ અનવસ્થા દોષ આવતો નથી. તેમ પરાર્થાનુમાનમાં પણ હો. એટલે કે પર્વત પાસે જઈને ધૂમ દેખવાથી વહીનું સ્વયં પોતે જ્યારે અનુમાન કરે છે. ત્યારે તેવા પ્રકારના સ્વાર્થાનુમાનમાં “વહીનું શાન ધૂમથી થાય છે. અને ધૂમનું શાન પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી થાય છે” આમ બે શાન થવા છતાં અનવસ્થા આવતી નથી. તેમ વાદી વાદ સભામાં જે અનુમાન રજૂ કરે છે તે પ્રતિવાદી અને સભ્યોને સમજાવવા મૂકે છે. માટે તે પરાર્થાનુમાન છે. તેમાં પણ સાધ્યની સિદ્ધિ ભલે વિવક્ષિત હેતુથી હો, પરંતુ તે હેતુ સાચો છે કે ખોટો છે ? તે વાત તો વાદીએ પ્રમાણાન્તરથી જણાવવી જ જોઈએ. આમ સાધ્યજ્ઞાન અને હેતુજ્ઞાન બે જ જણાવવાનાં રહે છે. ત્યાં અનવસ્થા કેમ આવે ?

ઉત્તર- તર્હિ યથા= જેમ પર્વત પાસે જઈને વહીનો સ્વયં બોધ કરનારાને સ્વાર્થાનુમાનમાં વહીને જણાવવા ધૂમ જાણવો પડે. પરંતુ ધૂમનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. તે પ્રત્યક્ષાદિ કોઈ કોઈ જ્ઞાનો અભ્યાસદશા વાળાં હોતે છતે સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રમાણતાવાળાં હોવાના કારણે તેના સામર્થ્યના પ્રદર્શનની અપેક્ષા રહેતી નથી. છતાં પણ પ્રત્યક્ષાદિથી જણાયેલ ધૂમહેતુ સાધ્યનો ગમક બને જ છે. તેમ પ્રથમ અનુમાનના હેતુનું સામર્થ્ય જણાવવા બીજો હેતુ કદાચ બતાવીએ, બીજા હેતુનું સામર્થ્ય જણાવવા કદાચ ત્રીજો હેતુ જણાવીએ તો પણ અંતે જઈને છેવટે કોઈ એક પરાર્થાનુમાનને પણ તેવું જ અવશ્ય સ્વીકારવું પડે કે તેના હેતુનું સામર્થ્ય પ્રમાણાન્તરથી જણાવ્યા વિના જ સાધ્યનું ગમક બને. તો અનુમાનના હેતુનું સામર્થ્ય જણાવવું જ પડે આવો નિયમ તો ન જ રહ્યો. માટે વાદીએ હેતુનું સામર્થ્યપ્રદર્શન કરવું જ જોઈએ અને કંટકોદ્ધાર કરવો જ જોઈએ. આ નિયમ રહેતો નથી.

અથ યત્રાનભ્યાસદશાયાં પરતઃ પ્રામાણ્યસિદ્ધઃ, તત્ત્ર તત્પ્રદ્દશનીયમેવેતિ ચેત्, યદિ ન પ્રદર્શયતે ? કિં સ્યાત् ?। નનુક્તમેવ-સંદેહાત્ પ્રારબ્ધાસિદ્ધઃ, ઇતિ ચેત् તર્હિ યથા સદપિ સામર્થ્યમપ્રદર્શિતં ન પ્રતિવાદિના પ્રતીયતે, તદ્ભત્ સંદેહોऽપિ પ્રતિવાદિગતો-ઇપ્રદર્શિતઃ કથં વાદિના પ્રતીયેત ?। સ્વબુદ્ધયોત્પ્રેક્ષ્યત ઇતિ ચેત्, ઇતરેણાપિ યદિ તત્સામર્થ્ય સ્વબુદ્ધયોત્પ્રેક્ષ્યેત તદા કિં ક્ષૂણં સ્યાત् ?। અથ વાદિનઃ સાધનસમર્થનશક્તિં પરીક્ષિતું ન તદુત્પ્રેક્ષ્યતે, તર્હિ પ્રતિવાદિનો દૂષણશક્તિં પરીક્ષિતુમિતરેણાપિ ન સંદેહઃ સ્વયમુત્પ્રેક્ષ્યતે । અથ દ્વિતીયકક્ષાયાં દૂષણાન્તરવત् સંદેહમપિ પ્રદર્શયન् સ્ફોરયત્યેવ દૂષણશક્તિં પ્રતિવાદી, ઇતિ ચેત् તર્હિ વાદ્યપિ તૃતીયકક્ષાયાં દૂષણાન્તરવત् સંદેહમપિ વ્યપોહમાનઃ કિં ન સમર્થનશક્તિં વ્યક્તીકરોતિ ?। કિં, કેનચિત્ પ્રકારેણ

સામર્થ્યપ્રદર્શનાત् કસ્યચિત् સંદેહસ્યાપોહે॥પિ તસ્ય પ્રકારાન્તરેણ સંભવતોઽનપોહે કથં
પ્રારબ્ધસિદ્ધિ: ?, વિપ્રતિ-પત્તેરિવ સંદેહસ્યાપિ હૃપરિમિતા: પ્રકારા:, ઇતિ કિયન્તસ્તે
સ્વયમેવાશઙ્ક્વયા�ઽશઙ્ક્વય શક્વયા: પરાકર્ત્તુમ् ?। ન ચ પ્રદર્શિતે॥પિ સામર્થ્યે
સ્વપક્ષૈકપક્ષપાતિનોઽસ્ય વિશ્રાંભઃ સંભવતિ, યેન પ્રારબ્ધમવબુદ્ધ્યેત । દૃશ્યન્તે હિ
સાધનમિવ તત્સમર્થનમપિ કદર્થ્યનત: પ્રતિવાદિનઃ, ઇતિ સાધનમભિધાય સામર્થ્યપ્રદર્શને॥પિ
દોષાભાવાત् સ્થિતમેતદકરણે ન ગુણો ન દોષ ઇતિ ॥

પ્રશ્ન— પરંતુ જ્યાં અનભ્યાસદશા હોય છે. અને પ્રમાણતાની સિદ્ધિ અન્યથી=
પરથી જ થાય છે. ત્યાં તો વાદીએ પોતે હેતુનું સામર્થ્ય જણાવવું જ જોઈએને ?
સારાંશ કે સ્વાર્થાનુમાનમાં ધૂમનું પ્રત્યક્ષણાન અભ્યાસદશાપત્ર છે. તેથી તેને
પ્રમાણાન્તરથી જણાવવું પડતું નથી. પરંતુ જ્યાં જ્યાં આવા પ્રકારની અભ્યાસદશા
હોતી નથી. ત્યાં ત્યાં તો સામર્થ્ય જણાવવા બીજું પ્રમાણ કરવાનું રહ્યું જ. તો તેવા
સ્થાને તો સામર્થ્ય જણાવવું જ જોઈએ ને ?

ઉત્તર— ધારો કે વાદી પોતાના કહેલા હેતુનું સામર્થ્ય (તે હેતુમાં હોવા છતાં
તેનું) પ્રદર્શન ન કરે તો શું વાંધો આવે ? શું થાય ?

પ્રશ્ન— પહેલાં અમે કહેલું જ છે કે હેતુમાં સંદેહ રહે. આ હેતુ સાધ્ય સાધી આપશે
કે સાધ્ય નહીં સાધી આપે ? આવો સંદેહ ઉભો રહે, અને આવા સંદેહથી પ્રારંભેલા અનુમાનની
સિદ્ધિ થતી નથી.

ઉત્તર— વાદી વડે કહેવાયેલા હેતુમાં સાધ્ય-સાધવાનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન હોવા
છતાં પણ જો પ્રમાણાન્તરથી તે સામર્થ્ય પ્રદર્શિત કરવામાં ન આવે તો “આ હેતુ
સાધ્ય-સાધવાના સામર્થ્યવાળો છે આવું” પ્રતિવાદી વડે જણાતું નથી. તેનો અર્થ એ
થયો કે વિદ્યમાન સામર્થ્ય પણ અપ્રદર્શિત હોય તો ન જણાય. જો ખરેખર આમ જ
હોય તો તેની જેમ પ્રતિવાદીના હદ્યમાં રહેલો આ હેતુ સંબંધી સંદેહ પ્રતિવાદી દ્વારા
જ્યાં સુધી પ્રદર્શિત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વાદી વડે પણ કેમ જણાય ? કે જે
સંદેહ દૂર કરવા તેને કંટકોદ્વાર કરવો પડે. સારાંશ કે વાદીના હેતુમાં રહેલું સામર્થ્ય
જો પ્રદર્શિત કરવામાં ન આવે તો તે સામર્થ્ય જણાતું નથી. તેમ પ્રતિવાદી વડે સંદેહ
જો પ્રદર્શિત કરવામાં ન આવે તો વાદી વડે પ્રતિવાદીના હદ્યગત સંદેહ પણ ક્યાંથી
જણાય ? અર્થાત્ ન જ જણાય. અને વાદીને પ્રતિવાદીનો સંદેહ જણાતો નથી તેથી
તે દૂર કરવા માટે કંટકોદ્વાર પણ કરવાનો રહેતો જ નથી.

પ્રશ્ન— સ્વબુદ્ધ્યા=વાદીએ પોતે જ પોતાના હેતુને સબળ સાબિત કરવા માટે
પ્રતિવાદીના હદ્યમાં રહેલા હેતુના સામર્થ્યસંબંધી સંદેહને પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પી લેવો

જોઈએ. અને સ્વબુદ્ધિથી “અહીં મારા હેતુમાં તમને કદાચ આવો સંદેહ થાય તો” આમ કહીને તેણે પોતે જ કંટકોદ્વાર કરીને પોતાના હેતુને સબળ સિદ્ધ કરવો જોઈએ.

ઉત્તર— ઇતરેણાપિ= વાદી દ્વારા કહેવાયેલ હેતુમાં સાધ્ય-સાધનનું “સામર્થ્ય છે જ” આવું ઈતર એવા પ્રતિવાદી વડે પોતાની બુદ્ધિથી જ કલ્પી લેવામાં આવે તો શું ખોટું થાય ?

પ્રશ્ન— અથ વાદિનઃ= પ્રતિવાદી વાદીની શક્તિની પરીક્ષા કરવા રાહ જુએ છે કે—વાદી પોતે પોતાના હેતુનું સામર્થ્ય જણાવી શકે છે કે નથી જણાવી શકતો ? આમ પરીક્ષા કરવા માટે પ્રતિવાદી પોતાની બુદ્ધિથી હેતુના સામર્થ્યની કલ્પના કરતો નથી.

ઉત્તર— તર્હિ પ્રતિવાદિનો= તો પછી પ્રતિવાદીની અંદર મારા હેતુમાં દૂષણ આપવાની શક્તિ કેટલી છે ? તેની પરીક્ષા કરવા માટે વાદી વડે પણ પ્રતિવાદીના હદ્યમાં રહેલ સામર્થ્યનો સંદેહ સ્વબુદ્ધિથી કલ્પાતો નથી. પ્રતિવાદી જો કોઈ દૂષણ આપીને મારા હેતુના સામર્થ્યમાં શંકા કરશે તો હું કંટકોદ્વાર કરીશ. ત્યાં સુધી મારે કંઈ કરવાનું રહેતું જ નથી. મારો હેતુ સાચો જ છે. આમ માનીને પોતાની બુદ્ધિથી પ્રતિવાદીના હદ્યગત સંદેહ જાણવા વાદી પણ પ્રયત્ન કરતો નથી.

પ્રશ્ન— અથ દ્વિતીયકક્ષાયાં= પરંતુ વાદી પોતાના સાધ્યને સાધવા માટે જેટલું બોલવું ઉચિત લાગે તેટલું જ્યારે બોલી રહે અને પ્રતિવાદીને બોલવાનો વારો જ્યારે આવે છે. ત્યારે બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદી વાદીના હેતુમાં બિન્ન-બિન્ન દૂષણો જેમ જણાવે છે. તેમ તમારો હેતુ સાધ્ય-સાધવામાં સામર્થ્યની શંકાવાળો છે. આમ સંદેહને પણ જણાવતો છતો વાદીમાં દૂષણ આપવાની પોતાની શક્તિને પ્રગટ કરે જ છે. સારાંશ કે પ્રતિવાદીને બોલવાનો વારો જ્યારે આવે ત્યારે તે પ્રતિવાદી વાદીના હેતુમાં દૂષણો પણ બતાવે છે. સામર્થ્યની શંકા પણ જણાવે છે. અને દૂષણ આપવાની પોતાની શક્તિ પણ પ્રગટ કરે જ છે. ફક્ત પોતાનો વારો આવે ત્યારે એટલે કે બીજી કક્ષામાં.

ઉત્તર— તર્હિ વાદ્યાપિ= તો પછી ત્રીજી કક્ષામાં (એટલે કે પ્રતિવાદી બોલી રહે ત્યારબાદ) વાદી પણ પ્રતિવાદીએ આપેલાં અનેક દૂષણોને જેમ દૂર કરે છે. તેમ હેતુના સામર્થ્યસંબંધી સંદેહને પણ દૂર કરતો છતો શું પોતાની સમર્થનશક્તિને પ્રગટ ન કરી શકે ? અર્થાત્ કરી શકે જ છે. એટલે કે જો બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદી દૂષણો આપે અને હેતુના સામર્થ્યની શંકા ઉપજાવે તો ત્રીજી કક્ષામાં વાદી પણ તે દૂષણો દૂર કરવાનું (એટલે કે કંટકોદ્વાર કરવાનું) કામકાજ અને સામર્થ્યની શંકાને દૂર કરવાનું કામકાજ પણ અવશ્ય કરે જ છે. અમારું કહેવું ફક્ત આટલું જ છે કે

વાઈએ પ્રથમકક્ષામાં જ દૂષણો કલ્પી-કલ્પીને કંટકોદ્વાર કરવાની જરૂર નથી. બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાઈ જેવાં દૂષણો આપે, તેના પ્રતિસ્પદી રૂપે ગ્રીજ કક્ષામાં વાઈએ “પડશે એવા દેવાશે”ના ન્યાયથી કંટકોદ્વાર અવશ્ય કરવાનો રહે છે.

કિઞ્ચ— વળી ધારો કે વાઈ પોતાના હેતુમાં કોઈ કોઈ પ્રકારો વડે કલ્પના કરી કરીને કંટકોદ્વાર કરવા દ્વારા સાધ્ય-સાધવાનું સામર્થ્ય હેતુમાં છે જ. આમ સિદ્ધ કરવાથી સામર્થ્યનું પ્રદર્શન કરવા વડે પ્રતિવાઈની કોઈ કોઈ શંકાને દૂર કરે, તો પણ તે સંદેહ અન્ય અન્ય પ્રકારે સંભવી શકે છે. અને તે સધણા પ્રકારના સંદેહોને દૂર ન કરો ત્યાં સુધી પ્રારંભેલા સાધ્યની સિદ્ધિ કેમ થાય ? કારણકે વિવાદની જેમ સંદેહના પણ અનેક પ્રકારો સંભવે છે. સ્વયં પોતે આ શંકાઓ કરી કરીને તો જેટલી શંકાઓ દૂર કરી શકે ? દૂષણો બતાવવાના અનંત પ્રકારો હોવાથી બધા જ સ્વયં કલ્પના કરીને દૂર કરી શકાતા નથી. પ્રતિવાઈની જેટલી શક્તિ હોય અને તે જેટલાં દૂષણો જણાવે અને જેટલી શંકાઓ હેતુમાં દર્શાવે, તેટલાં જ દૂષણો અને શંકાઓ વાઈ ગ્રીજ કક્ષામાં દૂર કરી શકે છે.

ન ચ પ્રદર્શિતેજપિ—વળી ધારો કે વાઈ પોતે જ પોતાની બુદ્ધિથી હેતુમાં દોષોની ઉત્પેક્ષા કરી કરીને દૂષણો દૂર કરે અને આ હેતુમાં સાધ્ય-સાધવાનું સામર્થ્ય છે જ. આમ સામર્થ્ય પ્રદર્શિત કરે, તો પણ પ્રતિવાઈ પોતાના પક્ષામાં એકાન્ત આગ્રહી હોય છે. તેથી આ પ્રતિવાઈનો આટલા માત્રથી વાદ કથાથી વિરામ કંઈ સંભવતો નથી. કે જેથી વાઈનું સાધ્ય પ્રથમ કક્ષામાં જ કલ્પના દ્વારા કંટકોદ્વાર કરવા માત્રથી સિદ્ધ થઈ જાય. અર્થાતું ગમે તેટલો સ્વબુદ્ધિથી કલ્પીને કંટકોદ્વાર પ્રથમ કક્ષામાં વાઈ કરે તો પણ દ્વિતીય કક્ષામાં પ્રતિવાઈ જેમ હેતુને કદર્થિત કરે છે. તેમ હેતુમાં સાધ્ય-સાધવાના સામર્થ્યને પણ કદર્થિત કરે જ છે. આવા જ પ્રતિવાઈઓ હોય છે એમ જગતમાં દેખાય છે. એટલે વાઈને તો ગ્રીજ કક્ષામાં જ કંટકોદ્વાર કરવાનો અને સંદેહ દૂર કરવાનો રહે છે. પણ પ્રથમ કક્ષામાં નહીં. માટે પ્રથમ કક્ષામાં તો સાધન માત્રને કહીને તેનું સામર્થ્ય કદાચ વાઈ ન જણાવે તો પણ તેને કંઈ દોષ લાગતો નથી. (હા. એક વાત છે કે જો પ્રથમ કક્ષામાં જ સ્વબુદ્ધિથી જ દોષો કલ્પીને તેનો ઉદ્ઘાર કર્યો હોય તો નિર્મળ યશ મળવા રૂપ ગુણ પ્રાપ્ત થાય. તે ગુણ આ વાઈને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ વિશેષ છે.) આ રીતે પ્રથમ કક્ષામાં એતદકરણ=આ કંટકોદ્વાર ન કરવામાં નિર્મળયશની પ્રાપ્તિ રૂપ ગુણ પણ નથી અને હાર થઈ જવા રૂપ દોષ પણ નથી આ વાત નક્કી થઈ.

કરણે તુ યદેવ સંદેહસ્ય વિવાદસ્ય વા ભવેદાસ્પદમ्, તસ્યૈવોદ્વારં કુર્વાણ: સમલંક્રિયતે પ્રૌઢતાગુણોન, યદુદ્વરેત્ તત્સંદિગ્ધમેવ વિવાદાપનમેવ ચોદ્વરેદિત્યેવમવ-

ધાર્યતે, ન તુ યાવત् સંદિગ્ધં વિવાદાપનં વા તાવત् સર્વમુદ્ધરેદેવ, અસંખ્યાતા હિ સન્દેહવિવાદયોર્ભેદા:, કસ્તાન् કાત્સ્યેન જ્ઞાતું નિરાકર્તું વા શક્નુયાત્? | ઇતિ યાવત્તેભ્ય: પ્રસિદ્ધઃ પ્રતિભા વા ભગવતી પ્રદર્શયતિ, તાવદુદ્ધરણીયમ्, તદધિકોદ્ધારકરણે તુ કદર્થ્યતે સિદ્ધસાધનાભિધાનાદિદોષેણ-સિદ્ધમણિ સાધ્યં શ્રી કદા નામાય વાવદૂકો વિરમેદિતિ સત્યં વ્યાકુલાઃ સ્મઃ, એકેન પ્રમાણેન સમર્થિતસ્યાપિ હેતો: પુનઃ સમર્થનાય પ્રમાણાન્તરોપન્યાસપ્રસઙ્ગાત्, સાધ્યાદેરાયેવમ्, ઇતિ ન કાઞ્ચિદમુષ્ય સીમાનમાલોકયામઃ | તેન સિદ્ધસ્ય સમર્થનમનર્થકત્વાદ ન કર્તવ્યમ् | ‘સિદ્ધસાધ્યસમુચ્ચારણે સિદ્ધં સાધ્યાયો-પદિશ્યતે’ ઇતિ ન્યાયાત् સાધ્યસિદ્ધયે ત્વભિધાનમસ્યાવશ્યમુપેયમ्, અપરથા હાસિદ્ધમસિદ્ધેન સાધ્યત: કિં નામ ન સિદ્ધયેત् ? | યત્ર તુ સિદ્ધત્વેનોપન્યસ્તસ્યાપિ સિદ્ધત્વં સંદિગ્ધં વિવાદાધિરૂઢં વા ભવેત्, તત્ર તત્સમર્થનં સાર્થકમેવ | તત: સ્થિતમેતદ્યો યત્ સિદ્ધમભ્યુપैતિ, તં પ્રતિ ન તત્સાધનીયમિતિ ||

વળી ધારો કે વાદી પોતે જ સ્વબુદ્ધિથી સ્વયં કલ્પના કરી કરીને કંટકોદ્ધાર કરે, આ પક્ષ સ્વીકારીએ તો પણ સંદેહનાં અથવા વિવાદનાં જેટલાં સ્થાનો સંભવી શકે તેનો જ ઉદ્ધાર કરતો આ વાદી પ્રૌઢતાગુણ વડે વાદસભામાં ઘણી શોભા પામે છે. નિર્મણ યશ મેળવે છે. એટલે આ કંટકોદ્ધાર કરે તો કંઈ ખોટું નથી. તેને ફાયદો જ છે તેથી “જે જે કંટકોનો ઉદ્ધાર કરે તે તે કાં’તો સંદિગ્ધ જ હોય અથવા કાં’તો વિવાદાસ્પદ જ હોય” આવું અવધારણ કરવું. પરંતુ “જે જે સંદિગ્ધ અથવા વિવાદાસ્પદ હોય તે સધણું ઉદ્ધરે જ” આવું અવધારણ ન કરવું. કારણકે સંદેહ અને વિવાદના પ્રકારો અસંખ્યાતા હોય છે. તે સધળાને જાણવા માટે કે તેને દૂર કરવા માટે કોણ સમર્થ બને ? તેથી તે પ્રતિવાદી દ્વારા (અથવા કોઈ પ્રયોજન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે સભ્યો દ્વારા) જેટલા સંદેહોની અથવા દૂષણોની પ્રસિદ્ધ દર્શાવાય, અથવા પોતાની (ભગવતી=) નિર્મણ પ્રતિભા જેટલી હોય, તેટલો જ સંદેહ અને દૂષણોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેનાથી અધિક ઉદ્ધાર કરવામાં “સિદ્ધસાધનાભિધાન” વગેરે દોષોથી વાદીની કદર્થના થાય છે. અને સભ્યો તત્વ સાંભળવામાં ઉદ્વેગ પામે છે. તે આ પ્રમાણે-

સાંભળનારા શ્રોતાઓ (સભ્યો) મનમાં આવું વિચારે છે કે- જે હેતુ સાધ્ય સાધવામાં સમર્થ છે. તેવા સિદ્ધહેતુને પણ આ વાદી પોતાની પ્રતિભા બતાવવા (સારી છાપ પાડવા) સાધ્યા જ કરે છે. સાધ્યા જ કરે છે. સતત બોલ્યા જ કરે છે. આ (વાવદૂક) વાયડો (બોલ બોલ કરનારો) વાદી કયારે આ વાદકથાથી વિરામ પામશે ? ખરેખર સાચે જ અમે તેનું સાંભળી સાંભળીને કંટાળી ગયા છીએ કારણકે કોઈપણ એક પ્રમાણથી હેતુનું સમર્થન (સાધ્ય સાધવાનું સામર્થ્ય) સિદ્ધ થયું છે. છતાં ફરી ફરી

તેના સમર્થન માટે બીજાં બીજાં પ્રમાણો અપાય, તો આમ પ્રમાણાન્તરો જ નિરન્તર રજુ કરવાનો પ્રસંગ આવે, તેમાંથી આ વાદી ક્યારેય અટકશે જ નહીં, તેવી જ રીતે સાધ્યાદિ પણ સમજાવવામાં અનેક પ્રમાણો જણાવતાં જણાવતાં આ વાદી ક્યારેય વિરામ પામશે નહીં આ રીતે આ વાદીની બોલવાની કિયાની કોઈ સીમા અમને દેખાતી નથી.

વાદસભામાં આવેલા સભ્યો આ રીતે વાદીની બોલવાની સીમાને ન દેખતાં, અને સિદ્ધ વસ્તુને જ વધારે પ્રમાણો આપી આપીને સમજાવવા દ્વારા વાદનો સમય નિરથક પસાર કરે છે. ઈત્યાદિ વિચારો દ્વારા ઉદ્વેગ પામે છે. તે કારણથી સિદ્ધ વસ્તુનું વારંવાર સમર્થન કરવું તે નિરથક હોવાથી વાદીએ આવું ન કરવું જોઈએ.

“પર્વતો વહિમાન ધૂમાત” પર્વત ઉપર વહિ છે કે નથી. તેની ખબર નથી, તેથી વહિના અસ્તિત્વમાં સંદેહ હોવાથી “સાધ્ય” કહેવાય છે. અને ધૂમ ચક્કુ આદિ ઈન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ દેખાતો હોવાથી સિદ્ધ કહેવાય છે. અનુમાનમાં એક સાધ્ય અને એક સિદ્ધ હોય છે. આ રીતે સિદ્ધપદાર્થ અને સાધ્યપદાર્થ એમ બશેનું સાથે ઉચ્ચારણ જ્યારે જ્યારે કરવામાં આવે છે. ત્યારે ત્યારે સિદ્ધ પદાર્થનું (ધૂમનું) જે કથન કરાય છે. તે (સંદેહાત્મક અર્થાત્ અસિદ્ધ એવા) સાધ્ય (વહિ) માટે જ કરાય છે. આવો ન્યાય હોવાથી સંદિગ્ધ એવા સાધ્યની સિદ્ધ માટે અસ્યાભિધાનમ=આ સિદ્ધ પદાર્થનું ઉપાદાન અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. એટલું જ નહિ, પરંતુ સિદ્ધ પદાર્થનું જ હેતુરૂપે કથન કરવું જોઈએ. અપરથા=જો એમ ન સ્વીકારીએ અને સાધ્ય પણ અસિદ્ધ તથા હેતુ પણ અસિદ્ધ આપ સ્વીકારીએ તો અસિદ્ધ એવા હેતુથી અસિદ્ધ એવા સાધ્યની સિદ્ધથી વાદીને શું સિદ્ધ થવાનું ? કંઈ જ સિદ્ધ નહીં થવાનું. કારણકે સાધ્યને સમજાવનારો હેતુ પોતે પણ હજુ અસિદ્ધ છે. તેને સાધવા પ્રમાણાન્તરોની પરંપરા લાવતાં અનવસ્થા જ આવશે.

આ રીતે વિચારતાં સમજાશે કે વાદીએ સાધ્ય-સાધવા માટે જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પ્રસિદ્ધ એવો હેતુ મૂક્યો છે. તે હેતુને સાધવા અધિક બોલવાની જરૂર નથી.

યત્ર તુ=પરંતુ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પ્રસિદ્ધ એવો હેતુ રજુ કરવા છતાં પણ હેતુમાં રહેલું “સિદ્ધત્વ” પ્રતિવાદી આદિને સંદેહાત્મક લાગે, અથવા વિવાદયુક્ત લાગે અને તેના કારણે સત્ય હેતુમાં પણ તે પ્રતિવાદી યેન કેન પ્રકારે દોષો પ્રગટ કરે તો ત્યાં વાદીએ તે દોષોનો ઉદ્ઘાર કરીને પોતાનો હેતુ સાધ્ય-સાધવામાં સમર્થ જ છે. એમ ત્રીજી કક્ષામાં તેનું સામર્થ્ય જણાવવું સાર્થક છે. તેથી આ વાત સો ટચના સોના જેવી સિદ્ધ થઈ કે જે જે વ્યક્તિઓ આ હેતુને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ

૪૧૦

પરિચેષ્ટ-૮ : સૂત્ર-૨૨

રત્નાકરાવતારિકા ભાગ-૩

માનતા હોય, જે હેતુમાં સંદેહ કે વિવાદ ન હોય, તેવી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે વાદીએ તે હેતુનું સામર્થ્ય સાધવાની જરૂર નથી.

બૌદ્ધો હિ મીમાંસક પ્રત્યનિત્ય: શબ્દ: સત્ત્વાત्, ઇત્યભિધાયોભયસિદ્ધસ્યાર્થ-ક્રિયાકારિત્વરૂપસ્ય સત્ત્વસ્યાસિદ્ધત્વમુદ્ધરન् ન કમપ્રથી પુષ્ણાતિ, કેવળં સિદ્ધમેવાર્થ સમર્થ્યમાનો ન સચેતસામાદરાસ્પદમ् । અનૈકાન્તિકત્વં પુનરાશઙ્કૃતોદ્ધરનધિરોપયતિ સરસે સભ્યચેતસિ સ્વપ્રૌઢવલ્લરીમ् । તદિહ યથા-કશ્ચિત् ચિકિત્સક: કુતશ્ચિત् પૂર્વ-રૂપાદે: સંભાવ્યમાનોત્પત્તિં દોષં ચિકિત્સતિ, અન્ય: કશ્ચિતુત્પન્નમેવ, કશ્ચિત્ત્વસંભાવ્ય-માનોત્પત્તિતયાજનુત્પન્નતયા ચ નિશ્ચિતાભાવમ्, ઇત્યેતે ત્રયોऽપિ યથોત્તરમુત્તમમધ્યમાધમા:, તદ્વદ્વાદ્યાયેક: કથઞ્ચિદાશઙ્કૃત્યમાનોદ્ધાવનં દોષં સમુદ્ધરતિ, અપર: પરોદ્ધાવિતમ्, અન્યસ્ત્વનાશઙ્કૃત્યમાનોદ્ધાવનમનુદ્ધાવિતં ચેતિ, એતેઽપિ ત્રયો યથોત્તરમુત્તમમધ્યમાધમા ઇતિ પરમાર્થ: ॥

“સ્વપ્રક્ષસિદ્ધયે વાદી સાધનં પ્રાગુદીરયેત् ।

યદિ પ્રૌઢિઃ પ્રિયા તત્ત્વ, દોષાનાપિ તદુદ્ધરેત् ॥૧॥” ઇતિ સંગ્રહશલોક: ॥

ઉપર કરેલી લંબાણ પૂર્વકની ચર્ચાને બરાબર સમજાવવા ટીકાકારશ્રી એક ઉદાહરણ આપે છે કે— ધારો કે બૌદ્ધર્થનાનુયાયી વક્તા “વાદી” છે. અને મીમાંસક દર્શનાનુયાયી શ્રોતા પ્રતિવાદી છે. ત્યાં બૌદ્ધ મીમાંસક પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહે છે કે— શબ્દ: (પક્ષ), અનિત્ય: (સાધ્ય), સત્ત્વાત् (હેતુ). આ અનુમાનમાં જે “સત્ત્વ” હેતુ મૂક્યામાં આવ્યો છે. તે બૌદ્ધ અને મીમાંસક એમ બન્નેને શબ્દનામના પક્ષમાં છે જ આવું માન્ય છે. કારણકે શબ્દને શ્રોતોન્દ્રિય દ્વારા સાંભળવાથી અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ શબ્દશ્રવણ પ્રમાણે હર્ષ-શોકાદ્યુપ અર્થક્રિયાકારિત્વ તે શબ્દમાં સંભવે છે. અને જે જે અર્થ ક્રિયાકારી હોય તે સત્ત્વ હોય જ છે. જેમકે— ઘટ. આ રીતે વાદી-પ્રતિવાદી એમ બન્નેને માન્ય એવું “અર્થક્રિયાકારિત્વ સ્વરૂપવાળું સત્ત્વ શબ્દપક્ષમાં છે જ. તેથી પક્ષમાં તેવા હેતુના અસિદ્ધત્વનો ઉદ્ધાર કરતો વાદી કંઈ પણ વિશિષ્ટ અર્થને પુષ્ટ કરતો નથી. કંઈ પણ ચ્યાત્કારિક અર્થ સમજાવતો નથી. કેવળ પ્રસિદ્ધ અર્થને જ વારંવાર પ્રમાણોથી સમર્થન કરતો છતો સહદ્ય એવા સભ્યોને આદર પાત્ર બનતો નથી. આ હેતુનું સિદ્ધત્વ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અસિદ્ધત્વ છે જ નહીં. તેથી તેનો ઉદ્ધાર કરવાની જરૂર નથી. છતાં તે વાદી તે અસિદ્ધત્વને જ દૂર કરવામાં પડી જાય તો આદરપાત્ર રહેતો નથી.

પરંતુ વાદી પોતે જ મારો આ હેતુ કદાચ કોઈ “અનૈકાન્તિક” (સવ્યભિયારી) કરે એવી શંકા ઉઠાવીને અનૈકાન્તિકતા સમજાવીને તેનો ઉદ્ધાર કરે તો તે સભ્યોના

રસિક એવા ચિત્તમાં પોતાની પ્રૌઢતા રૂપી વેલડી રોપે છે અર્થાતું સહદ્ય પુરુષોના ચિત્તમાં પોતાની વિશિષ્ટ આવડતની પ્રતિભાની છાપ ઉભી કરે છે. સહદ્ય પુરુષો પણ વાદી પ્રત્યે ચમત્કાર પામે છે. અને અહોભાવથી જુએ છે. તે આ પ્રમાણે—

વાદી પોતે જ વાદસભામાં આ પ્રમાણે કહે છે કે— મારો આ “સત્ત્વ” હેતુ અનિત્ય એવા સાધ્યના અભાવમાં એટલે કે નિત્યમાં પણ (આકાશાદિમાં) જાય છે. તેથી સાધ્યાભાવવદ્વિતી હોવાથી સવ્યલિભિયારી એટલે કે અનૈકાન્નિક હેત્વાભાસ છે. આવું જો કોઈ પ્રતિવાદી કહે તો હું તેનો પહેલેથી જ ઉદ્ઘાર કરું છું કે— કેવળ એકલું સત્ત્વ ન લેતાં જન્યત્વવિશિષ્ટ એવું સત્ત્વ અહીં સમજવું. આવા પ્રકારનું કોઈપણ ઉચિત પદ ઉમેરીને અનૈકાન્નિકતા વાદી જો પહેલેથી જ દૂર કરે તો વાદીની પ્રતિભા સભામાં વધે. આ વાત બરાબર સમજાવવા ગણ ચિકિત્સક (વૈદ્ય)નાં ઉદાહરણો આપે છે.

(૧) કોઈક ચિકિત્સક (વૈદ્ય) રોગનાં પૂર્વ-રૂપાદિથી (રોગ આવતાં પહેલાં તેનાં ચિહ્નો દેખાવાથી) આ શરીરમાં આવાં આવાં ચિહ્નો દેખાતાં હોવાથી સંભાવના કરાય છે કે આ રોગની ઉત્પત્તિ અલ્યકાળમાં જરૂર થશે. તેથી ભાવિમાં સંભાવના કરાતી ઉત્પત્તિવાળા રોગ-દોષને પહેલેથી જ અટકાવવા માટે ચિકિત્સા કરે છે.

(૨) બીજા ચિકિત્સક ભાવિમાં આવનારા રોગની ચિહ્નોથી કલ્પના ન કરી શકે અને તેનું ઔષ્ઠ ન આપી શકે. પરંતુ ઉત્પત્ત થઈ ચૂકેલા રોગની જ ચિકિત્સા કરે છે.

(૩) ત્રીજો ચિકિત્સક શરીરમાં જે રોગ-દોષની ઉત્પત્તિની સંભાવના પણ નથી. અર્થાતું જે રોગ ઉત્પત્ત થયો જ નથી તેવા અનુત્પત્ત રોગની દવા કરે છે. સારાંશ કે શરીરમાં જે રોગની ઉત્પત્તિની સંભાવના પણ નથી અને જે રોગની ઉત્પત્તિ થઈ પણ નથી એટલે અવશ્ય રોગનો નિશ્ચિતાભાવ જ છે. તેનું ઔષ્ઠ કરે છે. તો આ ત્રણે પણ, ચિકિત્સકો અનુકૂળે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે. જે ભાવિમાં આવનારા રોગનું ઔષ્ઠ કરે તે ઉત્તમ, જે વર્તમાનકાળમાં ઉત્પત્ત થયેલા રોગનું ઔષ્ઠ કરે તે મધ્યમ, અને જે રોગનો નિશ્ચિત અભાવ હોવા છતાં નિર્થક ઔષ્ઠ કરે તે અધમ કહેવાય છે.

તેવી જ રીતે કોઈ એક વાદી ભાવિમાં કેમે કરીને આશંકા કરાતી છે ઉત્પત્તિ જેની એવા ભાવિદોષનો ઉદ્ઘાર કરે છે. કોઈ બીજો વાદી ભાવિમાં સંભાવના કરાતા દોષનો ઉદ્ઘાર કરતો નથી પરંતુ સામે ઉભેલા એવા પર વડે (પ્રતિવાદી વડે) જે જે દોષો વાદીને અપાય, તેનો જ ઉદ્ઘાર કરે છે અને ત્રીજો કોઈ વાદી જે દોષની ઉદ્ભાવનાની ઉત્પત્તિની આશંકા પણ નથી એટલે કે જે દોષ ઉત્પન્ન થવાનો જ નથી

૪૧૨

પરિચેદ-૮ : સૂત્ર-૨૨

રાનાકરાવતારિકા ભાગ-૩

અને જે દોષ કોઈના વડે અપાયા પણ નથી એટેલે કે નક્કી દોષાભાવ જ છે. તો પણ નિરર્થક ઉદ્ઘાર કરે છે. તે આ ત્રણે પણ વાદીઓ અનુકૂમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે. આવો ફલિતાર્થ છે.

સારાંશ કે ભાવિમાં આવનારા દોષોની સ્વયં સંભાવના કરીને જો વાદી તેનો ઉદ્ઘાર કરે તો તે ઉત્તમ વાદી કહેવાય, પ્રતિવાદી વડે દોષો અપાયા પણી તે દોષોનો ઉદ્ઘાર કરે તો તે મધ્યમ વાદી કહેવાય, અને જે દોષો કોઈએ આપ્યા પણ નથી અથવા જે દોષો ક્યારેય આવવાના પણ નથી છતાં વાયડાપણાના સ્વભાવથી તેવા દોષોનો ઉદ્ઘાર કરવાનું ચાલુ રાખે તે અધમ વાદી કહેવાય છે. “કોઈપણ વાદી પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે પહેલાં સાધન (હેતુ) કહે છે. ત્યારબાદ જો પ્રૌઢતા (પ્રતિભા એટલે કે શ્રેષ્ઠ પ્રભાવ) રૂપી પ્રિયા સાથે હોય તો ત્યાં ભાવિમાં સંભાવના વાળા દોષોનો ઉદ્ઘાર પણ કરે છે.” આ પ્રમાણે વાદીએ બોલવાની પ્રથમકક્ષાની ચર્ચા સમાપ્ત થઈ.

દ્વિતીયકક્ષાયાં તુ પ્રતિવાદિના સ્વાત્મનો નિર્દોષત્વસિદ્ધયે વાદિવદવદાતમેવ વક્તવ્યમ् । દ્વયં ચ વિધેયમ्-પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, સ્વપક્ષસિદ્ધશ્રુતઃ । તત્ત્ર કદાચિદ् દ્વય-મધ્યતદેકનૈવ પ્રયત્નેન નિર્વત્ત્યતે, યથા-નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત्, ઇત્યાદૌ વિરુદ્ધોદ્ભાવને, પરપ્રહરણેનૈવ પરપ્રાણવ્યપરોપણાત્મરક્ષણપ્રાયં ચૈતત્ત, પ્રૌઢતારૂપપ્રિયસહીસમન્વિતામેવ વિજયશ્રિયમનુષ્ઞયતિ । અસિદ્ધતાદ્યુદ્ભાવને તુ સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનાન્તરમનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાદિત્યુપાદદાનઃ કેવલામેવ તામવલાસ્ત્વતે । તદપ્રયનુપાદદાનસત્ત્વસિદ્ધતાદ્યુદ્ભાવનભૂતં શલાઘ્યતામાત્રમેવ પ્રાપ્નોતિ, ન તુ પ્રિયતમાં વિજયશ્રિયમ् ॥

પ્રથમ કક્ષામાં વાદ આરંભનાર વાદીએ શું શું કરવું જોઈએ ? તે કહીને હવે વાદી બોલી રહે ત્યારબાદ દ્વિતીય કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ પણ પોતાનો પક્ષ (પોતાની માન્યતા) નિર્દોષ જ છે. આમ તેની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવા માટે વાદીની જેમ જ શુદ્ધ-નિર્દોષ વચન જ બોલવું જોઈએ અને તે પણ જેટલું જરૂરી હોય તેટલું જ બોલવું જોઈએ. નિરર્થક, અધિક કે દોષયુક્ત ન બોલવું જોઈએ. તથા તે પ્રતિવાદીએ બે કાર્યો કરવાનાં હોય છે. એક પરપક્ષનો પ્રતિક્ષેપ અને બીજું પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ, આ બસે કાર્યો પ્રતિવાદીએ અવશ્ય કરવાં જોઈએ. બેમાંથી એક કાર્ય કરે અને બીજું કાર્ય ન કરે તો પણ વાદસભામાં ચાલે નહીં.

ક્યારેક આ બસે પણ કાર્યો એક જ પ્રયત્નથી થઈ જાય એવું બની શકે છે. જેમકે— “શબ્દઃ નિત્યઃ કૃતકત્વાત्” આવું અનુમાન પ્રથમ કક્ષામાં વાદીએ કહ્યું

હોય, ત્યારબાદ બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીને બોલવાનો જ્યારે વારો આવે ત્યારે “આ કૃતકત્વ” હેતુ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ છે. કારણકે કૃતકત્વ હેતુ નિત્ય સાધ્યની સાથે પ્રવર્તતો નથી પરંતુ અનિત્ય (એવા સાધ્યાભાવ)માં જ વ્યાપક છે. માટે વિરુદ્ધ છે. આ પ્રમાણે પ્રતિવાદી જ્યારે વાદીના હેતુમાં વિરુદ્ધતા જણાવે ત્યારે શત્રુને મારી નાખવાથી “શત્રુનું મૃત્યુ અને પોતાની રક્ષા” આમ બસે કાર્યો એકી સાથે એક જ પ્રયત્નથી જેમ થાય છે. તેમ વાદીના હેતુમાં વિરુદ્ધતા જણાવવા રૂપ એક જ પ્રયત્નથી “પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ” આમ બસે કાર્યો થાય છે. કૃતકત્વહેતુ વિરુદ્ધ છે. અનિત્યની સાથે વ્યાપક છે. આમ કહેવાથી વાદીની હાર અને પ્રતિવાદીનો વિજય બસે સાથે થાય છે અને તે પણ એક જ પ્રયત્નથી થાય છે. સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય હેતુ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આ કારણે એક જ પ્રયત્નથી બે કાર્યો કર્યા છે. તેથી “પ્રૌઢતા સ્વરૂપ પ્રિયસખીથી યુક્ત એવી જ વિજયલક્ષ્મીને આ પ્રતિવાદી પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રૌઢતા અને લક્ષ્મી આ બંને સ્ત્રીલિંગ શબ્દો હોવાથી સ્ત્રી છે અને બસે બહેનપણી છે. તેથી આ પ્રતિવાદી વિજયલક્ષ્મી નામની પત્ની તો પ્રાપ્ત કરે જ છે પરંતુ તે એકલી સાથે પાણિગ્રહણ કરતો નથી. પણ વિજયલક્ષ્મીની બહેનપણી એવી પ્રૌઢતા નામની બીજી સ્ત્રી સાથે પણ પાણિગ્રહણ કરે છે. એકી સાથે વિજય અને ગૌરવ બન્ને પામે છે. કારણકે વિરુદ્ધતા જણાવવા રૂપ એક જ પ્રયત્નથી પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ એમ બે કાર્યો કર્યા છે.

પરંતુ વાદીના આ અનુમાનમાં બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદી જો વિરુદ્ધતા જણાવવાને બદલે (વિરુદ્ધતા ન જણાવે અને) અસિદ્ધતા જણાવે જેમકે— આ કૃતકત્વ હેતુ શબ્દમાં નથી. શબ્દ એ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગમ્ય હોવાથી શબ્દત્વજાતિની જેમ અકૃતક છે. અથવા આકાશનો ગુણ હોવાથી, આકાશ જેમ અકૃતક છે તેમ તેનો ગુણ શબ્દ પણ અકૃતક છે. ઈત્યાદિ રીતે પ્રતિવાદી જો વાદીના હેતુને અસિદ્ધ માત્ર કરે તો તેનાથી વાદીની વાત હેત્વાભાસવાળી થવાથી પ્રતિવાદી દ્વારા પરપક્ષનું ખંડન થવા રૂપ એક જ કાર્ય થાય છે. પરંતુ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ રૂપ બીજું કાર્ય થતું નથી. એટલે સ્વપક્ષની સિદ્ધિરૂપ બીજું કાર્ય બીજા હેતુથી પ્રતિવાદીએ કરવાનું થાય છે. આ રીતે થવાથી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે સાધનાન્તર “શબ્દ: અનિત્ય: સત્ત્વાત्” આવું પ્રતિવાદીને કહેવું જ પડે છે. આવું બીજું અનુમાન રજી કરવા દ્વારા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરતો પ્રતિવાદી કેવલ એકલી વિજયલક્ષ્મીને પામે છે. પરંતુ પ્રૌઢતાને પામતો નથી. કારણકે વિરુદ્ધતા જણાવનારાએ એક જ પ્રયત્નથી બે કાર્યો કર્યા હતાં. જ્યારે અસિદ્ધતા જણાવનારાએ પ્રથમ અસિદ્ધતા જણાવવા દ્વારા પરપક્ષનું ખંડન અને પછી સાધનાન્તર જણાવવા દ્વારા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ

આમ બે પ્રયત્નથી બે કાર્યો કર્યા છે તેથી એક પ્રયત્નથી બે કાર્યો કરનારા જેટલો યશ આ પ્રતિવાદી પામતો નથી. પરંતુ પરપક્ષનું ખંડન કરીને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરી છે. માટે વિજ્યલક્ષ્મી ચોક્કસ પામે જ છે.

હવે જો પ્રતિવાદી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે “તदપि અનુપાદદાનः” તે સાધનાન્તરને ન જણાવે અને વાદીએ જણાવેલા કૃતકત્વ હેતુની પક્ષમાં અવૃત્તિ હોવાથી અસિદ્ધતા છે આમ કેવળ એકલી “અસિદ્ધતા” જણાવીને વિરામ પામી જાય તો પરપક્ષનું (વાદીના પક્ષનું) ખંડન કરવા રૂપ અસિદ્ધતાનું જે ઉદ્ઘાવન કર્યું. તેટલા પુરતી શ્લાઘ્યતા (પ્રશંસા) માત્ર પામે છે. પરંતુ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરી નથી તેથી વિજ્યલક્ષ્મી રૂપ પત્નીને પામતો નથી.

આખી વાતનો સારાંશ એ છે કે પ્રતિવાદી જો વાદીના અનુમાનમાં વિરુદ્ધતા જણાવે તો એક જ પ્રયત્નથી બે કાર્યો કરે છે માટે પ્રૌઢતા અને વિજ્યલક્ષ્મી બસે પામે છે. પરંતુ જો તે જ પ્રતિવાદી વ્યક્તિ વાદીના અનુમાનમાં અસિદ્ધતા જણાવે તો તેનાથી પરપક્ષનું ખંડન થાય છે પણ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી. સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે સાધનાન્તર કહેવું જ પડે છે. આમ બે પ્રયત્નથી બે કાર્યો થાય છે. તેથી વિજ્ય મળે છે. પરંતુ એક પ્રયત્નથી બે કાર્યો કરવા જેટલી શ્લાઘ્યતા મળતી નથી. અને જો અસિદ્ધતા જણાવીને વિરામ જ પામી જાય અને સાધનાન્તર ન જણાવે તો પરપક્ષનું ખંડન કરવા બદલ શ્લાઘ્યતા મળે છે. પરંતુ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ ન કરી હોવાથી વિજ્યલક્ષ્મી પ્રામ થતી નથી.

યदુદ્યનોઽપ્યુપાદિશત्- “વાદિવચનાર્થમવગમ્યા�નૂદ્ય દૂષયિત્વા પ્રતિવાદી સ્વપક્ષે સ્થાપનાં પ્રયુઝીત, અપ્રયુઝાનસ્તુ દૂષિતપરપક્ષો�પિ ન વિજયી, શ્લાઘ્યસ્તુ સ્યાત् આત્મા-નમરક્ષન् પરઘાતીવ વીરः” ઇતિ । તદ્વાચ્છેત્ પ્રૌઢતાન્વિતાં વિજયશ્રિયમ्, તના�પ્રયત્નો-પનતાં તયો: પ્રાણભૂતાં હેતોર્વિરુદ્ધતામવધીરયેત्, નિપુણતરમન્વિષ્ય સતિ સંભવે તામેવ પ્રસાધયેત् । ન ચ વિરુદ્ધત્વમુદ્ભાવ્ય સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનાન્તરમભિદધીત, વ્યર્થત્વસ્ય પ્રસક્તે:, એવં તૃતીયકક્ષાસ્થિતેન વાદિના વિરુદ્ધત્વે પરિહૃતે ચતુર્થકક્ષાયામપિ પ્રતિવાદી તત્પરિહારોદ્ધારમેવ વિદધીત, ન તુ દૂષણાન્તરમુદ્ભાવ્ય સ્વપક્ષાં સાધયેત्, કથાવિરામા-ભાવપ્રસઙ્ગાત् । નિત્ય: શબ્દ: કૃતકત્વાત्, ઇત્યાદौ હિ કૃતકત્વસ્ય વિરુદ્ધત્વમુદ્ભાવયતા પ્રતિવાદિના નિયતં તસ્યૈવા�નિત્યત્વસિદ્ધૌ સાધનત્વમધ્યવસિતમ्, અત એવ ન તદાઽસૌ સાધનાન્તરમારચયતિ । સ ચેદયં ચતુર્થકક્ષાયાં તત્પરિહારોદ્ધારમનવધારયન् પ્રકારાન્તરેણ પરપક્ષાં પ્રતિક્ષિપેત्, સ્વપક્ષાં ચ સાધયેત्, તદાન્નિ વાદિના તદ્દૂષણે કૃતે સ પુનરન્યથા સમર્થયેત्, ઇત્યેવમનવસ્થા ॥

આ વિષયમાં ઉદ્યન આચાર્યે પણ કહ્યું છે કે— જે પ્રતિવાદી વ્યક્તિ હોય છે. તેને પ્રથમ કક્ષામાં વાદી દ્વારા કહેવાયેલા વચનના અર્થોને બરાબર જાણીને બીજી કક્ષામાં “તમે જે આ પ્રમાણે બોલ્યા” ઈત્યાદિશ્રેષ્ઠે અનુવાદ કરીને, ત્યાર બાદ તેમાં દૂષણો આપીને (દૂષણો દ્વારા પરપક્ષનું ખંડન કરીને) પછી પોતાના પક્ષની સ્થાપના કરવી જોઈએ. જો દૂષિત કર્યા છે વાદીનો પક્ષ જેણે એવો પ્રતિવાદી વાદીના પક્ષને દૂષિત કર્યા બાદ સ્વપક્ષની સિદ્ધિનો પ્રયોગ ન કરે તો તે વિજયી બનતો નથી. તે પ્રતિવાદીએ વાદીના પક્ષને દૂષિત કર્યા એટલા માત્રથી તે શ્લાઘ્ય બને છે. પરંતુ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ વિના વિજયી બનતો નથી. જેમકે— યુદ્ધમાં જે સૈનિક પરનો (શત્રુનો) ઘાત કરે પરંતુ પોતાની રક્ષા ન કરી શકે તે વીર (બહાદુર) કહેવાય. પરંતુ વિજયી ન કહેવાય તેમ અહીં સમજવું.

આ કારણથી પ્રતિવાદી જો “પ્રૌઢતા યુક્ત એવી વિજયલક્ષ્મીને ઈચ્છતો હોય” તો તેણે વિના પ્રયત્ને (કોઈની પણ પ્રેરણાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના-સહજ ભાવે જ) પ્રામથ્યેલી, અને પ્રૌઢતા તથા વિજયલક્ષ્મી આ બશેના આધારભૂત એવી વાદીના અનુમાનમાં હેખાતી “વિરુદ્ધતા”ની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહીં. એટલે કે તે વિરુદ્ધહેત્વાભાસ જણાવવામાં બેધ્યાન-(બેદરકાર) રહેવું જોઈએ નહીં. પરંતુ અતિશય ચતુરાઈ પૂર્વક તે વિરુદ્ધતાને શોધીને જો વિરુદ્ધતાનો સંભવ જણાય તો સૌથી પ્રથમ તો તે વિરુદ્ધતાને જ પ્રદર્શિત કરવી જોઈએ. અને આ રીતે વાદીને વિરુદ્ધતા આપ્યા પછી પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે સાધનાન્તર (બીજો હેતુ) કહેવો જોઈએ નહીં. કારણકે તેમ કરવાથી વ્યર્થત્વદોષની પ્રાપ્તિ થાય. આ પ્રમાણે બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ કેટલું અને કેવું બોલવું જોઈએ તે વાત સમાઝ કરી.

આ પ્રમાણે પ્રતિવાદી બોલી રહ્યા પછી ત્રીજી કક્ષામાં (બોલવાના ત્રીજા વારામાં) ઉપસ્થિત એવા વાદીએ પ્રતિવાદી દ્વારા અપાયેલી વિરુદ્ધતાનો પરિહાર જ કરવો જોઈએ.

ત્યારબાદ ચોથી કક્ષામાં પણ પ્રતિવાદીએ વાદી દ્વારા કરાયેલા પરિહારનો ઉદ્ધાર માત્ર જ કરવો જોઈએ. પરંતુ વાદીની વાતમાં દૂષણાન્તર આપીને (બીજા બીજા હેતુઓથી) વાદીની વાતને દૂષિત કરી, પરપક્ષનું ખંડન કરી, પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહિં. કારણકે જો આમ દૂષણાન્તર આપવાની પરંપરા જ ચાલુ રખાય તો વાદકથાના વિરામનો અભાવ થવાનો જ પ્રસંગ આવે.

વળી “શબ્દ: નિત્ય: કૃતકત્વાત्” આવા પ્રકારના વાદીના અનુમાનમાં પ્રતિવાદીએ બીજીકક્ષાની અંદર જ કૃતકત્વ હેતુની વિરુદ્ધતા જ્યારે જણાવી, ત્યારે જ

આ હેતુ નિત્ય એવા સાધ્યની સાથે રહેનાર નથી. પરંતુ સાધ્યાભાવ એવા અનિત્યની સાથે જ રહે છે. આ વાત નક્કી થઈ જ જાય છે. આ કારણથી વિરુદ્ધતા જણાવતા પ્રતિવાદી વડે નક્કી તસ્વૈવ=તે હેતુનું જ અનિત્યત્વ (સ્વરૂપ પોતાના) પક્ષની સિદ્ધિમાં સાધનપણું જણાવી જ દીધું છે. આ કારણથી તારે (ચોથી કક્ષામાં) આ પ્રતિવાદીએ સાધનાન્તર કહેવું જોઈએ નહીં, ફક્ત વાદીએ વિરુદ્ધતાનો પરિહાર કર્યો તેનો જ ઉદ્ધાર ચોથી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ કરવો જોઈએ.

વાદીએ કરેલા પરિહારનો ઉદ્ધાર કરવાનું ચોથી કક્ષામાં જો આ પ્રતિવાદી ન વિચારે, અર્થાત् તે તરફ દુર્લક્ષ્ય સેવે અને બીજા બીજા પ્રકારે વાદીની વાતનો પ્રતિક્ષેપ કરે તથા પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તદાનીં=તે વખતે પાંચમી કક્ષામાં વાદી દ્વારા આ પ્રતિવાદીની વાત દૂષિત કરાયે છતે, સ પુનઃ=ઇંગ્રેઝી કક્ષામાં તે પ્રતિવાદી વળી જુદી રીતે વાત સમર્થિત કરે આમ વાદકથાનો અંત જ ન આવે અને અનવસ્થા આવે. તેથી ચોથી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ વિરુદ્ધતાના પરિહારનો ઉદ્ધારમાત્ર જ કરવો. પરંતુ સાધનાન્તરથી પરપક્ષનું ખંડન કે સ્વપક્ષની સિદ્ધિ ન કરવી.

કિઞ્ચ, એવં ચેત્ત પ્રતિવાદી વિરુદ્ધત્વોદ્વાવનમુહેનાનિત્યત્વસિદ્ધૌ સ્વીકૃતમપિ કૃતકત્વં હેતું પરિહૃત્ય સત્ત્વાદિરૂપં હેતુન્તરમુરીકુર્યાત्, તદા વાદ્યપિ નિત્યત્વસિદ્ધૌ તમુપાત્તં પરિત્યજ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વાદિ સાધનાન્તરમભિદધાનઃ કથં વાયેત ?। અનિવારણે તુ સૈવાનવસ્થા સુસ્થાપ્યતે । તદિદમિહ રહસ્યમ્-ઉપક્રાન્તં સાધનં દૂષણં વા પરિત્યજ્ય નાપરં તદુદીર્યેદિતિ ॥

વળી આ પ્રમાણે પ્રતિવાદી દ્વારા વાદીના કથનમાં વિરુદ્ધતા દોષનું ઉદ્ભ્બાવન કરવા વડે જ જો અનિત્યત્વ સાધ્યની (પોતાના પક્ષની) સિદ્ધિમાં કૃતકત્વ ને હેતુ તરીકે સ્વીકારી લીધેલો જ છે. છતાં તેને ત્યજ્ઞને સત્ત્વાદિ સ્વરૂપ કોઈપણ બીજા હેતુને પ્રતિવાદી સ્વપક્ષની સિદ્ધ માટે જો સ્વીકારે એટલે કે કૃતકત્વ હેતુથી જ સ્વસાધ્ય અનિત્યત્વ સિદ્ધ થઈ જતું હોવા છતાં અન્ય અન્ય કોઈ હેતુ મૂકે, તો વાદી પણ પોતાનું સાધ્ય જે નિત્યત્વ છે. તેને સિદ્ધ કરવામાં પ્રથમ પોતે મૂકેલો જે કૃતકત્વ હેતુ હતો, તેને (પ્રતિવાદી દ્વારા દૂષિત કરાયો હોવાથી) ત્યજ્ઞને પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વ વગેરે કોઈ નવા નવા હેતુ લાવીને પણ સ્વસાધ્યને સાધવા પ્રયત્ન કરે તો તેને કેમ વારી શકાય ? અને નવા નવા હેતુઓ દ્વારા સ્વસાધ્યની સિદ્ધિનો પ્રારંભ કરતા આ વાદી કે પ્રતિવાદીનું નિવારણ કરવામાં જો ન આવે તો છેવટે તે જ અનવસ્થા જ (ક્યારેય પણ વાદ સમાપ્ત થાય જ નહીં તે દોષ) આવીને ઉભી રહે.

વાઈ કે પ્રતિવાદી બસે વક્તાઓ પોતપોતાના પક્ષના અતિશય આગણી છે. વળી જિગીષુભાવ છે. એટલે વિરામ ન પામવાની વૃત્તિવાળા છે. તેથી પોતાના કથન કરેલા હેતુમાં દોષો દેખીને નવા નવા હેતુઓ કલ્પે તો કથાનો પાર જ ન આવે અને શ્રોતા વર્ગ ઉદ્ઘેગ પામી જાય. તેથી હેતુમાં દોષ જ્યારે ઉદ્ભાવિત કરાયો. ત્યારે તે દોષનું નિવારણ કરવું એ જ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિનો ઉપાય છે. જો ઉદ્ભાવન કરેલા દોષનું નિવારણ તમે ન કરો અને નવા નવા હેતુઓ રજૂ કરો તો તેનો અર્થ એ થાય છે કે સામેની વ્યક્તિ દ્વારા પોતાને અપાયેલો દોષ તો પોતે સ્વીકારી જ લીધો છે. એટલે પરાભવ તો સિદ્ધ થઈ જ ચૂક્યો છે પછી અધિક બોલવાનો કંઈ અર્થ નથી.

તે કારણથી આખી વાતનું રહસ્ય અહીં આ પ્રમાણે છે કે— વાદકથામાં વાઈ દ્વારા પ્રથમ કહેવાયેલા સાધનવચનને અને તેની સામે પ્રતિવાદી દ્વારા કહેવાયેલા દૂધણવચનને તથાને બીજા હેતુને કે બીજા દોષને કહેવો જોઈએ નહીં. અર્થાત् બીજા હેતુને કે બીજા દૂધણને કહીને નિર્થક વાદકથા લંબાવવી જોઈએ નહીં.

વિરુદ્ધત્વોદ્ભાવનવત્ત પ્રત્યક્ષેળ પક્ષબાધોદ્ભાવનેડ્યેકપ્રયત્નનિર્વત્તે એવ પરપક્ષપ્રતિક્ષેપસ્વપક્ષસિદ્ધી । કદાચિદ ભિન્નપ્રયત્નનિર્વત્તે એટે સંભવતઃ, તત્ત્વ ચાયમેવ ક્રમઃ-પ્રથમ પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, તદનુ સ્વપક્ષસિદ્ધારિતિ । યથા-નિત્ય: શબ્દશ્રાક્ષુષત્વાત्, પ્રમેયત્વાદ્ વા, ઇત્યુક્તેડસિદ્ધત્વાનૈકાન્તિકત્વાભ્યાં પરપક્ષં પ્રતિક્ષિપેત્, અનિત્ય: શબ્દ: કૃતકત્વાત्, ઇત્યાદિના ચ પ્રમાણેન સ્વપક્ષં સાધયેત ॥

વાઈ દ્વારા કહેવાયેલા અનુમાનમાં પ્રતિવાદી દ્વારા વિરુદ્ધતા દોષનું ઉદ્ભાવન કરવા સ્વરૂપ એક જ પ્રયત્નથી પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ આમ બસે કાર્યો જેમ થઈ જાય છે. તેમ વાઈના અનુમાનમાં પ્રતિવાદી દ્વારા જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે પક્ષની બાધા દોષનું ઉદ્ભાવન કરવામાં આવે (એટલે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી હેતુ બાધિત હેત્વાભાસ છે આમ સાબિત કરવામાં આવે) તો પણ એક જ પ્રયત્નમાત્રથી પરપક્ષખંડન અને સ્વપક્ષસિદ્ધિ થવા રૂપ બે કાર્યો થઈ જાય છે.

સારાંશ કે પ્રતિવાદી વડે વાઈના અનુમાનમાં વિરુદ્ધતા અથવા બાધિતતા જો જણાવાય તો પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ આ બસે કાર્યો એક પ્રયત્ન માત્રથી જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. પરંતુ અસિદ્ધતા જો જણાવાય તો પરપક્ષનું (વાઈનું) ખંડન માત્ર થાય છે. પણ સ્વપક્ષની (પ્રતિવાદીના પક્ષની) સિદ્ધિ થતી નથી. તે સિદ્ધ કરવા માટે પ્રતિવાદીએ સાધનવચન જણાવવું જ પડે છે.

પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ આ બસે કાર્યો પ્રતિવાદી વડે ક્યારેક ભિન્ન-ભિન્ન પ્રયત્નથી નિવર્ત્ય હોય એવું પણ બને છે. જ્યારે આ બસે કાર્યો ભિન્ન પ્રયત્નજન્ય હોય ત્યારે ત્યાં તેનો કુમ આ પ્રમાણે છે. પ્રથમ પરપક્ષનું ખંડન કરાય અને ત્યારબાદ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરાય. આમ પ્રતિવાદીએ કરવું જોઈએ. જેમકે— “શબ્દः નિત્યઃ ચાક્ષુષત્વાત्, પ્રમેયત્વાદ् વા” શબ્દ એ નિત્ય છે. ચક્ષુગોચર હોવાથી અથવા પ્રમેય હોવાથી, આવું અનુમાનવાક્ય ધારો કે વાદી દ્વારા કહેવાયું હોય તો પ્રતિવાદીએ પ્રથમ ચાક્ષુષહેતુ શબ્દપક્ષમાં અવૃત્તિ હોવાથી અસિદ્ધ છે. અને પ્રમેયત્વહેતુ સાધ્યાભાવમાં પણ વૃત્તિવાળો છે માટે અનૈકાન્તિક છે. આમ, અસિદ્ધતા અને અનૈકાન્તિકતા જણાવવા દ્વારા પરપક્ષનું ખંડન કરવું જોઈએ. અને ત્યારબાદ “શબ્દः અનિત્યઃ કૃતકત્વાત्” ઈત્યાદિ નિર્દોષ હેતુ ૨જુ કરવા દ્વારા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરવી જોઈએ.

નનુ ન પરં નિગૃહ્ય સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનમભિધાનાર્હમ्, પરાજિતેન સાર્ધ વિવાદભાવાત्, ન ખલુ લોકે�પિ કૃતાન્તવકત્રાન્તરસંચારિણ સહ રણો હૃષ્ટઃ શ્રુતો વેતિ । તત્કિમિદાનીં દ્વયોર્જિંગીષતો: કવચિદ્રેશો રાજ્યાભિષેકાય સ્વીકૃતવિભિન્નરાજબીજયોરેકશૈદન્યતરં નિહન્યાત्, તદા સ્વીકૃતં રાજબીજં ન તત્ત્રાભિષિંશેત् ?, તદર્થમેવ હ્યાસૌ પરં નિહતવાન् ।

અકલઙ્ગોऽપ્યભ્યધાત्—“વિરુદ્ધं હેતુમુદ્રાવ્ય વાદિનં જયતીતરઃ ।

આભાસાન્તરમુદ્રાવ્ય પક્ષસિદ્ધમપેક્ષતે ॥૧॥” ઇતિ ॥

પરપક્ષં ચ દૂષયન् યાવતા દોષવિષય: પ્રતીયતે, તાવદનુવદેત્, નિરાશ્રયસ્ય દોષસ્ય પ્રત્યેતુમશક્યત્વાત् । ન ચ સર્વ દોષવિષયમેકદૈવાઽનુવદેત્, એવં હિ યુગપદ્દ દોષભિધાનસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત्, ક્રમેણ દોષવચને કાર્યે તતો નિર્ધાર્ય પુનઃ પ્રકૃતદોષવિષય: પ્રદર્શનીય:, અપ્રદર્શિતે તસ્મિન્ દોષસ્ય વક્તુમશક્યત્વાત्, તથા ચ દ્વિરનુવાદ: સ્યાત्, તત્ર ચ પ્રાક્તનં સર્વાનુભાષણં વ્યર્થમેવ ભવેદિતિ । અનુવાદશ્ચાઽનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદિત્યુકે કૃતકત્વાદિત્યસિદ્ધો હેતુ:, કૃતકત્વમસિદ્ધમ्, અસિદ્ધોઽયં હેતુરિત્યેવમાદિભિ: પ્રકારૈરનેકથા સંભવતિ ॥

પ્રશ્ન—બીજીક્ષામાં પ્રતિવાદી દ્વારા દૂષણ કહેવા માત્રથી પરનો (વાદીનો) પરાભવ થઈ જ ગયો છે. અને વાદી હારે એટલે આપોઆપ જ પ્રતિવાદીનો જ્ય કહેવાય. તો પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે પ્રતિવાદીએ સાધનવચન બોલવું જોઈએ, આમ કહેવું ઉચિત નથી. કારણકે પરાભવ પામી ચૂકેલા એવા વાદીની સાથે હવે વિવાદ જ નથી. લોકમાં પણ બે યોધાઓ લડતા હોય ત્યારે એક યોધાવડે બીજા યોધાની સાથે યુદ્ધ થાય છે. પરંતુ તે હણાયે છિતે ધમરાજના મુખની અંદર સંચારિ

થયેલા (એટલે કે મૃત્યુ પામેલા) યોધાની સાથે જીવન્ત યોધાનું યુદ્ધ જોવાયું પણ નથી અને સંભળાયું પણ નથી. જેમ મૃત્યુ પામેલા યોધાની સાથે યુદ્ધ ન હોય તેમ હારેલા વાઈની સાથે વાદ ન હોય. તો હવે પ્રતિવાદીએ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે સાધનવચન શા માટે બોલવું જોઈએ ?

ઉત્તર- કોઈ એક સ્થાનમાં રાજ્યાભિષેક માટે લોકો વડે સ્વીકાર કરાયેલા (માન્ય રખાયેલા) જુદા જુદા બે રાજકુમારો પરસ્પર જિગીષુ હોતે છતે જો કોઈ એક રાજકુમાર બીજા રાજકુમારને હણી નાખે. તો પણ માન્ય રખાયેલા બીજા રાજકુમારનો શું ત્યાં રાજ્યાભિષેક નથી કરાતો ? અર્થાત્ કરાય જ છે. કારણકે પોતાનો રાજ્યાભિષેક થાય એટલા માટે જ આ રાજકુમારે અન્ય રાજકુમારની હત્યા કરી છે. તો અહીં જેમ બીજા રાજકુમારની હત્યા કરવા માત્રથી વિવિધિત રાજકુમાર રાજ ગણાતો નથી. પરંતુ પછીથી તેનો રાજ્યાભિષેક કરવો જ પડે છે. તેમ પ્રતિવાદી દ્વારા વાઈનો પરાભવ (ખંડન) કરાવા છતાં પછીથી પ્રતિવાદીએ પોતાના પક્ષનું મંડન કરવાનું તો બાકી રહે જ છે. અને મંડન કરે તો જ વિજયલક્ષ્મી વરે છે. આ બાબતમાં દિગ્ંબરાચાર્ય શ્રી અકલેંકે પણ કહું છે કે-

વાઈની વાતમાં વિરુદ્ધતાનું ઉદ્ભાવન કરીને પ્રતિવાદી વાઈને અવશ્ય જિતે છે. તો પણ અસિદ્ધતા આદિ અન્ય હેત્વાભાસોનું વાઈના અનુમાનમાં ઉદ્ભાવન કરીને પોતાના પક્ષની સિદ્ધિની અપેક્ષા પ્રતિવાદી અવશ્ય રાખે છે.”

પરપક્ષને (વાઈના પક્ષને) દૂષિત કરતા એવા પ્રતિવાદીએ વાઈના અનુમાનમાં જ્યાં સુધી દોષનો વિષય (સ્થાન) જણાય ત્યાં સુધી તે કહેવો જોઈએ. કારણકે દોષના વિષયભૂત સ્થાન જણાવ્યા વિના દોષ જણાવવો અશક્ય છે. જેમકે- “શબ્દ: નિત્ય: કૃતકલ્યાત्” આવું અનુમાન ધારો કે વાઈએ કર્યું. ત્યાં પ્રતિવાદી આમ કહે કે અહીં વિરુદ્ધ દોષ છે” તો ન ચાલે. પરંતુ આ હેતુ સાધ્યના અભાવ એવા અનિત્યની સાથે વ્યાપક છે. અર્થાત્ સાધ્યાભાવ માત્રમાં વ્યાપક છે માટે વિરુદ્ધ છે. આમ દોષનું સ્થાન-આધાર બતાવીને દોષ કહેવો જોઈએ. આ જ વાત બરાબર છે. અન્યથા નહીં. વળી સર્વે દોષના વિષયો (દોષનાં સર્વે સ્થાનો-પ્રકારો) એક જ કાળે એકી સાથે કહી શકતાં નથી. જિલ્લા ક્રમવર્તી હોવાથી કમે કમે જ દોષવચનો કહેવાનાં હોય છે. તેથી દોષોનો મનમાં નિર્ણય કરીને ફરી ફરી દોષનો પ્રસ્તુત વિષય બતાવવો પડે છે. કારણકે દોષનું સ્થાન ન જણાવ્યે છતે નિરાધાર દોષ કહેવો શક્ય નથી. તેથી કરીને દોષના આધારભૂત વિષયનું (સ્થાનનું) બે- (ત્રણ-ચાર)વાર પણ અનુવાદન કરવું પડે છે. આ કારણથી પ્રથમ જે સંપૂર્ણનો અનુવાદ કર્યો હોય છે. તે નિરર્થક બની જાય છે. તે બે વાર અનુવાદ આ પ્રમાણે છે-

“અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત्” આવા પ્રકારનું અનુમાન વાદી દ્વારા કરાયે છે તે (૧) કૃતકત્વાત् આ હેતુ અસિદ્ધ છે. આમ પણ અનુવાદ કરાય, (૨) કૃતકત્વ અસિદ્ધ છે. આમ પણ અનુવાદ થાય. (૩) આ હેતુ અસિદ્ધ છે આવો પણ અનુવાદ થાય. આમ અનેક પ્રકારે અનુવાદ કરી શકાય છે.

અથ દૂષણમેકમનેકં વા કીર્તયેત्, કિમત્ર તત્ત્વમ् ? । પર્ષદજિજ્ઞાસાયા-મેકમેવ, તસ્માદેવ પરપક્ષપ્રતિક્ષેપસ્ય સિદ્ધેર્દ્વિતીયાદિદોષાભિધાનસ્ય વૈયર્થ્યાત्, તજ્જ્ઞાસાયાં ચ સંભવે યાવત् સ્ફૂર્ત્યનેકમપિ પ્રૌઢિપ્રસિદ્ધે:, ઇતિ બ્રૂમઃ ॥

“દૂષણ પરપક્ષસ્ય સ્વપક્ષસ્ય ચ સાધનમ् ।

પ્રતિવાદી દ્વયં કુર્યાદ્ ભિન્નાભિન્નપ્રયત્નતઃ: ॥૧॥” ઇતિ સંગ્રહશલોક: ॥

પ્રશ્ન— પ્રતિવાદીએ વાદીના સાધનવચનમાં એક દૂષણ આપવું જોઈએ કે અનેક દૂષણ આપવાં જોઈએ ? આ બાબતમાં સાચું તત્ત્વ શું ?

ઉત્તર— પર્ષદા (સભા) જો એક દૂષણ સાંભળવા માત્રથી સંતુષ્ટ થઈ ચૂકી હોય. અને અન્ય દૂષણો સાંભળવાની જિજ્ઞાસા ન હોય તો એક જ દૂષણ કહેવું જોઈએ. પણ અધિક નહીં. કારણકે તે એક દૂષણ આપવા માત્રથી જ પરપક્ષનું ખંડન સિદ્ધ થઈ જાય છે તેથી દ્વિતીયાદિ દૂષણોનું કથન વર્થ થઈ જાય છે. પરંતુ વધારે દૂષણો જાણવાની અને સાંભળવાની જો પર્ષદાની જિજ્ઞાસા હોય તો જ્યાં સુધી પર્ષદાની તે જિજ્ઞાસા સ્કૂરાયમાન રહે ત્યાં સુધી પ્રતિવાદીએ પોતાની પ્રૌઢતા (પ્રતિભા-તેજસ્વિતા)ની પ્રસિદ્ધ માટે અનેક દૂષણો પણ વાદીના અનુમાનમાં બતાવવાં (કહેવાં). આમ અમે કહીએ છીએ. સારાંશ કે-

પ્રતિવાદીએ ભિત્ર ભિત્ર પ્રયત્નથી પરપક્ષનું દૂષણ અને સ્વપક્ષનું સાધન આમ બસે કાર્યો કરવાં જોઈએ.

તૃતીયકક્ષાયાં તુ વાદી દ્વિતીયકક્ષાસ્થિતપ્રતિવાદિપ્રદર્શિતદૂષણમદૂષણં કુર્યાત्, અપ્રમાણયેચ્ચ પ્રમાણમ्, અનયોરન્યતરસ્યૈવ કરણે વાદાભાસપ્રસઙ્ગાત् ॥

ઉદ્યનોઽપ્યાહ—“નાપિ પ્રતિપક્ષસાધનમનિર્વત્ત્ય પ્રથમસ્ય સાધનત્વાવસ્થિતિ:, શઙ્કૃત-પ્રતિપક્ષત્વાદિતિ, અદૂષયસ્તુ રક્ષિતસ્વપક્ષોऽપિ ન વિજયી, શ્લાઘ્યસ્તુ સ્યાદ, વઞ્ચિત-પરપ્રહાર ઇવ તમપ્રહરમાણ ઇતિ ચ” ઇતિ ॥

પ્રથમ કક્ષામાં વાદી, અને દ્વિતીયકક્ષામાં પ્રતિવાદીએ શું બોલવું ? કેટલું બોલવું ? કેવું બોલવું ? તે સર્વ કહીકત કહીને હવે તૃતીયકક્ષામાં વાદીએ શું બોલવું જોઈએ, તે સમજાવે છે કે-

બીજુકક્ષામાં રહેલા પ્રતિવાદીએ વાદીના અનુમાનમાં આપેલા દૂષણને તૃતીયકક્ષામાં વાદીએ અદૂષણ રૂપે સદ્ગુક્તિઓથી સિદ્ધ કરવું જોઈએ. અને પ્રતિવાદીના પ્રમાણને અપ્રમાણ તરીકે સિદ્ધ કરવું જોઈએ, પોતાને આપેલા દોષને દૂર કરવો અને પ્રતિવાદીએ આપેલી વાતને તોડવી આ જ વાદીનું તૃતીયકક્ષામાં કર્તવ્ય છે. આ બસે કાર્યો વાદીએ અવશ્ય કરવાં જોઈએ. જો વાદી આ બે કાર્યોમાંથી કોઈપણ એક કાર્ય કરે અને બીજું કાર્ય ન કરે તો તે વાદ વાદાભાસ બની જવાનો પ્રસંગ આવે. કારણકે વાદી પોતાને આપેલા દોષને દૂર કરે તો પોતાની હાર ન થાય, પરંતુ પ્રતિવાદીના પ્રમાણને અપ્રમાણ સિદ્ધ ન કરે તો વિજ્યલક્ષ્મી પ્રામ ન થાય. તેવી જ રીતે પ્રતિવાદીના પ્રમાણને અપ્રમાણ કરે પરંતુ પોતાના દોષને દૂર ન કરે તો પણ પોતાના પક્ષમાં શંકા ઉભી રહેતી હોવાથી વિજ્યલક્ષ્મી પ્રામ ન થાય. માટે તૃતીયકક્ષામાં વાદીએ બસે કાર્યો અવશ્ય કરવાં જ જોઈએ.

ઉદ્યને પણ કહું છે કે— પ્રતિપક્ષના (એટલે કે પ્રતિવાદીના) સાધનને ખંડિત કર્યા વિના વાદીના સાધનની નિર્દોષ સાધનપણે સિદ્ધિ થતી નથી. કારણકે વિરોધની શંકા તો ઉભી જ રહે છે. એટલે કે પ્રતિવાદીની વાત પણ સાચી હોય એવું કાં ન બને ? આવી શંકા ઉભી રહે છે. તેથી પોતાને પ્રતિવાદીએ આપેલા દૂષણને દૂર કરવા દ્વારા પોતાની રક્ષા કરતો એવો પણ તે વાદી પ્રતિવાદીના પ્રમાણને જો અપ્રમાણ તરીકે દૂષિત ન કરે તો તે વિજ્યી બનતો નથી. માત્ર પ્રશંસનીય બને છે. જેમ કોઈ એક યોદ્ધા ઉપર બીજો યોદ્ધો પ્રહાર કરે અને પ્રથમ યોદ્ધો તે પ્રહારને નિષ્ફળ બનાવે, પરંતુ પોતે બીજા યોદ્ધા ઉપર પ્રહાર ન કરે તેવા યોદ્ધાની જેમ આ વાદી પ્રશંસનીય બને છે. પરંતુ વિજ્યવાળો બનતો નથી.

ન ચ પ્રથમં પ્રમાણં દૂષિતત્વાત् પરિત્યાજ્ય પરોદીરિતં ચ પ્રમાણં દૂષયિત્વા સ્વપક્ષસિદ્ધયે પ્રમાણાન્તરમાદ્રિયેત, કથાવિરામાભાવપ્રસઙ્ગાદિત્યુક્તમેવ । અત એવ સ્વસાધનસ્ય દૂષણાનુદ્ધરે પરસાધને વિરુદ્ધત્વોદ્ધાવનેઽપિ ન જયવ્યવસ્થા, તદુદ્ધરે તુ તદુદ્ધાવનં સુતરાં વિજયાયેતિ કો નામ નાનુમન્યતે ?। સોઽયં સર્વવિજયેભ્ય: ઇલાઘ્યતે વિજયો યત્પરોऽઙ્ગીકૃતપક્ષં પરિત્યાજ્ય સ્વપક્ષારાધનં કાર્યત ઇતિ વાદી તૃતીયકક્ષાયાં પ્રતિવાદિપ્રદર્શિતં દૂષણં દૂષયેત् પૂર્વ, પ્રમાણં ચાપ્રમાણયેદિતિ ॥ એવં ચતુર્થપञ્ચમ-કક્ષાદાવપિ સ્વયમેવ વિચારણીયમ् ॥ ૮-૨૨ ॥

વાદી દ્વારા પ્રથમકક્ષામાં જે પ્રમાણ રજી કરાયું, તે પ્રતિવાદી દ્વારા બીજુકક્ષામાં દૂષિત કરાયેલું હોવાથી તે પ્રમાણને વાદી જો ત્યજ હે, અને પ્રતિવાદી દ્વારા જે પ્રમાણ રજી કરાયું, તેને જ દૂષિત કરીને પછી પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય નવા પ્રમાણનો

વાદી જો આશ્રય કરે તો તે યોગ્ય નથી. અર્થાત્ વાદીએ નવા પ્રમાણનો આશ્રય કરવો જોઈએ નહીં, કારણકે પોતાનામાં આવેલા દૂષણને જે દૂર નથી કરતો તે જ તેની નબળાઈ છે. નવા નવા પ્રમાણ રજુ કરવાથી વાદ કથાના વિરામના અભાવનો જ પ્રસંગ આવે. આ વાત અમે પહેલાં કહી ચૂક્યા છીએ, આ કારણથી જ વાદીના પોતાના સાધનમાં પ્રતિવાદી દ્વારા જે જે દૂષણો અપાયાં છે. તેનો જો ઉદ્ધાર કરવામાં ન આવે અને ફક્ત પર-સાધનમાં જ (પ્રતિવાદીએ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે રજુ કરેલા સાધનમાં જ) વિરુદ્ધતા (આદિ) દોષોનું ઉદ્ભાવન જ જો વાદી કર્યા કરે તો તે કરવા છતાં પણ તેને વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાની વ્યવસ્થા થતી નથી. પરંતુ તદુદ્ધારે=પ્રતિવાદીએ આપેલા તે દોષોનો વાદી જો ઉદ્ધાર કરે તદુદ્ભાવન=અને પ્રતિવાદીના પ્રમાણમાં તેવા દોષોનું ઉદ્ભાવન જો વાદી કરે તો તેનો સારી રીતે વિજય થાય જ, આવું કોણ ન માને ? પોતાનામાં આવેલા દોષોનો ઉદ્ધાર કરતો અને પ્રતિવાદીને દૂષણ આપતો આ વાદી અવશ્ય વિજયલક્ષ્મી પામે જ છે.

આ વાદી વિજયલક્ષ્મી પામે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ વાદીના સર્વ વિજયોમાં આ વિજય પ્રશંસનીય ગણાય છે. કારણકે વાદી આ બે કાર્ય કરતો છતો બોલવાની સુંદર છટા વડે પરઃ=પ્રતિવાદી પાસે તેના પોતાના અંગીકાર કરેલા પક્ષને ત્યજાવીને સ્વપક્ષારાધનં=પોતાના (વાદીના) પક્ષનો આશ્રય કરાવવા રૂપ આરાધન કરાવે છે. અર્થાત્ આ વાદી પ્રતિવાદીને પોતાના સિદ્ધાન્તનો રાગી બનાવી દે છે. આની તુલ્ય બીજો કયો વિજય હોઈ શકે ? આ રીતે આ ત્રીજી કક્ષામાં વાદી પોતે પ્રતિવાદીએ આપેલા દૂષણને પહેલાં દૂષિત કરે છે. અને પછી પ્રતિવાદીના પ્રમાણને અપ્રમાણરૂપ કરે છે. અને તેનાથી સર્વોત્તમ વિજય પામે છે.

આ પ્રમાણે ચોથીકક્ષામાં પ્રતિવાદીએ અને પાંચમી કક્ષામાં વાદીએ આદિ શબ્દથી છદ્રીકક્ષામાં પ્રતિવાદીએ અને સાતમી કક્ષામાં વાદીએ કેટલું બોલવું જોઈએ ? કેવું બોલવું જોઈએ ? ઈત્યાદિ ચર્ચા ઉપરોક્ત ચર્ચાને અનુસારે સ્વયં વિચારી લેવી. || ૮-૨૨ ||

અથ—તત્ત્વનિર્ણનીષુવાદે કિયત્કક્ષં વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં વક્તવ્યમિતિ નિર્ણતુમાહુः—

**ઉભયોસ્તત્ત્વનિર્ણનીષુત્વે યાવત् તત્ત્વનિર્ણયં, યાવત્સ્પૂર્તિ ચ
વાચ્યમ् ॥ ૮-૨૩ ॥**

અવતરણાર્થ—તત્ત્વનિર્ણનીષુ એવા વાદી-પ્રતિવાદી દ્વારા વાદ આરંભયો હોય ત્યારે કેટલી કક્ષા સુધી આ બસેએ બોલવું જોઈએ. તેનો નિર્ણય કરતાં જણાવે છે કે—

સૂત્રાર્થ:- વાદી અને પ્રતિવાદી આમ બજે તત્ત્વનિર્ણનીષુ હોતે છતે જ્યાં સુધી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય અને જ્યાં સુધી સ્કૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી બોલવું જોઈએ. || ૮-૨૩ ||

એક: સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ:, પરશ્ર પરત્ર, દ્વા વા પરસ્પરમ्, ઇત્યેવં દ્વાવપિ યદા તત્ત્વનિર્ણનીષુ ભવતસ્તદા યાવતા તત્ત્વસ્ય નિર્ણયો ભવતિ, તાવત् તાભ્યાં સ્ફૂર્તૌં સત્યાં વક્તવ્યમ्, અનિર્ણયે વા યાવત् સ્ફૂર્તિ તાવદ् વક્તવ્યમ्—

વિવેચન—જ્યારે વાદી અને પ્રતિવાદી જિગીષુ ભાવવાળા હોય ત્યારે કેટલી કક્ષા સુધી બોલવું ? કેટલું બોલવું ? ઈત્યાદિ સમજાવીને હવે વાદી અને પ્રતિવાદી જ્યારે તત્ત્વનિર્ણનીષુ હોય ત્યારે કેટલી કક્ષા સુધી બોલવું અને કેવું બોલવું ? તે સમજાવે છે. કે જ્યારે બસે તત્ત્વનિર્ણનીષુ હોય એટલે કે એક સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ હોય અને બીજા પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીષુ હોય, આમ બે તત્ત્વનિર્ણનીષુ વચ્ચે જ્યારે વાદ-કથા આરંભાય છે. ત્યારે જ્યાં સુધી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી વાદકથા ચાલુ રાખવી. અથવા વાદી-પ્રતિવાદી (અને સભ્યો)ની જ્યાં સુધી સ્ફૂર્તિ (સાંભળવાની ઈચ્છા-તમના) હોય ત્યાં સુધી વાદ-કથા ચાલુ રાખવી.

જ્યારે તત્ત્વનિર્ણય થાય તેવો સંભવ ન હોય ત્યારે જ્યાં સુધી વાદી-પ્રતિવાદીની સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી વાદ-કથા ચાલુ રાખવી. અહીં જિગીષુભાવ નથી તેથી બીજી કક્ષાઓની કે સાધન-દૂષણ વચ્ચનાની કે કંટકોદ્વાર કરવાની જરૂર નથી. જિશાસુ ભાવ છે. બસે આત્માઓ સરળ છે. સ્વ-પર ઉપકાર કરવાની મનોવૃત્તિવાળા છે. માટે અધિકની જરૂર નથી.

એવં ચ સ્થિતમેતત-

સ્વં સ્વં દર્શનમાશ્રિત્ય સમ્યક્ સાધનદૂષણૈः ।

જિગીષોર્ણિર્ણનીષોર્વા વાદ એક: કથા ભવેત् ॥૧॥

ભર્ઙઃ કથાત્રયસ્યાત્ત્ર નિગ્રહસ્થાનનિર્ણય: ।

શ્રીમદ્રતાકરગ્રન્થાદ્ ધીધનૈરવધાર્યતામ् ॥ ૨ ॥

યત:— પ્રમેયરતલકોટીભિ: પૂર્ણો રતાકરો મહાન् ।

તત્રાવતારમાત્રેણ વૃત્તેરસ્યા: કૃતાર્થતા ॥ ૩ ॥

ઉપર જણાવેલી લંબાણવાળી ચર્ચાનો સારાંશ આ પ્રમાણે નીકળે છે કે—

પોતોપોતાના દર્શનને આશ્રયી સમ્યક્ એવાં સાધનવચ્ચન અને સમ્યક્ એવાં દૂષણવચ્ચનો દ્વારા જિગીષુ જીવોનો અને તત્ત્વનિર્ણનીષુ જીવોનો જે વાદ પ્રારંભાય છે. તેને જ કથા (વાદ-કથા) કહેવાય છે. ॥ ૧ ॥

વાદકથામાં તાર્કિકપુરુષો વડે વારંવાર વપરાતી (વાદ-જલ્દ અને વિતંડા આમ) ત્રણ પ્રકારની કથાનું ખંડન, તથા નિગ્રહસ્થાનોનો નિર્ણય પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી વાદિદેવસૂરિજીના બનાવેલા શ્રીસ્યાદ્વાદરતાકર નામના (સાગર સમાન) ગ્રંથમાંથી બુદ્ધિવાળી આત્માઓએ જાણી લેવો. ॥ ૨ ॥

કારણકે પ્રમેય પદાર્�ો રૂપી રત્નોની કરોડોની સંખ્યા વડે ભરપૂર ભરેલો સ્યાદ્વાદ રત્નાકર નામનો આ ગ્રંથ મહાન રત્નાકર (સમુદ્ર સમાન) છે. આ વૃત્તિ તો તેમાં ઉત્તરવા માટે હોડી (નાવ) સમાન બનાવી છે. એટલે તે મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરાવવા માત્રથી જ આ ટીકાની સાર્થકતા-સફળતા છે.

પ્રમાણે ચ પ્રમેયે ચ બાલાનાં બુદ્ધસિદ્ધયે ।
 કિઞ્ચિદ વચનચાતુર્યચાપલાયેયમાદધે ॥૧॥
 ન્યાયમાર્ગાદતિક્રાન્તં કિઞ્ચિદત્ર મતિભ્રમાત્ ।
 યદુક્ત તાર્કિકૈઃ શોધ્યં તત્ કુર્વાણઃ કૃપાં મયિ ॥૨॥
 આશાવાસઃસમયસમિધાં સંચયૈશ્રીયમાને,
 સ્ત્રીનિર્વાણોચિતશુચિવચશાતુરીચિત્રભાનૌ
 પ્રાજાપત્યં પ્રથયતિ તથા સિદ્ધરાજે જયશ્રી-;
 ર્યસ્યોદ્વાહં વ્યધિત સ સદા નન્દતાદ દેવસૂરિ: ॥૩॥
 પ્રજ્ઞાત: પદવેદિભઃ સ્ફુર્ટદ્વશા સંભાવિતસ્તાર્કિકૈઃ,
 કુર્વાણ: પ્રમદાદ મહાકવિકથાં સિદ્ધાન્તમાર્ગધ્વગ: ।
 દુર્વાદ્યઙ્કશદેવસૂરિચરણાભોજદ્વયીષદ્પદઃ;
 શ્રીરલપ્રભસૂરિરલ્પતરધીરેતાં વ્યધાદ વૃત્તિકામ् ॥૪॥
 વૃત્તિ: પઞ્ચસહસ્રાણિ યેનેયં પરિપઠ્યતે ॥
 ભારતી ભારતી ચાડસ્ય પ્રસર્યન્તિ પ્રજલ્પત: ॥૫॥ ॥ ૮-૨૩ ॥

પ્રમાણ અને પ્રમેયના વિષયમાં જે જે જીવો બાલક છે. તે બાલકોની બુદ્ધિના વિકાસ માટે તથા તે બાલજીવોમાં કંઈક વચનની ચતુરાઈ અને ચપળતા આવે તે માટે અમે આ “રત્નાકરાવતારિકા” નામની ટીકાની રચના કરી છે. ॥૧॥

ન્યાયમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને મતિભ્રમના કારણો જે કંઈ અહીં કહેવાયું હોય તે મારા ઉપર કૃપા કરનારા તાર્કિકપુલ્ષોએ અવશ્ય સંશોધન કરવું. ॥૨॥

દિગંબરોના સિદ્ધાન્ત રૂપી લાકડાંના સમૂહ વડે વૃદ્ધિ પામતો એવો, અને સ્ત્રીઓ અવશ્ય નિર્વાણ પદ પામે જ છે આ વાત સિદ્ધ કરવામાં ઉચિત એવાં પવિત્ર વચનોની ચતુરાઈ છે જેમાં એવો અજિન પ્રગટ હોતે છતે, (કારણકે લગ્ન અજિનની સાક્ષીએ થાય છે. માટે આવો અજિન જ્યારે હતો ત્યારે), અને સિદ્ધરાજ રાજ પ્રજાપતિ (પુરોહિત-ગોર મહારાજા-પરણાવનારા બ્રાહ્મણ) બન્યા હતા ત્યારે વિજ્યલક્ષ્મીએ જે વાદિદેવસૂરિજીની સાથે લગ્ન કર્યા તે વાદિદેવસૂરિજી મહારાજા સદાકાળ આનંદ પામો. ॥૩॥

પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકાર ગ્રંથના કર્તા શ્રીવાદિદેવસૂરિજી મ. સા. કેવા હતા? તે જણાવે છે કે— (૧) પદોને જાણવાવાળા (વૈયાકરણીઓ) વડે આશ્રયથી ચક્કિત દસ્તિ દ્વારા જે જોવાયા છે. (જે વાદિદેવસૂરિજીનો વ્યાકરણનો વિષય જોઈને વૈયાકરણીઓની

આંખો ફાટી ગઈ છે.), તાર્કિક (નૈયાયિક) પુરુષો વડે જે (વાદિદેવસૂરિજી)નું બહુમાન કરાયું છે. (તર્કશાસ્ત્રના વિષયમાં સર્વ નૈયાયિકોને જિતીને બધા તાર્કિકો તરફથી જેઓએ ઘણું માન મેળવ્યું છે), મહાકવિઓ રચે તેવી કવિતાઓ જે આસાનીથી રચી શકે છે. જૈનસિદ્ધાન્તના શાસ્ત્રોના સારને જાણવામાં જે પારગામી છે. અને દુષ્ટ વાદીઓને નિયંત્રણમાં રાખવા માટે જે અંકુશ સમાન છે. એવા શ્રીવાદિદેવસૂરિજી મહારાજશ્રીના બે ચરણરૂપી કુમળમાં ભ્રમરસમાન એવા અને અતિશય અલ્યબુદ્ધિવાળા એવા શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીએ આ લઘુટીકા (રતાકરાવતારિકા) બનાવી. ॥૪॥

પાંચ હજાર શ્લોક પ્રમાણ આ ટીકાનું જે પઠન-પાઠન કરે છે તેની, કોઈની પણ સાથે બોલતી વેળાએ ભા એટલે તેજસ્વિતા, રતી=ઉત્સાહ (આનંદ) અને ભારતી વાણી અવશ્ય વિસ્તાર પામે છે. શોભા પામે છે. (પ્રથમ ભારતી દ્વિવચનમાં છે. ભા ચ રતિશ્રેતિ ભારતી, અને બીજો ભારતી શબ્દ સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા એકવચન છે. અને ત્યારે ભારતી એટલે વાણી અર્થ છે. ॥૫॥ ॥ ૮-૨૩ ॥

॥ ઇતિ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકે શ્રીરત્નપ્રભાચાર્યવિરचિતાયાં રતાકરાવતારિકાખ્યલઘુટીકાયાં
વાદસ્વરૂપનિર્ણયો નામાષ્ટમ: પરિચ્છેદ:, તત્સમાપ્તૌ ચ સમાપ્તેયં
રતાકરાવતારિકાઽખ્યલઘુટીકા ॥

શીખાંત્રી

આ પ્રમાણે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક નામના મૂળગ્રંથ ઉપર (ગ્રંથકાર પૂજ્ય શ્રી વાદિદેવસૂરિજીના જ શિષ્ય) શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય વડે રચાયેલી રતાકરાવતારિકા નામની લઘુટીકામાં વાદના સ્વરૂપનો નિર્ણય સમજાવનારો આ આઠમો પરિચ્છેદ સમાપ્ત થયો. અને તેની સમાપ્તિ થયે છતે રતનાકરાવતારિકા નામની આ લઘુટીકા પણ સમાપ્ત થઈ.

આ પ્રમાણે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક નામના મૂળગ્રંથ ઉપરની પૂજ્ય આચાર્ય દેવશ્રી રત્નપ્રભાચાર્ય વિરચિત શ્રીરતાકરાવતારિકા નામની લઘુટીકાના સરળ ગુજરાતી વિવેચનનો આ ત્રીજો ભાગ અહીં સમાપ્ત થાય છે. આ ત્રીજો ભાગ સમાપ્ત થયે છતે ત્રણે ભાગમાં થઈને આઠ પરિચ્છેદાત્મક આ ગ્રંથનું ગુજરાતી વિવેચન પણ અહીં સમાપ્ત થાય છે.

ॐ અર્હ નમ:

શ્રી વાદિવસૂરીશ્વરજીસૂત્રિતસ્ય પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકસ્ય
(શ્રી રત્નપ્રભાચાર્યવિરચિતા લઘ્વી ટીકા)

રત્નપ્રભાચાર્યવિરચિતા

ભાગ - તૃતીય
પરિચેદ દાયો ૮

-: આપાવાર્ડ દાતા :-

પુ. આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા

❖ ❖ ❖

-: અનુવાદક :-

ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

❖ ❖ ❖

-: સંશોધક તથા સંપાદક :-

પ. પૂ. પં. શ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મ.

❖ ❖ ❖

-: પ્રકાશક :-

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

શોપ નં. ૫, બદ્રિકેશ્વર સોસાયટી,
મરીન ડ્રાઇવ ‘‘ઈ’’ રોડ, મુંબઈ-૨.

(જિનશાસન) ૩૦૦ કોપી - ૨

F:\10GB-3-7\123\RATNA-3.Pm5 2-Proof-10-3-2004 ●

2

-: પ્રકાશક :-

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ
શોપ નં. ૫, બદ્રિકેશ્વર સોસાયટી,
મરીન ક્રાઇંડ “ઈ” રોડ, મુંબઈ-૨.

-: અનુવાદક :-

ધીરજલાલ ડાખાલાલ મહેતા
૭૦૨, રામસા ટાવર, ગંગા-જમના એપા. પાસે,
અડાજણ પાટીયા, સુરત-૬. ફોન : ૨૬૮૮૬૪૩

-: પ્રકાશન વર્ષ :-

વિકમસંવત - ૨૦૬૦
ઈસ્વીસન વર્ષ - ૨૦૦૪
વીર સંવત - ૨૫૩૦

૧.	પ્રકાશક	અનુવાદક	૩.
પ્રાભિસ્થાન			
૨.	શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ દ/બી, અશોકા કોમ્પ્લેક્સ, પાટણ, (ઝ.ગુ.)	સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ. ફોન : ૨૪૩૪૬૬૬૨	૪.

પ્રથમ
આવૃત્તિ

કિંમત
રૂ. ૩૦૦-૦૦

નકલ
૫૦૦

---: મુદ્રક :

ભરત ગ્રાફિક્સ

ન્યુ માર્કેટ, પાંજરપોળ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧. ફોન : ૨૨૧૩૪૧૭૬, ૨૨૧૨૪૭૨૩

પ્રસ્તાવના

પૂર્મ પૂજ્ય વાદિદેવસ્થુરિજી મહારાજશ્રી કૃત “શ્રી પ્રમાણ નયતત્ત્વાલોક” નામનો પ્રમાણ અને નયના વિષયને સમજાવતો એક મહાગ્રંથ છે. જેની રચના તેઓશ્રીએ બારમી સદીમાં કરી છે. આ ગ્રંથનો સરળ અને સુંદર અર્થ સમજાવવા માટે તેઓશ્રીએ પોતે જ “સ્યાદ્વાદ રત્નાકર” નામની સ્વોપજ્ઞ ટીકા બનાવી છે. જે ટીકાગ્રંથ તેના નામ પ્રમાણે સમુદ્રસમાન બન્યો છે.

આ ટીકાગ્રંથ અનેક દાર્શનિક ચર્ચાઓથી ભરપૂર છે. સૂત્રો સૂત્રો આવતા દાર્શનિક ભિન્ન ભિન્ન મંતવ્યોનું ખંડન-મંડન કરવાપૂર્વક સત્યનું સ્થાપન ઠેકાણો ઠેકાણો કરેલ છે. સંસ્કૃતભાષા, દાર્શનિક મંતવ્યો, ધાર્ણા સૂક્ષ્મ ચર્ચા, ખંડન-મંડનની તર્કજાળ, વિવિધ પ્રકારે અનેક પદ્ધતિની રજુઆત ઈત્યાદિના કારણો ખરેખર આ ટીકાગ્રંથ ભણવો અને તેનો પાર પામવો દુર્ગમ અને દુષ્કર બન્યો છે. જેમ સમુદ્ર ઉંડો ધણો હોય છે. ભૂજાબળો પાર પામવો દુષ્કર હોય છે. તેમ આ ટીકાગ્રંથ પણ ધણો જ કઠીન અને અન્ય આલંબન વિના તેનો પાર પામવો દુષ્કર છે.

આ જ કારણે તેઓશ્રીના જ શિષ્ય આચાર્યદેવ “શ્રી રત્નપ્રભાચાર્યજી” એ સમુદ્રસમાન તે ગ્રંથમાં અત્યાસી જીવોનો સુખે સુખે પ્રવેશ થઈ શકે તેવા ઉત્તમાશયથી સમુદ્રમાં પ્રવેશવા જેમ નાવ હોય છે. તેમ સમુદ્રસમાન આ ટીકાગ્રંથમાં પ્રવેશ કરી શકાય તે માટે નાવ સમાન સુંદર એક ટીકા બનાવી છે. જેનું નામ છે. “રત્નાકરાવતારિકા” ત્યાં રત્નાકરાવતારિકા (સમુદ્રસમાન ટીકાગ્રંથ), તેમાં પ્રવેશવા અવતારિકાએટલે નાવ એ જ આ ગ્રંથ છે. “શ્રી રત્નપ્રભાચાર્યજીનું “રત્નાકરાવતારિકા”

સ્યાદ્વાદ રત્નાકર કરતાં આ ગ્રંથ ધણો સરળ-સુગમ અને રસપ્રદ છે. તો પણ તેના કર્તા વિશિષ્ટ કવિ હોવાથી અને સંસ્કૃતભાષા ઉપર બહુ જ પ્રભુત્વ હોવાથી (૧) ધણો શબ્દ પ્રાસ, (૨) વિવિધ ગધ-પદ્ય રચના (૩) ધણા લાંબા લાંબા સમાસો, (૪) સરખે સરખા વર્ણાની રસપ્રદ રચના, (૫) તેર જ વંજનોના પ્રયોગ દ્વારા જગત્કર્તૃત્વનું ખંડન ઈત્યાદિ વિષયોના કારણો ક્યારેક આ રત્નાકરાવતારિકાગ્રંથ પણ નાવ સમાન હોવા છતાં સમુદ્ર સમાન લાગે છે. તેથી તેમાં પણ પ્રવેશ કરવા-કરાવવા માટે બાલ જીવોના અનુગ્રહના નિમિત્તે “ગુજરાતી અનુવાદની” અત્યન્ત આવશ્યકતા હતી.

પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી નીતિસૂરીશ્વરજી મ. શ્રીના સમુદ્દરમાં થયેલા પૂજ્ય શ્રી મલયવિજ્યજી મ. શ્રીએ આ રતાકરાવતારિકાનું ગુજરાતી વિવેચન કર્યું છે. પરંતુ તે ગુજરાતી વિવેચન સંક્ષિપ્ત અને વિદ્વદ્ભોગ્ય હોવાથી વધારે વિસ્તૃત અને બાલભોગ્ય વિવેચન લખવાની અમારી ઈચ્છા થઈ. પાઠશાળામાં પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી મ. શ્રીઓને વારંવાર આ ગ્રંથ ભણવતાં વિવેચન લખવાની આ ઈચ્છા વધારે પ્રબળ બની અને સતત ભણવવાથી વિવેચન લખવાનું કંઈક સરળ પણ બન્યું તથા આ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા પૂજ્ય સાધુ મ. સાહેબો તથા વિશિષ્ટ બુદ્ધિશાળી કેટલાંક સાધ્વીજી મહારાજ સાહેબો, આ ગ્રંથની કઠીન પંક્તિઓના અર્થ ખોલવામાં અતિશય સહાયક થયાં છે. તેઓની સહાયથી જ આ ગ્રંથનું વિવેચન અમે કંઈક અંશે લખી શક્યા છીએ.

આ ગ્રંથના કુલ ૮ પરિચ્છેદ છે. પહેલા-બીજા પરિચ્છેદના વિવેચનવાળો પ્રથમ ભાગ વિકમ સંવત ૨૦૫૭માં, ત્રીજો ચોથા અને પાંચમા પરિચ્છેદના વિવેચનવાળો બીજો ભાગ વિકમ સંવત ૨૦૫૯માં પ્રકાશિત કરીને બાકી રહેલા છઢા-સાતમા અને આઠમા પરિચ્છેદના વિવેચનવાળો આ તૃતીય ભાગ (ત્રીજો ભાગ) વિકમ સંવત ૨૦૬૦માં પ્રકાશિત કરીને પરમ ઉપકારી એવા શ્રી ચતુર્વિધ જૈન સંઘના કરકમળમાં સમર્પિત કરીએ છીએ.

મૂળ ગ્રંથના કર્તા શ્રી વાદિદેવસૂરિજીમ.સા.ના જીવન વિષે, તેઓશ્રીએ કરેલી ગ્રંથરચના વિષે, ઘણી વાતો પહેલા ભાગમાં અમે લખી છે. તેથી તેનું પુનરૂચ્યારણ અહીં કરતા નથી. પહેલા ભાગમાં અને બીજા ભાગમાં ઘણા જ વિસ્તારથી પ્રસ્તાવના પણ અમે લખી છે. તેથી અહીં તેનો ઘણો વિસ્તાર કરતા નથી. વિશેખાથીની આ બને ભાગોની પ્રસ્તાવના જોઈ લેવા ખાસ વિનંતિ છે.

આ ગ્રંથનું વિવેચન જ્યારે લખાતું હતું ત્યારે વૈરાગ્ય દેશના દક્ષ પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી હેમયંડ્રસૂરિજી મહારાજા (પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના પ્રશિષ્ય રત), તથા તેઓશ્રીના શિષ્યરક્ત સરળસ્વભાવી પૂજ્ય પન્યાસજી શ્રી કલ્યાણભોગ્યવિજ્યજી મહારાજ સાહેબનો સમાગમ થયો. તેઓશ્રીને આ વિવેચન સવિશેષપણે ગમી ગયું. તેઓશ્રીના સદુપહેશથી થયેલા “શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટે” આ પુસ્તક પ્રકાશનના ખર્ચનો બોજ ઉપાડી લીધો. આ રીતે તેઓશ્રીના સહયોગથી અમે ગુજરાતી વિવેચનના પહેલા-બીજા ભાગને પ્રકાશિત કરીને અત્યારે આ ત્રીજો ભાગ પ્રકાશિત કરી રહ્યા છીએ. આ રીતે આ ત્રણ ભાગમાં આ ગ્રંથ સમામ થાય છે.

તથા અમેરિકામાં-ડીટ્રોઇટ શહેરમાં રહેતા શ્રી મહેશભાઈ હિમતલાલ વોરા, તથા શ્રી કીર્તિબેન મહેશભાઈ વોરાએ ત્રણે ભાગમાં દોટસો-દોટસો નકલોની આર્થિક કિંમત આપીને પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજશ્રીઓને અભ્યાસ માટે ભેટ આપવાનું સૂચન કરતાં આ વિવેચન લખવામાં અને પ્રકાશિત કરવામાં અમે વધારે ઉત્સાહિત થયા છીએ. આ અવસરે ત્રણે ભાગમાં

રત્નાકરાવતારિકા ભાગ-૩

૫

આર્થિક સહયોગ આપવા બદલ અમે શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટનો તથા શ્રી મહેશભાઈ હિંમતલાલ વોરાનો અને શ્રી કીર્તિબેન મહેશભાઈ વોરાનો આભાર માનીએ છીએ.

બરાબર લખાઈને તૈયાર થયેલા મૂળમેટરને આદિથી અંત સુધી ખંત અને લાગણીપૂર્વક ધ્યાનથી વાંચીને યથોચિત સુધારા-વધારા કરી આપવા બદલ (પ્રથમ મુનિપાદ બીરાજમાન અને હાલ પંન્યાસપદ બીરાજમાન) પૂજ્યપાદ શ્રી કલ્યાણભોધિવિજ્યજી મહારાજ સાહેબનો આ તબક્કે જેટલો ઉપકાર અને આભાર માનીએ તેટલો ઓછો જ છે. તેઓશ્રીની જો લાગણી ન વરસી હોત તો કદાચ આ ગ્રાણ ભાગ પૂર્ણ ન પણ થયા હોત.

તથા જૈન શાસનમાં પૂજ્ય સાધુ-સાધીજ મહારાજશ્રીઓને ભાષાવનારા પંડિતવર્યોમાં જેઓનું શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે. મુફ્ફો સુધારવાની બાબતમાં જેઓની કાળજી પ્રશસ્ય છે. અને જેઓનો સુંદર અને સંગીન ધાર્મિક-સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ન્યાય-વ્યાકરણનો અભ્યાસ છે. એવા પંડિતજી “શ્રી રતિભાઈ ચીમનલાલભાઈ લુદુરાવાળાએ” આ ગ્રીજા ભાગનાં તમામ મુફ્ફો લગભગ-૩ થી ૪ વાર તપાસી આઘાં છે. મુફ્ફ તપાસતી વખતે અનેકવિધ સૂચનો પણ જેઓએ કર્યો છે. આ ગ્રંથ મારો જ છે એવો ભાવ રાખીને જ જેઓએ મુફ્ફો તપાસ્યાં છે. તેઓશ્રીનો પણ આ અવસરે અમે આભાર માનીએ છીએ.

“ટાઇપ સેટોંગ” બાબત તથા સુંદર પ્રકાશન કાર્ય કરવા બદલ ભરત ગ્રાફિક્સના માલિક શ્રી ભરતભાઈ તથા મહેન્દ્રભાઈનો પણ આ અવસરે આભાર સ્વીકાર કરીએ છીએ.

આ વિવેચન લખવામાં, પ્રકાશન કરતાં પહેલાં મુફ્ફો સુધારવામાં ઘણી ઘણી કાળજી રાખી છે. છતાં છિચસ્થતાના કારણો, અનુપ્યોગ દશાના કારણો, તથા મતિમન્દતા આદિના કારણો કેરી પણ શાખવિરુદ્ધ લખાઈ ગયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિશ્યામિ દુક્કડ આપીએ છીએ. અને વાચકવર્ગને વિનંતિ કરીએ છીએ કે અમારી ભૂલો જલ્દી જલ્દી અમને સૂચવશો કે જેથી બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો થઈ શકે.

અંતમાં જૈન શાસનમાં દાર્શનિક અભ્યાસ કરતાં પૂજ્ય સાધુ-સાધીજ મહારાજ સાહેબો તથા ભાઈઓ અને બહેનો આ ગ્રંથનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરી જૈન દર્શનનો વધારેમાં વધારે પ્રસાર-પ્રચાર કરે, અને અમારા ઉપર એવા આશીર્વાદ વરસાવે કે જેનાથી અમે આવા અન્યગ્રંથોનું વિવેચન લખવા સમર્થ બનીએ એજ આશા....

૭૦૨, રામસા ટાવર્સ, ગંગા-જમના એપા. પાસે,

અડાજણ પાટીયા, સુરત-૩૮૫૦૦૮.

ફોન : (૦૨૬૧) ૨૬૮૮૮૪૩

લિ.

ધીરજલાલ ડાયાલાલ મહેતા

મુફ્ત ચીડિંગની વેળાએ

॥ દિકુલકિરીટ શ્રી દેવસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ શ્રી પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. અને તેના ઉપર જ સ્યાદ્વાદરનાકર નામની સ્વોપણ ટીકા પણ રચી છે. જ્યારે તેઓ શ્રીના જ શિષ્ય શ્રી રત્નપ્રમસૂરજી મહારાજાએ સ્યાદ્વાદ રૂપી રત્નાકર = સમુદ્રમાં અવતરણ કરી શ્રી જૈન શાસનના સિદ્ધાન્તરૂપી મૌકિતકોની પ્રાપ્તિ માટે સ્યાદ્વાદ રત્નાકરાવતારિકા નામની મહાટીકા રચી છે.

શ્રી વાદિદેવસૂરજી મહારાજ જિનશાસનરૂપી નભોગણમાં બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સહસ્ત્રકિરણ સમ થઈ ગયા છે.

જ્યારે આજે ન્યાયદર્શનમાં પ્રવેશ કરવા શ્રી તર્કસંગ્રહ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ વ્યાપિંચક સિદ્ધાન્તલક્ષણી અને વ્યુત્પત્તિવાટ આદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ વધી રહ્યો છે. ત્યારે તે ગ્રંથોમાં દર્શાવેલ પદાર્થો જૈનદર્શન માન્ય છે? યા કયા પદાર્થો જૈનદર્શનથી અસંમત છે. તે જાણવા માટે સ્યાદ્વાદમંજરી, સમપદાર્થી (જૈન) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ આદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો અત્યન્ત જરૂરી છે.

સ્યાદ્વાદ રત્નાકરાવતારિકા આવો જ એક મહાગ્રંથ છે. તેના અધ્યયનથી પ્રમાણ, પ્રમેય પ્રમાણણ, નય, સમભંગી, આત્મા, તેનું સ્વદેહપ્રમાણત્વ, વાદ, વાદી, પ્રતિવાદી, સભાપતિ, સભ્યો વગેરેનું ઘણું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવા મળે છે. જેનાથી ઈતરદર્શનો સંબંધી માન્યતાઓની સત્યતા કેટલી ભામક છે તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

આ ગ્રંથનો અનુવાદ મારા લિતમિત્ર ભાઈ શ્રી ધીરભાઈએ સરળ ગુજરાતી ભાષામાં કર્યો છે. જેથી અધ્યયન પિપાસુ આત્માઓને સમજવામાં ખૂબ સુગમતા રહેશે. જો કે ક્યાંક વિષયનો સ્પષ્ટ બોધ કરાવવા માટે એક જ વસ્તુને પુનર્લિંગ દોષને અવગણી ફરી ફરી સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જેથી ગ્રંથ ગૌરવ જણાય છે છતાં ગ્રંથનું સાધનત અધ્યયન કરનાર ભાગ્યશાળીને આ જ વસ્તુ સમજવામાં ખૂબ ખૂબ સહાયક બનશે.

આ ગ્રીજા ભાગનું પ્રુફ સંશોધન ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક ફરી ફરી કરેલ છે. છતાં અજ્ઞાનતા, અનુપ્યોગદશા આદિના કારણે ભૂલો રહી જતી હોય છે. આ ગ્રંથમાં પણ આવું બનવાનો સંભવ છે તેથી રહી ગયેલ સ્બલનાઓ બદલ ક્ષમા યાચના સહ તે સુધારવા વિદ્ધાન વાચકવર્ગને વિનંતિ.

૭૦ વર્ષની પાકટ વયે આદરણીય બંધુ શ્રી ધીરભાઈ ઉત્સાહ સભર અધ્યાપન કાર્ય કરાવવાની સાથે સાથે અભ્યાસોપ્યોગી દુર્બોધ ગ્રંથોનો સરળ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરવામાં સમયનો સહૃપ્યોગ કરી પ્રકાશન કાર્ય કરી રહ્યા છે. અત્યારે પણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસનું મુદ્રણકાર્ય ચાલુ જ છે, જેનું પ્રકાશન જ્ઞાનપિપાસુ આત્માઓને અધ્યયનમાં બહૂપ્યોગી બનશે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં થઈ ગયેલી યા રહી ગયેલી ભૂલો મારી પણ છે તેથી શ્રી સંઘસાક્ષીએ તે બદલ ફરી ફરી ક્ષમાયાચી વિરમું છું.

मूणसूत्रो

परिच्छेद-६

यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् ॥ ६-१ ॥
 तद् द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण च ॥ ६-२ ॥
 तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम् ॥ ६-३ ॥
 पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यम् ॥ ६-४ ॥
 शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षाबुद्ध्यः ॥ ६-५ ॥
 तत्प्रमाणतः स्याद् भिन्नमधिनं च प्रमाणफलत्वान्यथानुपपत्तेः ॥ ६-६ ॥
 उपादानबुद्ध्यादिना प्रमाणाद् भिन्नेन व्यवहितफलेन हेतोव्यभिचार इति न विभावनीयम् ॥ ६-७ ॥

तस्यैकप्रमातृतादात्येन प्रमाणादभेदव्यवस्थितेः ॥ ६-८ ॥
 प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया परिणतिप्रतीतेः ॥ ६-९ ॥
 यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंव्यवहारिभिरस्खलितमनुभवात् ॥ ६-१० ॥

इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थाविप्लवः प्रसञ्ज्येत ॥ ६-११ ॥
 अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षात्कलेन साधनस्यानेकान्ति इति नाशङ्कनीयम् ॥ ६-१२ ॥

कथश्चित्तस्यापि प्रमाणाद् भेदेन व्यवस्थानात् ॥ ६-१३ ॥
 साध्यसाधनभावेन प्रमाणफलयोः प्रतीयमानत्वात् ॥ ६-१४ ॥
 प्रमाणं हि करणाख्यं साधनम् स्वपरव्यवसितौ साधकतमत्वात् ॥ ६-१५ ॥
 स्वपरव्यवसितिक्रियारूपाज्ञाननिवृत्त्याख्यं फलं तु साध्यम् प्रमाणनिष्ठाद्यत्वात् ॥ ६-१६ ॥
 प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितिक्रियायाः कथश्चिद् भेदः ॥ ६-१७ ॥
 कर्तृक्रिययोः साध्य-साधकभावेनोपलम्भात् ॥ ६-१८ ॥
 कर्ता हि साधकः, स्वतन्त्रत्वात् क्रिया तु साध्या, कर्तृनिर्वर्त्यत्वात् ॥ ६-१९ ॥
 न च क्रिया क्रियावतः सकाशादभिन्नैव, भिन्नैव वा, प्रतिनियतक्रियाक्रियावद्-भावभङ्गप्रसङ्गात् ॥ ६-२० ॥
 संवृत्या प्रमाणफलव्यवहार इत्यप्रामाणिकप्रलापः, परमार्थतः स्वाभिमतसिद्धिविरोधात् ॥ ६-२१ ॥
 ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्तव्यः ॥ ६-२२ ॥

प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद्विपरीतं तदाभासम् ॥६-२३॥

अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशकस्वमात्रावभासकनिर्विकल्पकसमारोपाः प्रमाणस्य
स्वरूपाभासाः ॥ ६-२४॥

यथा सन्निकर्षद्यस्वसंविदितपरानवभासक-ज्ञान-दर्शन-विपर्यय-संशयानध्यवसायाः
॥ ६-२५॥

तेभ्यः स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्तेः ॥ ६-२६॥

सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् ॥ ६-२७॥

यथाऽम्बुधेरेषु गर्थर्वनगरज्ञानं, दुःखे सुखज्ञानं च ॥ ६-२८॥

पारमार्थिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् ॥ ६-२९॥

यथा शिवाख्यस्य राजर्षेरसंख्यातद्वीपसमुद्रेषु, सप्तद्वीपसमुद्रज्ञानम् ॥ ६-३०॥

अननुभूते वस्तुनि तदितिज्ञानं स्मरणाभासम् ॥ ६-३१॥

अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा ॥ ६-३२॥

तुल्ये पदार्थे स एवायमिति, एकस्मिंश्च तेन तुल्य इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानाभासम्
॥ ६-३३॥

यमलकज्ञातवत् ॥ ६-३४॥

असत्यामपि व्याप्तौ तदवभासस्तर्काभासः ॥ ६-३५॥

स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र यावान्मैत्रतनयः स श्याम इति यथा ॥ ६-३६॥

पक्षाभासादिसमुत्थं ज्ञानमनुमानाभासमवसेयम् ॥ ६-३७॥

तत्र प्रतीतनिराकृतानभीमितसाध्यधर्मविशेषणास्त्रयः पक्षाभासाः ॥ ६-३८॥

प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथाऽर्हतान् प्रत्यवधारणवर्जं परेण प्रयुज्यमानः समस्ति जीव
इत्यादिः ॥ ६-३९॥

निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य
निराकरणादनेकप्रकारः ॥ ६-४०॥

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति भूतविलक्षण आत्मा ॥ ६-४१॥

अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति सर्वज्ञो वीतरागो वा ॥ ६-४२॥

आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा जैनेन रजनीभोजनं भजनीयम् ॥ ६-४३॥

लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा न पारमार्थिकः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ॥ ६-४४॥

स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा “नास्ति प्रप्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम्” ॥ ६-४५॥

रत्नाकरावतारिका भाग-३

८

अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणो यथा स्याद्वादिनः, शाश्वतिक एव कलशादिरशाश्वतिक एव वेति वदतः ॥ ६-४६ ॥
 असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥ ६-४७ ॥
 यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः ॥ ६-४८ ॥
 स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च ॥ ६-४९ ॥
 उभयासिद्धो-यथा “परिणामी” शब्दश्चाक्षुषत्वात् ॥ ६-५० ॥
 अन्यतरासिद्धो यथा अचेतनास्तरवो विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वात् ॥ ६-५१ ॥
 साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरध्यवसीयते स विरुद्धः । ६-५२ ।
 यथा नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा, प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात् ॥ ६-५३ ॥
 यस्यान्यथानुपपत्तिः सन्दिह्यते सोऽनैकान्तिकः ॥ ६-५४ ॥
 स द्वेधा-निर्णीतविपक्षवृत्तिकः, सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकश्च ॥ ६-५५ ॥
 निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा-नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् ॥ ६-५६ ॥
 सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको यथा-विवादपदापनः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वात् ॥ ६-५७ ॥
 साधर्म्येण हृष्टान्ताभासो नवप्रकारः ॥ ६-५८ ॥
 साध्यधर्मविकलः साधनधर्मविकलः उभयधर्मविकलः सन्दिग्ध-साध्यधर्मा, सन्दिग्धसाधनधर्मा सन्दिग्धोभयधर्मा अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति ॥ ६-५९ ॥
 तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वाद् दुःखवदिति साध्यधर्मविकलः । ६-६० ।
 तस्यापेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुवदिति साधनधर्मविकलः ॥ ६-६१ ॥
 कलशवदित्युभयधर्मविकलः ॥ ६-६२ ॥
 रागादिमानयं वक्तृत्वात् देवदत्तवदिति सन्दिग्धसाध्यधर्मा ॥ ६-६३ ॥
 मरणधर्माऽयं रागादिमत्त्वात् मैत्रवदिति सन्दिग्धसाधनधर्मा ॥ ६-६४ ॥
 नायं सर्वदर्शी रागादिमत्त्वात् मुनिविशेषवदिति सन्दिग्धोभयधर्मा ॥ ६-६५ ॥
 रागादिमान् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिष्टपुरुषवदित्यनन्वयः ॥ ६-६६ ॥
 अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् पटवदित्यप्रदर्शितान्वयः ॥ ६-६७ ॥
 अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति विपरीतान्वयः ॥ ६-६८ ॥
 वैधर्म्येणापि हृष्टान्ताभासो नवथा ॥ ६-६९ ॥
 असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकोऽसिद्धोभयव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽप्रदर्शितव्यतिरेकः विपरीतव्यतिरेकश्च ॥ ६-७० ॥

तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात्, यत्पुनः भ्रान्तं न भवति न तत्प्रमाणं, यथा स्वज्ञानमिति असिद्धसाध्यव्यतिरेकः स्वज्ञ-ज्ञानात् भ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेः ॥ ६-७१ ॥

निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वाद्, यत् तु सविकल्पकं न तत्प्रमाणं, यथा लैङ्गिकमित्यसिद्धसाधनव्यतिरेको लैङ्गिकात् प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः ॥ ६-७२ ॥

नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात्, यस्तु न नित्यानित्यः स न संस्तद्यथा स्तम्भ इत्यसिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भानित्यानित्यत्वस्य सत्त्वस्य चाव्यावृत्तेः ॥ ६-७३ ॥

असर्वज्ञोऽ अनाप्तो वा कपिलोऽक्षणिकैकान्तवादित्वाद्, यः सर्वज्ञ आप्तो वा स क्षणिकैकान्तवादी यथा सुगत इति सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः सुगतेऽसर्वज्ञतानाप्तत्वयोः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः सन्देहात् ॥ ६-७४ ॥

अनादेयवचनः कश्चिद् विवक्षितपुरुषो रागादिमत्त्वाद्, यः पुनरादेयवचनः स वीतरागस्तद्यथा शौद्धोदनिरिति सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः, शौद्धोदनौ रागादिमत्त्वस्य निवृत्तेः संशयात् ॥ ६-७५ ॥

न वीतरागः कपिलः करुणास्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पित-निजपिशितशकलत्वात्, यस्तु वीतरागः स करुणास्पदेषु परमकृपया समर्पितनिजपिशितशकलस्तद्यथा तपनबन्धुरिति सन्दिग्धोभयव्यतिरेक इति तपनबन्धौ वीतरागत्वाभावस्य करुणास्पदेष्वपि परमकृपया-अनर्पितनिजपिशितशकलत्वस्य च व्यावृत्तेः सन्देहात् ॥ ६-७६ ॥

न वीतरागः कश्चिद् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वात्, यः पुन-र्वीतरागो न स वक्ता यथोपलखण्ड इत्यव्यतिरेकः ॥ ६-७७ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वादाकाशावदित्यप्रदर्शितव्यतिरेकः ॥ ६-७८ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् यदकृतकं तनित्यं यथाऽकाशमितिविपरीतव्यतिरेकः ॥ ७९ ॥

उक्तलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयनिगमनयोर्वचने तदाभासौ ॥ ६-८० ॥

यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वाद्, यः कृतकः स परिणामी, यथा कुम्भ इत्यत्र परिणामी च शब्द इति कृतकश्च कुम्भ इति च ॥ ६-८१ ॥

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्द इति, तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ॥ ६-८२ ॥

अनाप्तवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासम् ॥ ६-८३ ॥

यथा मेलकक्न्यकायाः कूले तालहिन्तालयोर्मूले सुलभाः पिण्डखर्जुराः सन्ति, त्वरितं गच्छत गच्छत शावकाः ॥ ६-८४ ॥

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादिसंख्यानं तस्य संख्याभासम् ॥ ६-८५ ॥

सामान्यमेव, विशेष एव, तद्द्वयं वा, स्वतन्त्रमित्यादिस्तस्य विषयाभासः ॥ ६-८६ ॥

अभिन्नमेव, भिन्नमेव, वा प्रमाणात् फलं तस्य तदाभासम् ॥ ६-८७ ॥

परिच्छेद-७

नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः ॥७-१॥

स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनर्नयाभासः ॥७-२॥

स व्याससमासाभ्यां द्विप्रकारः ॥७-३॥

व्यासतोऽनेकविकल्पः ॥७-४॥

समासस्तु द्विभेदो द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च ॥७-५॥

आद्यो नैगमसङ्ग्रहव्यवहारभेदात् त्रेधा ॥७-६॥

धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रथानोपसर्जनभावेन यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगमः ॥७-७॥

सच्चैतन्यमात्मनीति धर्मयोः ॥७-८॥

वस्तु पर्यायवद् द्रव्यमिति धर्मिणोः ॥७-९॥

क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्मधर्मिणोः ॥७-१०॥

धर्मद्वयादीनामैकान्तिकपार्थक्याभिसन्धिर्नैगमाभासः ॥७-११॥

यथात्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परमत्यन्तं पृथग्भूते इत्यादिः ॥७-१२॥

सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संग्रहः ॥७-१३॥

अयमुभयविकल्पः परोऽपरश्च ॥७-१४॥

अशेषविशेषेष्वौदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंग्रहः ॥७-१५॥

विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा ॥७-१६॥

सत्ताऽद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकलविशेषान्निराचक्षाणस्तदाभासः ॥७-१७॥

यथा सत्तैव तत्त्वं, ततः पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शनात् ॥७-१८॥

द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद् भेदेषु गजनिमीलिकामवलम्बमानः पुनरपरसंग्रहः ॥७-१९॥

धर्माधर्मकाशकालपुद्गलजीवद्रव्याणामैक्यं द्रव्यत्वाभेदादित्यादिर्यथा ॥७-२०॥

द्रव्यत्वादिकं प्रतिजानानस्तदविशेषान्निहुवानस्तदाभासः ॥७-२१॥

यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं, ततोऽर्थान्तरभूतानां द्रव्याणामनुपलब्धेरित्यादिः ॥७-२२॥

संग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः ॥७-२३॥

यथा यत् सत्, तद् द्रव्यं पर्यायो वेत्यादिः ॥७-२४॥
 यः पुनरपारमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः ॥ ७-२५ ॥
 यथा चार्वाकदर्शनम् ॥७-२६ ॥
 पर्यायार्थिकश्तुद्वा-ऋजुसूत्रः शब्दः समभिरूढ एवम्भूतश्च ।७-२७।
 ऋजु वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्नभिप्राय ऋजुसूत्रः ॥ ७-२८ ॥
 यथा सुखविवर्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः ॥ ७-२९ ॥
 सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः ॥ ७-३० ॥
 यथा तथागतमतम् ॥७-३१ ॥
 कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः ॥ ७-३२ ॥
 यथा-बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादिः ॥ ७-३३ ॥
 तदभेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः ॥ ७-३४ ॥
 यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थमभिदधति
 भिन्नकालशब्दत्वात् ताट्कसिद्धान्यशब्दविद्यादिः ॥ ७-३५ ॥
 पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोहन् समभिरूढः ॥ ७-३६ ॥
 इन्दनादिन्द्रः, शकनाच्छक्रः पूर्दारणात् पुरन्दर इत्यादिषु यथा ॥ ७-३७ ॥
 पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकुर्वाणस्तदाभासः ॥ ७-३८ ॥
 यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दाः भिन्नाभिधेया एव, भिन्नशब्दत्वाद्
 करिकुरङ्गतुरङ्गशब्दविद्यादिः ॥ ७-३९ ॥
 शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्यत्वेनाभ्युपगच्छनेवम्भूतः ॥ ७-४० ॥
 यथेन्दनमनुभवनिन्द्रः, शकनक्रियापरिणतः शक्रः, पूर्दारणप्रवृत्तः पुरन्दर इत्युच्यते
 ॥ ७-४१ ॥
 क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिप्स्तु तदाभासः ।७-४२।
 यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं, घट-
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाशून्यत्वात् पटवदित्यादिः ॥ ७-४३ ॥
 एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः ॥ ७-४४ ॥
 शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः ॥ ७-४५ ॥
 पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः, परः परस्तु परिमितविषयः ॥ ७-४६ ॥

सन्मात्रगोचरात् संग्रहान्नैगमो भावाभावभूमिकत्वाद् भूमविषयः ॥७-४७॥
 सद्विशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः संग्रहः समस्तसत्समूहोपदर्शकत्वाद् बहुविषयः ॥ ४८ ॥
 वर्तमानविषयाद्यजुसूत्राद् व्यवहारस्त्रिकालविषयावलम्बित्वादनल्पार्थः ॥ ७-४९ ॥
 कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दादऋजुसूत्रस्तद्विपरीतवेदकत्वान्महार्थः ॥ ७-५० ॥
 प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमभीप्सतः समभिरुद्धाच्छब्दस्तद्विपर्यायानुयायित्वात्
 प्रभूतविषयः ॥ ७-५१ ॥
 प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादेवभूतात् समभिरुद्धस्तदन्यथार्थस्थापक-
 त्वान्महागोचरः ॥ ७-५२ ॥
 नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्तमानं विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्गीमनुब्रजति ॥ ७-५३ ॥
 प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् ॥ ७-५४ ॥
 प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मा ॥ ७-५५ ॥
 चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्ता साक्षाद्वोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिक्षेत्रं भिन्नः
 पौद्गलिकाद्यवांश्यायम् ॥ ७-५६ ॥
 तस्योपात्तपुंस्त्रीशरीरस्य सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां कृत्स्नकर्मक्षयस्वरूपा सिद्धिः ॥ ७-५७ ॥

परिच्छेद-८

विरुद्धयोर्धमयोरेकधर्मव्यवच्छेदेन स्वीकृततदन्यधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणवचनं
वादः ॥ ८-१ ॥

प्रारम्भकश्चात्र जिगीषुः, तत्त्वनिर्णीषुश्च ॥ ८-२ ॥

स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणाभ्यां परं पराजेतुमिच्छुर्जिगीषुः ॥ ८-३ ॥

तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णीषुः ॥ ८-४ ॥

अयं च द्वेधा स्वात्मनि परत्र च ॥ ८-५ ॥

आद्यः शिष्यादिः ॥ ८-६ ॥

द्वितीयो गुर्वादिः ॥ ८-७ ॥

अयं द्विविधः क्षायोपशमिकज्ञानशाली केवली च ॥ ८-८ ॥

एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः ॥ ८-९ ॥

तत्र प्रथमे प्रथमतृतीयतुरीयाणां चतुरङ्गं एव । अन्यतमस्याऽप्यङ्गस्यापाये
जयपराजयव्यवस्थादिदौःस्थापत्तेः ॥ ८-१० ॥

द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् द्व्यङ्गः, कदाचित् अङ्गः ॥ ८-११ ॥

तत्रैव द्व्यङ्गस्तुरीयस्य ॥ ८-१२ ॥

तृतीये प्रथमादीनां यथायोगं पूर्ववत् ॥ ८-१३ ॥

तुरीये प्रथमादीनामेवम् ॥ ८-१४ ॥

वादिप्रतिवादिसभ्यसभापतयश्चार्यङ्गानि ॥ ८-१५ ॥

प्रारम्भकप्रत्यारम्भकावेव मल्लप्रतिमल्लन्यायेन वादिप्रतिवादिनौ ॥ ८-१६ ॥

प्रमाणतः स्वपक्षस्थापनप्रतिपक्षप्रतिक्षेपावनयोः कर्म ॥ ८-१७ ॥

वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वनदीष्णात्वधारणाबाहुश्रुत्यप्रतिभाक्षान्तिमाध्यस्थैरुभया-
भिमताः सभ्याः ॥ ८-१८ ॥

वादिप्रतिवादिनोर्यथायोगं वादस्थानककथाविशेषाङ्गीकारणाऽग्रवादोत्तरवाद-निर्देशः,
साधकबाधकोक्तिगुणदोषावधारणम्, यथावसरं तत्त्वप्रकाशनेन कथाविरमणम्,
यथासम्भवं सभायां कथाफलकथनं चैषां कर्माणि ॥ ८-१९ ॥

प्रज्ञाजैश्वर्यक्षमामाध्यस्थ्यसंपन्नः सभापतिः ॥ ८-२० ॥

वादिसभ्याभिहितावधारणं कलहव्यपोहादिकं चास्य कर्म ॥ ८-२१ ॥

सजिगीषुकेऽस्मिन् यावत्सभ्यापेक्षां स्फूर्तौ वक्तव्यम् ॥ ८-२२ ॥

उभयोस्तत्त्वनिर्णीषुत्वे यावत् तत्त्वनिर्णयं, यावत् स्फूर्तिं च वाच्यम् ॥ ८-२३ ॥

અમારાં લખાયેલ પ્રકાશિત થયેલ પુસ્તકો

(૧) યોગાંશિકા (૨) યોગશાસ્તક (૩) શ્રી જૈન ધર્મના મૌલિક સિદ્ધાંત (૪) શ્રી જૈન તત્ત્વ પ્રકાશ (૫) શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (૬) જૈન ધાર્મિક પારિભાષિક શબ્દકોશ (૭) જૈન ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તર માલા (૮) કર્મવિપાક (૯) કર્મસ્તવ (૧૦) બંધસ્વામિત્વ (૧૧) ઘડશીલિ (૧૨) શતક (૧૩) પૂજા ગંગ્રહ સાર્થ	(૧૪) સ્નાત્ર પૂજા સાચ્ચ (૧૫) સમ્યકૃત્વની રૂપાન્યા (૧૬) નવસ્મરણ (૧૭) રત્નાકરાવતારિકા ભાગ-૧ (૧૮) રત્નાકરાવતારિકા ભાગ-૨ (૧૯) રત્નાકરાવતારિકા ભાગ-૩ (૨૦) શ્રી યોગદાસ સમૃદ્ધ્ય (૨૧) આઠ દિનની સાર્થક્ય (૨૨) રત્નાવર્ધાર્થિયામ સૂત્ર (૨૩) વાસ્તુપૂજા સાચ્ચ (૨૪) શ્રાવકના પાદ વ્યત (૨૫) સવાસો ગાંધીની સત્યન (૨૬) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાપ્તિ ગાંધી

ભાવિમાં લખવાની ભાવના

- (૨૭) સમતિકા (૬૫૩) કર્મગંથ
- (૨૮) સામાન્ય પ્રકરણ
- (૨૯) જ્ઞાનસ્વાર અભેક

-: વિવેકનકાર :-

ધીરજુલાલ પટ્ટાલ મદ્દતા

શ્રુતસમુદ્ધારક

શ્રુતસેવાના કાર્યમાં સદાના સાથીઓ

- ૧) ભાગબાઈ નાનજી ગડા, મુંબઈ.
(પ. પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમહિદ્જિજ્યભુવનભાનુસૂરિ મ. સા.ના ઉપદેશથી)
- ૨) શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ.
- ૩) શ્રી શાંતિનગર શેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
(પ. પૂ. તપસમ્રાટ આચાર્યદેવ શ્રીમહિદ્જિજ્ય હિમાંશુસૂરિ મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૪) શ્રી શ્રીપાળનગર જૈન ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ.
(પ. પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમહિદ્જિજ્ય રામયંત્રસૂરિ મ. સા.ની દિવ્યકૃપા તથા પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમહિદ્જિજ્ય મિત્રાનંદ સૂ. મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૫) શ્રી લાવણ્ય સોસાયટી શેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
(પ. પૂ. પંન્યાસજી શ્રી કુલચંદ્રવિજ્યજી ગણિવર્યની પ્રેરણાથી)
- ૬) નયનબાળા બાબુભાઈ સી. જરીવાળા હા. ચંદ્રકુમાર, મનિષ, કલ્પનેશ
(પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિ વિજ્યજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૭) કેશરબેન રતનચંદ કોઠારી હા. લલિતભાઈ
(પ. પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમહિદ્જિજ્ય જ્યઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજાની પ્રેરણાથી)
- ૮) શ્રી શેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપગઢીય જૈન પૌષ્ઠરશાળા ટ્રસ્ટ, દાદર, મુંબઈ.
- ૯) શ્રી મુલંડ શેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, મુલંડ મુંબઈ,
(આચાર્યદેવ શ્રીહેમચંત્રસૂરીશ્વર મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૧૦) શ્રી શાંતાકુઝ શેતા. મૂર્તિ, તપાગચ્છ સંઘ, શાંતાકુઝ, મુંબઈ,
(આચાર્યદેવ શ્રીહેમચંત્રસૂરિ મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૧૧) શ્રીદેવકરણ મૂળજીભાઈ જૈનદેરાસર પેઢી, મલાડ (વેસ્ટ), મુંબઈ.
- ૧૨) સંઘવી અંબાલાલ રતનચંદ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, ખંભાત.
(પૂજ્ય સાધ્વી શ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજી મ. તથા પૂજ્ય સાધ્વી શ્રી સ્વયંપ્રભાશ્રીજી મ. તથા પૂ. સા. શ્રી દિવ્યપણશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી મૂળીબેનની આરાધનાની અનુમોદનાર્થે)
- ૧૩) બાબુ અમીયં પનાલાલ આદીશ્વર જૈન ટેમ્પલ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ-૬.
(પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી અક્ષયબોધિવિજ્યજી મ.સા. તથા પૂ. મુનિરાજશ્રી મહાબોધિવિજ્યજી મ.સા. તથા પૂ. મુનિરાજશ્રી હિરણ્યબોધિ વિજ્યજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી)

-
- ૧૪) શ્રી શ્રેયસ્કર અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ, મુંબઈ.
(પૂ. મુનિશ્રી હેમદર્શન વિ.મ. તથા પૂ. મુનિશ્રી રમ્યધોષ વિ.મ.ની પ્રેરણાથી)
- ૧૫) શ્રી જૈન શેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, મંગળ પારેખનો ખાંચો, શાહપુર, અમદાવાદ.
(પ. પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીરૂચકંદ્રસૂરિ મ.ની પ્રેરણાથી)
- ૧૬) શ્રી પાર્શ્વનાથ શેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, સંધારી એસ્ટેટ, ઘાટકોપર, (વેસ્ટ) મુંબઈ.
(પૂ. મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિવિજ્યજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૧૭) શ્રી નવજીવન સોસાયટી જૈન સંઘ, બોંબે સેન્ટ્રલ, મુંબઈ.
(પૂ. મુનિરાજશ્રી અક્ષયબોધિવિ. મ.ની પ્રેરણાથી)
- ૧૮) શ્રી કલ્યાણજી સૌભાગ્યંદ જૈન પેઢી, પિંડવાડા.
(સિદ્ધાંતમહોદ્ધિ સ્વ. આ. શ્રીમદ્બિજ્યપ્રેમસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના સંયમની અનુમોદનાર્થે)
- ૧૯) શ્રી ઘાટકોપર જૈન શેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, ઘાટકોપર (વેસ્ટ), મુંબઈ.
(વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ પૂ. આ. શ્રીહેમયંદ્રસૂરિ મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૨૦) શ્રી આંભાવાડી શેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
(પૂજ્ય મુનિ શ્રી કલ્યાણબોધિવિજ્યજી મ.ની પ્રેરણાથી)
- ૨૧) શ્રી જૈન શેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, વાસણા, અમદાવાદ.
(પૂ. આચાર્યશ્રી નરરત્નસૂરિ મ.ના સંયમજીવનની અનુમોદનાર્થે પૂજ્ય તપસ્વીરત્ન આચાર્ય શ્રી હિમાંશુસૂરીશ્વરજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૨૨) શ્રી પ્રેમવર્ધક આરાધક સમિતિ, ધરણિધર દેરાસર, પાલડી, અમદાવાદ.
(પૂ. ગણિવર્ય શ્રીઅક્ષયબોધિવિજ્યજી મ.ની પ્રેરણાથી)
- ૨૩) શ્રી મહાવીર જૈન શેતા. મૂર્તિપૂજક સંઘ, પાલડી, અમદાવાદ. શેઠ કેશવલાલ મૂળયંદ જૈન ઉપાશ્રય. (પ. પૂ. આચાર્યશ્રી રાજેન્દ્રસૂરિ મહારાજ સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૨૪) શ્રી માટુંગા જૈન શેતા. મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ સંઘ એન્ડ ચેરિટીઝ, માટુંગા, મુંબઈ.
- ૨૫) શ્રી જીવીત મહાવીરસ્વામી જૈન સંઘ, નાંદિયા. (રાજસ્થાન) (પૂ. ગણિવર્ય શ્રી અક્ષયબોધિવિજ્યજી મ. સા. તથા મુનિશ્રી મહાબોધિવિજ્યજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૨૬) શ્રી વિશા ઓશવાળ તપગચ્છ જૈન સંઘ, ખંભાત.
(વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ પ. પૂ. આચાર્યદેવશ્રી હેમયંદ્રસૂરિ મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૨૭) શ્રી વિમલ સોસાયટી આરાધક જૈન સંઘ, બાણગંગા, વાલકેશ્વર મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૬.
- ૨૮) શ્રી પાલિતાણા ચાતુર્માસ આરાધના સમિતિ. (પ. પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્બિજ્યહેમયંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના સં-૨૦૫૭ના પાલિતાણા મધ્યે ચાતુર્માસ પ્રસંગે)

- ૨૯) શ્રીસીમંધર જિન આરાધક ટ્રસ્ટ, એમરલ્ડ એપાર્ટમેન્ટ, અંધેરી (ઈ), મુંબઈ.
 (મુનિશ્રી નેત્રાનંદવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૩૦) શ્રી ધર્મનાથ પોપટલાલ હેમચંદ જૈન શેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, જૈનનગર, અમદાવાદ.
 (પરમ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી સંયમબોધિવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૩૧) શ્રીકૃષ્ણનગર જૈન શેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, સૈજપુર, અમદાવાદ.
 (પ. પૂ. આચાર્ય વિજયહેમયંક્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના કૃષ્ણનગર મધ્યે સંવત ૨૦૫૨ના
 ચાતુર્માસ નિમિત્તે પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૩૨) શ્રી બાબુભાઈ સી. જરીવાળા ટ્રસ્ટ, નિઝામપુરા, વડોદરા-૨.
- ૩૩) શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથજી ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ, પુના.
 (પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયજ્યઘોષસૂરીશ્વરજી મ. સા. તથા પૂ. મુનિરાજશ્રી
 મહાબોધિવિજયજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૩૪) શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ જૈન શેતાંબર મંદિર ટ્રસ્ટ, ભવાની પેઠ, પુના.
 (પૂ. મુનિરાજ શ્રી અનંતબોધિવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૩૫) શ્રી રાંદેર રોડ જૈન સંઘ, સુરત. (પૂ. શ્રી અક્ષયબોધિ વિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૩૬) શ્રી શેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપાગચ્છ દાદર જૈન પૌષ્ઠશાળા ટ્રસ્ટ, આરાધના ભુવન, દાદર,
 મુંબઈ. (મુનિશ્રી અપરાજિતવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૩૭) શ્રી જવાહરનગર જૈન શેતા. મૂર્તિ, સંઘ, ગોરેગામ, મુંબઈ.
 (પૂ. આ. શ્રી રાજેન્ક્રસૂરિ મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૩૮) શ્રી કન્યાશાળા જૈન ઉપાશ્રીય, ખંભાત,
 (પ.પૂ. સા. શ્રી રંજનશીજી મ. સા. પૂ. પ્ર. સા. શ્રી ઠંડશીજી મ. સા.ના સંયમજીવનની
 અનુમોદનાર્થે પ. પૂ. સા. શ્રી વિનયપ્રભાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. સા.શ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજી મ. સા.
 તથી સાધ્વીજી શ્રી સ્વંયપ્રભાશ્રીજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૩૯) શ્રી માટુંગા જૈન શેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપાગચ્છક સંઘ એન્ડ ચેરીટીઝ, માટુંગા, મુંબઈ.
- ૪૦) શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ શેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, ૬૦ કુટ રોડ, ઘાટકોપર (ઈ.)
 (પૂ. પં. શ્રી વરબોધિવિજયજી ગણિવર્યની પ્રેરણાથી)
- ૪૧) શ્રી આદિનાથ શેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, નવસારી.
 (પ. પૂ. આ. શ્રી ગુણરત્નસૂરિ મ.ના શિષ્ય પૂ. પંન્યાસજી શ્રી પુજ્યરત્નવિજયજી ગણિવર્યની
 તથા પૂ. પ. યશોરત્નવિજયજી ગણિવર્યની પ્રેરણાથી)
- ૪૨) શ્રીકોઈભતુર જૈન શેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, કોઈભતુર.

- ૪૩) શ્રી પંકજ સોસાયટી જૈન સંઘ ટ્રસ્ટ, પાલડી, અમદાવાદ.
 (પ. પૂ. આ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ મ. સા.ની ગુરુમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે આચાર્ય-પંન્યાસ-ગણિં
 પદારોહણ, દીક્ષા વગેરે નિમિત્તે થયેલ જ્ઞાનનિધિમાંથી.)
- ૪૪) શ્રી મહાવીરસ્વામી જૈન શેતાંબર મૂર્તિપૂજક દેરાસર, પાવાપુરી, ખેતવાડી, મુંબઈ.
 (પૂ.મુનિશ્રી રાજપાલવિજયજી મ. સા. તથા પૂજ્ય પં. શ્રી અક્ષયબોધિવિજયજી મ. સા.ની
 પ્રેરણાથી)
- ૪૫) શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી જગદ્ગુરુ શેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ ટ્રસ્ટ, મલાડ (પૂર્વ), મુંબઈ.
- ૪૬) શ્રી પાર્શ્વનાથ શેતાં. મૂર્તિ પૂ. જૈન સંઘ, સંઘાણી એસ્ટેટ, ઘાટકોપર (વેસ્ટ), મુંબઈ.
- ૪૭) શ્રી ધર્મનાથ પોપટલાલ હેમયંદ જૈન શેતાં. મૂર્તિપૂજક સંઘ, જૈનનગર, અમદાવાદ.
 (પૂજ્ય મુનિશ્રી સત્યસુંદર વિ.ની પ્રેરણાથી ચાતુર્માસમાં થયેલ જ્ઞાનનિધિમાંથી)
- ૪૮) રતનબેન વેલજી ગાલા પરિવાર, મુલંડ મુંબઈ.
 (પ્રેરક : પૂ. મુનિશ્રી રતનબોધિવિજયજી મ. સા.)
- ૪૯) શ્રી મરીન દ્રાઈવ જૈન આરાધક ટ્રસ્ટ મુંબઈ.
- ૫૦) શ્રી સહસ્રણા પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ, બાબુલનાથ, મુંબઈ.
 (પ્રેરક-મુનિશ્રી સત્ત્વભૂષણવિજયજી મ.)
- ૫૧) શ્રી ગોવાલીયા ટેંક જૈન સંઘ મુંબઈ.
 (પ્રેરક : ગણિવર્યશ્રી કલ્યાણબોધ વિજયજી મ. સા.)
- ૫૨) શ્રી વિમલનાથ જૈન દેરાસર ટ્રસ્ટ, બાણગંગા, મુંબઈ,
 (પ્રેરક: પૂ. આ. શ્રી હેમયંદસૂરિજી મ. સા.)
- ૫૩) શ્રી વાડિલાલ સારાભાઈ દેરાસર ટ્રસ્ટ પ્રાર્થના સમાજ, મુંબઈ.
 (પ્રેરક : મુનિશ્રી રાજપાલવિજયજી તથા પંન્યાસજી શ્રીઅક્ષયબોધિવિજયજી ગણિવર.)
- ૫૪) શ્રી પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, લુહારચાલ જૈનસંઘ.
 (પ્રેરક : ગણિવર્ય શ્રી કલ્યાણબોધ વિજયજી મ. સા.)
- ૫૫) શ્રી ધર્મશાંતિ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, કાંદિવલી (ઇસ્ટ), મુંબઈ.
 (પ્રેરક : મુનિશ્રી રાજપાલવિજયજી તથા પં. શ્રી અક્ષયબોધિવિજયજી ગણિવર)
- ૫૬) સાધ્વીજી શ્રી સૂર્યપણશાશ્વતજી તથા સુશીલયશાશ્વતજના પાર્લા (ઇસ્ટ). મુંબઈ.
 કૃષ્ણકુંજમાં થયેલ ચોમાસાની આવકમાંથી
- ૫૭) શ્રી પ્રેમવર્ધક દેવાસ શ્રે. મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, દેવાસ, અમદાવાદ
 (પ્રેરક : પૂ. આ. શ્રી હેમયંદસૂરિજી મ.)
- ૫૮) શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન સંઘ, સમારોડ, વડોદરા.
 (પ્રેરક : પંન્યાસજી શ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી ગણિવર્ય)

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રેસ્ટ-મુંબઈ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથોની સૂચિ

૧	જીવવિચાર પ્રકરણ સટીક	૩૪	ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ પ્રકરણ સટીક
	દંડક પ્રકરણ સટીક કાર્યસ્થિતિ	૩૫	અભિધાન વ્યુત્પત્તિ પ્રક્રિયા કોશ ભાગ-૧ (ચિંતામણિ ટીકાનું અકારાદિ કમે સંકલન)
	સ્તોત્રાભિધાન સટીક.	૩૬	અભિધાન વ્યુત્પત્તિ પ્રક્રિયા કોશ ભાગ-૨ (ચિંતામણિ ટીકાનું અકારાદિ કમે સંકલન)
૨	ન્યાયસંગ્રહ સટીક	૩૭	પ્રશ્નોત્તર રત્નાકર (સેનપ્રશ્ન)
૩	ધર્મસંગ્રહ સટીકભાગ-૧	૩૮	સંબોધસમતિ સટીક
૪	ધર્મસંગ્રહ સટીક ભાગ-૧	૩૯	પંચવસ્તુ સટીક
૫	ધર્મસંગ્રહ સટીક ભાગ-૨	૪૦	શ્રી જંબુસ્વામી ચરિત્ર
૬	જીવસમાસ ટીકાનુવાદ	૪૧	શ્રી સમ્યક્રત્વ સમતિ સટીક
૭	જંબુદીપ સંગ્રહણી સટીક	૪૨	ગુરુ ગુણ ષટ્ટિંશત્પટ્ટિંશિકા સટીક
૮	સ્યાદ્વાદમંજરી સાનુવાદ	૪૩	સ્તોત્ર રત્નાકર
૯	સંક્ષેપ સમરાદિત્ય કેવળી ચરિત્ર	૪૪	ઉપદેશ સમતિ
૧૦	બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ સટીક	૪૫	ઉપદેશ રત્નાકર
૧૧	બૃહત્ સંગ્રહણી સટીક	૪૬	શ્રી વિમલનાથ ચરિત્ર
૧૨	બૃહત્ સંગ્રહણી સટીક	૪૭	સુભોધા સમાચારિ
૧૩	ચેઈયવંદણ મહાભાસ	૪૮	શાંતિનાથ ચરિત્ર ગ્રંથ
૧૪	નયોપદેશ સટીક	૪૯	નવપદ પ્રકરણ સટીક ભાગ-૧
૧૫	પુષ્પમાળા (મૂળ અનુવાદ)	૫૦	નવપદ પ્રકરણ સટીક ભાગ-૨
૧૬	મહાવીરચરિયં	૫૧	નવપદ પ્રકરણ લઘુ વૃત્તિ
૧૭	મલિકનાથ ચરિત્ર	૫૨	શાદ્ધ પ્રકરણ વૃત્તિ
૧૮	વાસુપૂજય ચરિત્ર	૫૩	શ્રી પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર
૧૯	શાંતસુધારસ સટીક	૫૪	વિજયપ્રશાસ્ત્ર ભાષ્ય (વિજયસેનસ્થૂરિ ચરિત્ર)
૨૦	શાદ્ધગુણ વિવરણ	૫૫	કુમારપાળ મહાકાવ્ય સટીક (પ્રાકૃતદલ્ત્વાશ્રય)
૨૧	તત્વજ્ઞાન તરંગિણી	૫૬	ધર્મરત્ન પ્રકરણ સટીક ભાગ-૧
૨૨	ત્રિષ્ઠિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર પર્વ ૩/૪	૫૭	ધર્મરત્ન પ્રકરણ સટીક ભાગ-૨
૨૩	ત્રિષ્ઠિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર પર્વ ૫/૬	૫૮	ઉપદેશ પદ ભાગ-૧
૨૪	અષ્ટસહળી તાત્પર્ય વિવરણ	૫૯	ઉપદેશ પદ ભાગ-૨
૨૫	મુક્તિપ્રબોધ	૬૦	શાદ્ધદિનનૃત્ય ભાગ-૧
૨૬	વિશેષણવતીવંદન પ્રતિકમણ અવચૂરી	૬૧	શાદ્ધદિનનૃત્ય ભાગ-૨
૨૭	પ્રગ્રજ્યા વિધાન કુલક સટીક	૬૨	પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર
૨૮	ચૈત્યવંદન ભાષ્ય (સંધાચાર ભાષ્ય સટીક)	૬૩	વિચાર રત્નાકર
૨૯	વર્ધમાનદેશના પદ્ય (ભાગ-૧ છાયા સાથે)	૬૪	ઉપદેશ સમતિકા
૩૦	વર્ધમાનદેશના પદ્ય (ભાગ-૨ છાયા સાથે)	૬૫	દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ
૩૧	વ્યવહાર શુદ્ધિ પ્રકાશ	૬૬	પુષ્પ પ્રકરણ માળા
૩૨	અનેકાન્ત વ્યવસ્થા પ્રકરણ		
૩૩	પ્રકરણ સંદોહ		

૬૭	ગુર્વાવલી	૧૦૪	આરંભસિદ્ધિ
૬૮	પુષ્પ પ્રકરણ	૧૦૬	નેમિનાથ ચરિત્ર ગથ્ય
૬૯	નેમિનાથ મહાકાવ્ય	૧૦૭	મોહોન્મૂલનમ્ (વાદસ્થાનમ્)
૭૦	પાંડવ ચરિત્ર ભાગ-૧	૧૦૮	શ્રી ભુવનભાનુ કેવળી ચરિત્ર (અનુવાદ)
૭૧	પાંડવ ચરિત્ર ભાગ-૨	૧૦૯	શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્વામી કેવળી ચરિત્ર (અનુવાદ)
૭૨	પાર્યનાથ ચરિત્ર ગથ્ય	૧૧૦	આપણા જ્ઞાનમંહિરો
૭૩	હીર પ્રશ્નોત્તરાણિ	૧૧૧	પ્રમાલક્ષણ
૭૪	ધર્મવિધિ પ્રકરણ	૧૧૨	આચાર પ્રદીપ
૭૫	સુપાર્થનાથ ચરિત્ર ભાગ-૧	૧૧૩	વિવિધ પ્રશ્નોત્તર
૭૬	દેવધર્મ પરીક્ષાદિ ગ્રંથો	૧૧૪	આચારોપદેશ અનુવાદ
૭૭	સુપાર્થનાથ ચરિત્ર ભાગ-૨-૩	૧૧૫	પણ્ણાવલી સમુચ્ચય ભાગ-૧
૭૮	પ્રકરણાત્ર્યો	૧૧૬	પણ્ણાવલી સમુચ્ચય ભાગ-૨
૭૯	સમતાશતક (સાનુવાદ)	૧૧૭	રત્નાકરાવતારિકા સાનુવાદ ભાગ-૧
૮૦	ઉપદેશમાળા-પુષ્પમાળા	૧૧૮	રત્નાકરાવતારિકા સાનુવાદ ભાગ-૨
૮૧	પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર	૧૧૯	ચૈત્યવંદન યોવીસી તથા પ્રશ્નોત્તર ચિંતામણી
૮૨	ઉપદેશમાળા	૧૨૦	નિરયાવલિસૂત્ર
૮૩	પાઈયલચછી નામમાલા	૧૨૧	કલ્યાણ મંદિર-લઘુશાંતિસ્ટીક
૮૪	દોઢસો સવાસો ગાથાના સ્તવનો	૧૨૨	ઉપદેશ સમતિકા (ટીકાનુવાદ) પુસ્તક
૮૫	દ્વિવર્ષ રત્નમાલા	૧૨૩	પ્રતિકમણ હેતુ (પુસ્તક)
૮૬	શાલિભદ્ર ચરિત્ર	૧૨૪	જૈન કુમારસંભવ મહાકાવ્ય
૮૭	અનંતનાથ ચરિત્ર પૂજાધક	૧૨૫	દેવચંદ્ર સ્તવનાવલિ
૮૮	કર્મગ્રંથ અવયૂહી	૧૨૬	આનંદકાવ્ય મહોદધિ ભાગ-૧
૮૯	ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચ કથા ભા.-૧	૧૨૭	શ્રી પર્યંત આરાધના સૂત્ર (અવયૂહી અનુવાદ સાથે)
૯૦	ધર્મબિંદુ સટીક	૧૨૮	જિનવાણી (તુલનાત્મકદર્શન વિચાર)
૯૧	પ્રશ્નમરતિ સટીક	૧૨૯	પ્રશ્નોત્તર પ્રદીપ ગ્રંથ
૯૨	માર્ગણ્ણાદ્વાર વિવરણ	૧૩૦	પ્રાચીન ક્રોણ શ્વેતાંબર કે દિગંબર (ગુજરાતી)
૯૩	કર્મસિદ્ધિ	૧૩૧	જંબૂદીપ સમાસ (અનુવાદ)
૯૪	જંબૂસ્વામી ચરિત્ર અનુવાદ	૧૩૨	સુમતિ ચરિત્ર (અનુવાદ)
૯૫	ચૈત્યવંદન ભાષ્ય સાનુવાદ	૧૩૩	તત્વામૃત (અનુવાદ)
૯૬	ગુણવર્મા ચરિત્ર સાનુવાદ	૧૩૪	ત્રિપદ્ધિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર પર્વ-૨
૯૭	સવાસો દોઢસો ગાથા સ્તવનો	૧૩૫	ત્રિપદ્ધિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર પર્વ-૧
૯૮	દ્વાર્તિશલદ્વાર્તિશિક્ષા	૧૩૬	જૈન કથા સંગ્રહ ભાગ-૪ (પ્રતાકાર સંસ્કૃત)
૯૯	કથાકોષ	૧૩૭	જૈન કથા સંગ્રહ ભાગ-૫
૧૦૦	જૈન તીર્થ દર્શન	૧૩૮	જૈન કથા સંગ્રહ ભાગ-૬
૧૦૧	જૈન કથા સંગ્રહ ભાગ-૧	૧૩૯	જૈન ધર્મ ભક્તિ કંચનમાળા (સાનુવાદ) ભાગ-૧
૧૦૨	જૈન કથા સંગ્રહ ભાગ-૨	૧૪૦	જૈન ધર્મ ભક્તિ કંચનમાળા (સાનુવાદ) ભાગ-૨
૧૦૩	જૈન કથા સંગ્રહ ભાગ-૩	૧૪૧	શ્રીમોક્ષપદ સોપાન (યૌદ્યગુણ-સ્થાનકનું સ્વરૂપ)
૧૦૪	રયણસેહર નિવકણ સટીક		

૧૪૨	રત્નશેખર રત્નવતી કથા (પર્વતિથિ મહાત્મ્ય પર)	૧૭૬	ભગવતી સૂત્ર ભાગ-૧
૧૪૩	ઘણીશતકમ્ભ (સાનુવાદ)	૧૮૦	ભગવતી સૂત્ર ભાગ-૨
૧૪૪	નમસ્કાર મહામંત્ર (નિબંધ)	૧૮૧	ભગવતી સૂત્ર ભાગ-૩
૧૪૫	જૈન ગોત્ર સંગ્રહ (પ્રાચીન જૈન ઈતિહાસ સહિત)	૧૮૨	પત્રવણા સૂત્ર ભાગ-૧
૧૪૬	નયમાર્ગદર્શક યાને સાતનયનું સ્વરૂપ	૧૮૩	પત્રવણા સૂત્ર ભાગ-૨
૧૪૭	મહોપાધ્યાયશ્રી વીરવિજયજી મહારાજા ચરિત્ર	૧૮૪	જ્ઞાનિભાવિતસૂત્ર
૧૪૮	મુક્તિ માર્ગદર્શન યાને ધર્મ- પ્રાર્થિના હેતુઓ	૧૮૫	હારિભદ્રીય આવશ્યક ટીપ્પણાક
૧૪૯	ચેતોદૂતમ્ભ	૧૮૬	સૂર્યપ્રશાસ્ત્ર સટીક
૧૫૦	મૂર્તિમંડન પ્રશ્નોત્તર	૧૮૭	આચારાંગ દીપિકા ભાગ-૧
૧૫૧	પિતૃવિશુદ્ધિ અનુવાદ	૧૮૮	સૂત્રકૃતાંગ દીપિકા
૧૫૨	નંદિસૂત્ર (મૂળ)	૧૮૯	ઠાણાંગ સટીક ભાગ-૧
૧૫૩	નંદિસૂત્ર સટીક બીજી આવૃત્તિ	૧૯૦	ઠાણાંગ સટીક ભાગ-૨
૧૫૪	નંદિસૂત્ર ચૂણી સટીક	૧૯૧	અનુયોગદ્વાર મૂળ
૧૫૫	અનુયોગ દ્વાર સટીક	૧૯૨	સમવાયાંગ સટીક
૧૫૬	દશવૈકાલિક સટીક	૧૯૩	આચારાંગ દીપિકા ભાગ-૧
૧૫૭	દશવૈકાલિક સટીક	૧૯૪	સૂત્રકૃતાંગ સટીક ભાગ-૧
૧૫૮	ઓધનિર્યુક્તિ સટીક	૧૯૫	સૂત્રકૃતાંગ સટીક ભાગ-૨
૧૫૯	પિતૃનિર્યુક્તિ સટીક	૧૯૬	ભગવતી સૂત્ર
૧૬૦	આવશ્યક સૂત્રની ટીકા ભાગ-૧	૧૯૭	કલ્પસૂત્ર પ્રદીપિકા
૧૬૧	આવશ્યક સૂત્રની ટીકા ભાગ-૨	૧૯૮	કલ્પસૂત્ર કૌમુદિ
૧૬૨	આવશ્યક સૂત્રની ટીકા ભાગ-૩	૧૯૯	આનંદ કાવ્ય મહોદધિ ભા.૩
૧૬૩	આવશ્યક સૂત્રની ટીકા ભાગ-૪	૨૦૦	શ્રી શ્રુતશાન અમીધારા
૧૬૪	આવશ્યક સૂત્રની ટીકા ભાગ-૧	૨૦૧	ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર-મૂળ
૧૬૫	આવશ્યક સૂત્રની ટીકા ભાગ-૨	૨૦૨	ઉપધાન વિધિ પ્રેરક વિધિ
૧૬૬	આવશ્યક સૂત્રની ટીકા ભાગ-૩	૨૦૩	હીરસ્વાધ્યાય ભાગ-૧
૧૬૭	આવશ્યક સૂત્રની ટીપિકા ભા.૧	૨૦૪	હીરસ્વાધ્યાય ભાગ-૨
૧૬૮	આવશ્યક સૂત્રની ટીપિકા ભા.૨	૨૦૫	ચૈત્યવંદનાદિ ભાષ્યત્રયી (વિવેચન)
૧૬૯	આવશ્યક સૂત્રની ટીપિકા ભા.૩	૨૦૬	ભોજપ્રબંધ
૧૭૦	ઉત્તરાધ્યયન સટીક ભાગ-૧	૨૦૭	શ્રી વસ્તુપાલ ચરિત્ર ભાષ્ણાન્તર
૧૭૧	ઉત્તરાધ્યયન સટીક ભાગ-૨	૨૦૮	શ્રી યોગબિંદુ સટીક
૧૭૨	ઉત્તરાધ્યયન સટીક ભાગ-૩	૨૦૯	ગુરુ ગુણરત્નાકર કાવ્યમ્ભ
૧૭૩	જંબૂદીપ પ્રશ્નિ ભાગ-૧	૨૧૦	જગદ્ગુરુ કાવ્યમ્ભ
૧૭૪	જંબૂદીપ પ્રશ્નિ ભાગ-૨	૨૧૧	યોગદાસભુદ્યય (અનુવાદ)
૧૭૫	જીવાળાબિગમ સૂત્ર ભા.-૧	૨૧૨	જૈન જ્યોતિર્ગ્રંથ સંગ્રહ
૧૭૬	જીવાળાબિગમ સૂત્ર ભા.-૨	૨૧૩	પ્રમાણ પરિભાષા
૧૭૭	રાજપ્રશ્નીય	૨૧૪	પ્રમેય રનકોષ
૧૭૮	આચારાંગ દીપિકા	૨૧૫	જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ભાગ-૨
		૨૧૬	શ્રી યોગદાસભુદ્યય (ભાવાનુવાદ)

રત્નાકરાવતારિકા ભાગ-૩

૨૪

૨૧૭ નવસમરણ (ઈંગ્લીશ સાર્થ સાનુવાદ)	૨૫૦ જૈન તત્વસારક સ્ટીક
૨૧૮ આઠ દેષ્ટિની સજાય	૨૫૧ ન્યાયસિક્ષાંત મુક્તાવલી
૨૧૯ આગમસાર (દેવચંદ્રજી)	૨૫૨ હેમધાતુપાઠ
૨૨૦ નયચક્ષસાર (દેવચંદ્રજી)	૨૫૩ નવીન પૂજા સંગ્રહ
૨૨૧ ગુરુ ગુણપથન્નિશિકા દેવચંદ્રજી	૨૫૪ સિદ્ધયકારાધન વિધિ વિ. સંગ્રહ
૨૨૨ પંચમક્રમગ્રંથ (દેવચંદ્રજી)	૨૫૫ નાયાધમ્મકહાઓ (પુસ્તક)
૨૨૩ વિચારસાર (દેવચંદ્રજી)	૨૫૬ પ્રમાણનયતાવાલોકાલંકાર (સાવ.)
૨૨૪ શ્રીપર્યુષા પર્વાદિક પર્વોની કથાઓ	૨૫૭ તત્ત્વાર્થધિગમસૂત્ર (ગુજરાતી)
૨૨૫ વિમળ મંત્રીનો રાસ	૨૫૮ વિચારસખતિકા સ્ટીક + વિચારપંચાશિકા સ્ટીક
૨૨૬ બૃહત્ સંગ્રહણી અંતર્ગત યંત્રોનો સંગ્રહ	૨૫૯ અધ્યાત્મસાર સ્ટીક
૨૨૭ દમયંતી ચરિત્ર	૨૬૦ લીલાવતી ગણિત
૨૨૮ બૃહત્સંગ્રહણી યંત્ર	૨૬૧ સુપ્રતત્ત્વાધિકથાનક (પ્રત.)
૨૨૯ જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ	૨૬૨ ષટ્ટસ્થાનક પ્રકરણ (પ્રત.)
૨૩૦ યશોધર ચરિત્ર	૨૬૩ ભક્તામર સ્તોત્ર (પ્રત.)
૨૩૧ ચંદ્રવીરશુભાદ્ય કથા ચતુષ્પથમ્	૨૬૪ વિચારસાર
૨૩૨ વિજયાનંદ અભ્યુદયમ્ મહાકાવ્ય	૨૬૫ શત્રુંજયમહાતીર્થોદ્વારપંધ
૨૩૩ જૈનધર્મવરસ્તોત્ર-ગોધુલિકાર્થ - સભાયમતકારેતિ કૃતિત્રિત્યમ્	૨૬૬ વિજ્ઞાન લેખ સંગ્રહ
૨૩૪ અનેકાર્થ રત્નમંજૂષા	૨૬૭ ભાનુચંદ્રગણિયરિત
૨૩૫ સિરિપાસનાહચરિયં	૨૬૮ પ્રબંધ ચિંતામણી (હિન્દી ભાષાંતર)
૨૩૬ સમ્યકૃત્વ કૌમુદી (ભાષાંતર)	૨૬૯ દિગ્ભિજ્ય મહાકાવ્ય
૨૩૭ વિમલનાથ ચરિત્ર (અનુવાદ)	૨૭૦ જીવાનુશાસનમ્
૨૩૮ જૈન કથારત્નકોષ ભાગ-૧ (અનુવાદ)	૨૭૧ આબૂ (ભાગ-૧)
૨૩૯ જૈન કથારત્નકોષ ભાગ-૨	૨૭૨ આબૂ (ભાગ-૨)
૨૪૦ જૈન કથારત્નકોષ ભાગ-૩	૨૭૩ આબૂ (ભાગ-૩)
૨૪૧ શત્રુંજય તીર્થોદ્વાર (અનુવાદ)	૨૭૪ આબૂ (ભાગ-૪)
૨૪૨ જૈન સ્તોત્ર તથા સ્તવનસંગ્રહ સાર્થ	૨૭૫ આબૂ (ભાગ-૫)
૨૪૩ વસ્તુપાદ ચરિત્ર	૨૭૬ સંકમણકરણ (ભાગ-૧)
૨૪૪ સિદ્ધપ્રાભૃત સ્ટીક	૨૭૭ સંકમણકરણ (ભાગ-૨)
૨૪૫ સૂક્તમુક્તાવલી	૨૭૮ શતકનામા પંચમ કર્મગ્રંથ (ગુજ.)
૨૪૬ નલાયનમ્ (કુબેરપુરાણમ્)	૨૭૯ શ્રી શોભન સુતિ ગ્રંથ
૨૪૭ બંધહેતૂદ્યત્રિમંગી પ્રકરણાદિ	૨૮૦ ઋષભ પંચાશિકા ગ્રંથ
૨૪૮ ધર્મપરીક્ષા	૨૮૧ ન્યાય પ્રકાશ
૨૪૯ આગમીય સૂક્તાવલ્યાદિ	

પ્રસ્તાવના

પરમ પૂજ્ય વાદિદેવસૂરિજી મહારાજશ્રી કૃત “શ્રી પ્રમાણ નયતત્ત્વાલોક” નામનો પ્રમાણ અને નયના વિષયને સમજાવતો એક મહાગ્રંથ છે. જેની રચના તેઓશ્રીએ બારમી સદીમાં કરી છે. આ ગ્રંથનો સરળ અને સુંદર અર્થ સમજાવવા માટે તેઓશ્રીએ પોતે જ “સ્યાદ્વાદ રત્નાકર” નામની સ્વોપદ્ધ ટીકા બનાવી છે. જે ટીકાગ્રંથ તેના નામ પ્રમાણે સમુદ્રસમાન બન્યો છે.

આ ટીકાગ્રંથ અનેક દાર્શનિક ચર્ચાઓથી ભરપૂર છે. સૂત્રે સૂત્રે આવતા દાર્શનિક ભિન્ન ભિન્ન મંતવ્યોનું ખંડન-મંડન કરવાપૂર્વક સત્યનું સ્થાપન ઠેકાણે ઠેકાણે કરેલ છે. સંસ્કૃતભાષા, દાર્શનિક મંતવ્યો, ઘણી સૂક્ષ્મ ચર્ચા, ખંડન-મંડનની તર્કજ્ઞાળ, વિવિધ પ્રકારે અનેક પક્ષોની રજુઆત ઈત્યાદિના કારણે ખરેખર આ ટીકાગ્રંથ ભણવો અને તેનો પાર પામવો દુર્ગમ અને દુષ્કર બન્યો છે. જેમ સમુદ્ર ઉડો ઘણો હોય છે. ભૂજાબળે પાર પામવો દુષ્કર હોય છે. તેમ આ ટીકાગ્રંથ પણ ઘણો જ કઠીન અને અન્ય આલંબન વિના તેનો પાર પામવો દુષ્કર છે.

આ જ કારણે તેઓશ્રીના જ શિષ્ય આચાર્યદેવ “શ્રી રત્નપ્રભાચાર્યજી”એ સમુદ્રસમાન તે ગ્રંથમાં અભ્યાસી જીવોનો સુખે સુખે પ્રવેશ થઈ શકે તેવા ઉત્તમાશયથી સમુદ્રમાં પ્રવેશવા જેમ નાવ હોય છે. તેમ સમુદ્રસમાન આ ટીકાગ્રંથમાં પ્રવેશ કરી શકાય તે માટે નાવ સમાન સુંદર એક ટીકા બનાવી છે. જેનું નામ છે. “રત્નાકરાવતારિકા” ત્યાં રત્નાકર એટલે સમુદ્ર (સમુદ્રસમાન ટીકાગ્રંથ), તેમાં પ્રવેશવા અવતારિકા એટલે નાવ એ જ આ ગ્રંથ છે. “શ્રી રત્નપ્રભાચાર્યકૃત “રત્નાકરાવતારિકા”

સ્યાદ્વાદ રત્નાકર કરતાં આ ગ્રંથ ઘણો સરળ-સુગમ અને રસપ્રદ છે. તો પણ તેના કર્તા વિશિષ્ટ કવિ હોવાથી અને સંસ્કૃતભાષા ઉપર બહુ જ પ્રભુત્વ હોવાથી (૧) ઘણો શબ્દ પ્રાસ, (૨) વિવિધ ગદ્ય-પદ્ય રચના (૩) ઘણા લાંબા લાંબા સમાસો, (૪) સરખે સરખા વર્ણાની રસપ્રદ રચના, (૫) તેર જ વ્યંજનોના

પ્રયોગ દ્વારા જગત્કર્તૃત્વનું ખંડન ઈત્યાદિ વિષયોના કારણે ક્યારેક ક્યારેક આ રત્નાકરાવતારિકાંથી પણ નાવ સમાન હોવા છતાં સમુદ્ર સમાન લાગે છે. તેથી તેમાં પણ પ્રવેશ કરવા-કરાવવા માટે બાલ જીવોના અનુગ્રહના નિમિત્તે “ગુજરાતી અનુવાદની” અત્યન્ત આવશ્યકતા હતી.

પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી નીતિસૂરીશ્વરજી મ. શ્રીના સમુદ્દરાયમાં થયેલા પૂજ્ય શ્રી મલયવિજયજી મ. શ્રીએ આ રત્નાકરાવતારિકાનું ગુજરાતી વિવેચન કર્યું છે. પરંતુ તે ગુજરાતી વિવેચન સંક્ષિપ્ત અને વિદ્વદ્ભોગ્ય હોવાથી વધારે વિસ્તૃત અને બાલભોગ્ય વિવેચન લખવાની અમારી ઈચ્છા થઈ. પાઠશાળામાં પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી મ. શ્રીઓને વારંવાર આ ગ્રંથ ભણાવતાં વિવેચન લખવાની આ ઈચ્છા વધારે પ્રબળ બની અને સતત ભણાવવાથી વિવેચન લખવાનું કંઈક સરળ પણ બન્યું તથા આ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા પૂજ્ય સાધુ મ. સાહેબો તથા વિશિષ્ટ બુદ્ધિશાળી કેટલાંક સાધ્વીજી મહારાજ સાહેબો, આ ગ્રંથની કઠીન પંક્તિઓના અર્થ ખોલવામાં અતિશય સહાયક થયાં છે. તેઓની સહાયથી જ આ ગ્રંથનું વિવેચન અમે કંઈક અંશે લખી શક્યા છીએ.

આ ગ્રંથના કુલ ૮ પરિચ્છેદ છે. પહેલા-બીજા પરિચ્છેદના વિવેચનવાળો પ્રથમ ભાગ વિક્રમ સંવત ૨૦૫૫માં, ત્રીજી-ચોથા અને પાંચમા પરિચ્છેદના વિવેચનવાળો બીજો ભાગ વિક્રમ સંવત ૨૦૫૬માં પ્રકાશિત કરીને બાકી રહેલા છઠા-સાતમા અને આठમા પરિચ્છેદના વિવેચનવાળો આ તૃતીય ભાગ (ત્રીજો ભાગ) વિક્રમ સંવત ૨૦૬૦માં પ્રકાશિત કરીને પરમ ઉપકારી એવા શ્રી ચતુર્વિધ જૈન સંઘના કરકમળમાં સમર્પિત કરીએ છીએ.

મૂળ ગ્રંથના કર્તા શ્રી વાદિદેવસૂરિજીમ.સા.ના જીવન વિષે, તેઓશ્રીએ કરેલી ગ્રંથરચના વિષે, ઘણી વાતો પહેલા ભાગમાં અમે લખી છે. તેથી તેનું પુનરૂચ્યારણ અહીં કરતા નથી. પહેલા ભાગમાં અને બીજા ભાગમાં ઘણા જ વિસ્તારથી પ્રસ્તાવના પણ અમે લખી છે. તેથી અહીં તેનો ઘણો વિસ્તાર કરતા નથી. વિશેષાથીનિ આ બને ભાગોની પ્રસ્તાવના જોઈ લેવા ખાસ વિનંતિ છે.

આ ગ્રંથનું વિવેચન જ્યારે લખાતું હતું ત્યારે વૈરાગ્ય દેશના દક્ષ પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજા (પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના પ્રશિષ્ય રત), તથા તેઓશ્રીના શિષ્યરત્ન સરળસ્વભાવી પૂજ્ય પન્નાસજી શ્રી કલ્યાણબોધ્યવિજયજી મહારાજ સાહેબનો સમાગમ થયો.

તેઓશ્રીને આ વિવેચન સવિશેષપણે ગમી ગયું. તેઓશ્રીના સદૃપુદેશથી થયેલા “શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટે” આ પુસ્તક પ્રકાશનના ખર્ચનો બોજ ઉપાડી લીધો. આ રીતે તેઓશ્રીના સહયોગથી અમે ગુજરાતી વિવેચનના પહેલા-બીજા ભાગને પ્રકાશિત કરીને અત્યારે આ ત્રીજો ભાગ પ્રકાશિત કરી રહ્યા છીએ. આ રીતે આ ગણ ભાગમાં આ ગ્રંથ સમાપ્ત થાય છે.

તથા અમેરિકામાં-ડીટ્રોઈટ શહેરમાં રહેતા શ્રી મહેશભાઈ હિંમતલાલ વોરા, તથા શ્રી કીર્તિબેન મહેશભાઈ વોરાએ ત્રણે ભાગમાં દોઢસો-દોઢસો નકલોની આર્થિક કિંમત આપીને પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજશ્રીઓને અભ્યાસ માટે બેટ આપવાનું સૂચન કરતાં આ વિવેચન લખવામાં અને પ્રકાશિત કરવામાં અમે વધારે ઉત્સાહિત થયા છીએ. આ અવસરે ત્રણે ભાગમાં આર્થિક સહયોગ આપવા બદલ અમે શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટનો તથા શ્રી મહેશભાઈ હિંમતલાલ વોરાનો અને શ્રી કીર્તિબેન મહેશભાઈ વોરાનો આભાર માનીએ છીએ.

બરાબર લખાઈને તૈયાર થયેલા મૂળમેટરને આદિથી અંત સુધી ખંત અને લાગણીપૂર્વક ધ્યાનથી વાંચીને યથોચિત સુધારા-વધારા કરી આપવા બદલ (પ્રથમ મુનિપદે બીરાજમાન અને હાલ પંન્યાસપદે બીરાજમાન) પૂજ્યપાદ શ્રી કલ્યાણબોધિવિજ્યજી મહારાજ સાહેબનો આ તબક્કે જેટલો ઉપકાર અને આભાર માનીએ તેટલો ઓછો જ છે. તેઓશ્રીની જો લાગણી ન વરસી હોત તો કદાચ આ ત્રણે ભાગ પૂર્ણ ન પણ થયા હોત.

તથા જૈન શાસનમાં પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજશ્રીઓને ભાણાવનારા પંડિતવર્યોમાં જેઓનું શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે. મુફ્ફો સુધારવાની બાબતમાં જેઓની કાળજી પ્રશસ્ય છે. અને જેઓનો સુંદર અને સંગીન ધાર્મિક-સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ન્યાય-વ્યાકરણનો અભ્યાસ છે. એવા પંડિતજી “શ્રી રતિભાઈ ચીમનલાલભાઈ લુદુરાવાળાએ” આ ત્રીજા ભાગનાં તમામ મુફ્ફો લગભગ-૩ થી ૪ વાર તપાસી આખ્યાં છે. મુફ્ફો તપાસતી વખતે અનેકવિધ સૂચનો પણ જેઓએ કર્યાં છે. આ ગ્રંથ મારો જ છે એવો ભાવ રાખીને જ જેઓએ મુફ્ફો તપાસ્યાં છે. તેઓશ્રીનો પણ આ અવસરે અમે આભાર માનીએ છીએ.

“ટાઈપ સેટીંગ” બાબત તથા સુંદર પ્રકાશન કાર્ય કરવા બદલ ભરત ગ્રાફિક્સના માલિક શ્રી ભરતભાઈ તથા મહેન્દ્રભાઈનો પણ આ અવસરે આભાર સ્વીકાર કરીએ છીએ.

આ વિવેચન લખવામાં, પ્રકાશન કરતાં પહેલાં મુફ્તો સુધારવામાં ઘડી ઘણી કાળજી રાખી છે. ઇતાં છભસ્થતાના કારણે, અનુપયોગ દશાના કારણે, તથા મતિમન્દતા આદિના કારણે કંઈ પણ શાખવિરુદ્ધ લખાઈ ગયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિશ્યામિ દુક્કડ આપીએ છીએ. અને વાયકવર્ગને વિનંતિ કરીએ છીએ કે અમારી ભૂલો જલ્દી જલ્દી અમને સૂચવશો કે જેથી બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો થઈ શકે.

અંતમાં જૈન શાસનમાં દાર્શનિક અભ્યાસ કરતાં પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજ સાહેબો તથા ભાઈઓ અને બહેનો આ ગ્રંથનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરી જૈન દર્શનનો વધારેમાં વધારે પ્રસાર-પ્રચાર કરે, અને અમારા ઉપર એવા આશીર્વાદ વરસાવે કે જેનાથી અમે આવા અન્યગ્રંથોનું વિવેચન લખવા સમર્થ બનીએ એજ આશા....

૭૦૨, રામસા ટાવર્સ, ગંગા-જમના એપા. પાસે,
 અડાજા પાટીયા, સુરત-૩૮૫૦૦૮.
 ફોન : (૦૨૬૧) ૨૬૮૮૮૪૩

લિ.

ધીરજલાલ ડાયાલાલ મહેતા

